

YU ISSN -0354-6497
UDK 949.71

ИНСТИТУТ
ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ
СРБИЈЕ

1/2010.

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

БЕОГРАД, 2010.

Делатност совјетске војне мисије у Југославији
Европска економска заједница до 1968.
Клубови југословенских радника у западној Европи
Историографија, грађа, прикази

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

1/2010.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2010.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Миле Бјелајац

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Мира Радојевић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Др Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

*Секретар редакције –
Editorial secretary*

Др Петар Драгишић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство за науку и

технолошки развој Републике Србије

АУТОРИ

Др Бранко НАДОВЕЗА – научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ – научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Милан ПИЉАК – истраживач приправник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Слободан СЕЛИНИЋ – научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Немања ЗВИЈЕР – истраживач сарадник,
Филозофски факултет, Београд

Branislav RADELJIĆ – Associate Lecturer in
International Politics,
University of East London

Др Петар ДРАГИШИЋ – научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Милан СОВИЉ – истраживач сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ – научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Драган ТАНЧИЋ – Центар за безбедносне
студије, Београд

На основу мишљења Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS
1/2010.

ЧЛАНЦИ
Articles

- Др Бранко НАДОВЕЗА*
МИЛЕНКО ВЕСНИЋ КАО ПРАВНИК И АНГАЖОВАНИ
ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ
Milenko Vesnić as a Jurist and Engaged Intellectual 7
- Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ*
УЛОГА И ДЕЛАТНОСТ ЗВАНИЧНЕ СОВЈЕТСКЕ
ВОЈНЕ МИСИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ЈЕСЕН И ЗИМУ 1944.
The Role and the Activity of the Soviet Military Mission
in Yugoslavia. Fall–Winter 1944 35
- Др Слободан СЕЛИНИЋ*
„ЛАУШМАНОВА АКЦИЈА“.
Сарадња Југославије и чехословачког емигранта Бохумила
Лаушмана 1950–1953.
„Laušman’s Action“. The Cooperation between Yugoslavia and the
Czechoslovak Emigree Bohumil Laušman 1950–1953 52
- Милан ПИЉАК*
БРИОНСКИ ПЛЕНУМ 1966. ГОДИНЕ.
Покушај историографског тумачења догађаја
The Brioni Plenum of 1966. An Attempt at Historiographical
Interpretation of the Event 73
- Мр Немања ЗВИЈЕР*
КЛАСНИ И РОДНИ ОБРАСЦИ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ РАТНИМ
СПЕКТАКЛИМА
Class and Gender Patterns in Yugoslav War Epics 96
- Branislav RADELJIĆ*
QUESTIONABLE RELATIONSHIP: EUROPEAN ECONOMIC
COMMUNITY AND YUGOSLAVIA UNTIL 1968
Diskutabilni odnosi Evropske ekonomske zajednice i Jugoslavije
do 1968. godine 112

Др Петар ДРАГИШИЋ
КЛУБОВИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ РАДНИКА У ЗАПАДНОЈ
ЕВРОПИ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА
Yugoslav Migrant Workers' Clubs in Western Europe in the 1970s ... 128

Мр Милан СОВИЉ
ЈУГОСЛОВЕНСКА ШТАМПА О СМРТИ И САХРАНИ
ЈОСИПА БРОЗА ТИТА
The Yugoslav Press on the Death and Funeral of Josip Broz Tito 139

ИСТОРИОГРАФИЈА **Historiography**

Др Миле ВЈЕЛАЈАС
NOVA SVEDOČENJA O RAZBIJANJU JUGOSLAVIJE I
SUKOBIMA 90-ih
New Testimonies on Disintegration of Yugoslavia and
the Conflicts of 1990s 157

Др Драган ТАНЧИЋ
ИСТОРИЈСКИ МЕТОД У ДРУШТВЕНИМ И
ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА
The Historical Method in Social and Political Sciences 181

ГРАЂА **Sources**

Мр Милан СОВИЉ
БЕЛЕШКЕ И ГОВОР ЈОСИПА БРОЗА ТИТА НА Х СЕДНИЦИ
ЦК СКЈ ПОВОДОМ ДЕШАВАЊА У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ
The Notes and Speech of Josip Broz Tito on the 10th Session of
CK SKJ Regarding Events in Czechoslovakia 209

ПРИКАЗИ **Reviews and Critiques**

Dvacáté století – The Twentieth Century, Univerzita Karlova
v Praze, Filozofická fakulta, Praha, 2009. (*Мр Милан СОВИЉ*)..... 219

Момчило Исић, <i>Сељаштво у Србији 1918–1941, књ. 2, Просветно-културни и верски живот</i> , Службени гласник, Институт за новију историју Србије, Београд, 2009. (Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ)	221
Наташа Милићевић, <i>Југословенска власт и српско грађанство 1944–1955</i> , ИНИС, Београд, 2009. (Др Миле БЈЕЛАЈАЦ).....	225
Zoran Janjetović, <i>Nemci u Vojvodini</i> , Beograd, 2009. (Мр Весна ЂИКАНОВИЋ)	229
Bogdan Catana, <i>Relații Diplomatice Româno-Sârbe, 1880–1913</i> , Editura Universitaria, Craiova, 2009. (Мр Далибор ДЕНДА).....	232
Mladenka Ivanković, <i>Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak</i> , Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2009. (Александар ЛЕБЛ).....	235
Aleksandar R. Miletić, <i>Journey under Surveillance, The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1918–1928</i> , Institute for Modern History of Serbia, Belgrade, 2008. (Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР).....	237
Jovan Čavoški, <i>Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962</i> , Beograd, 2009. (Проф. др Љубодраг ДИМИЋ).....	238

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ Међународни научни скуп „Ослобођење Београда 1944. године“ или „о радикалној трансформацији смисла и значаја појма слободе“	243
--	-----

УДК 32 : 929 Веснић М.
821.163.41–92

Др Бранко НАДОВЕЗА
Институт за новију историју Србије

МИЛЕНКО ВЕСНИЋ КАО ПРАВНИК И АНГАЖОВАНИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ*

АПСТРАКТ: Поред државничке каријере, др Миленко Веснић је учествовао у изграђивању српске правне науке, писао је коментаре из историје, теоријски је објашњавао политичка начела која је као члан Радикалне странке, дипломата и државник спроводио у дело. Аутор у овом раду даје преглед тих активности Веснића у распону од готово пола века. Рад је важан и за разумевање условљености српског погледа на југословенство и друштвено уређење државе.

Кључне речи: Србија, Миленко Веснић, Краљевина СХС, Народна скупштина

Минхенски доктор правних наука, истакнути члан Радикалне странке, дипломата и државник, Миленко Веснић¹ је оставио иза себе велики

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ За његову дипломатску каријеру и биографију видети шире: Радослав Веснић, *Др Миленко Веснић, грансењер српске дипломатије*, Центар за студије Југоисточне Европе ФПН, Београд, 2008; За његову делатност у радикалној партији видети: Gordana Krivokarić-Jović, *Oklop bez viteza, O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, Београд, 2002. Миленко Веснић (1862–1921), промовисан је за доктора права у Минхену 1888. године. Ступио је у дипломатску службу 1891. и био секретар посланства у Цариграду. Убрзо је дао оставку и покренуо правни часопис *Правник* (1892). Постао је професор међународног права на Великој школи 1893, а исте године и народни посланик. Био је министар просвете од 1893. године. Поново је био професор права од 1894. до 1899, када је, због увреде краља Милана, осуђен на две године затвора. После помиловања 1900, вратио се у Велику школу. Године 1901. постављен је за посланика у Риму, али је дао оставку 1902. Постављен је за посланика у Паризу 1904. и остао на томе положају све до смрти, напуштајући га само онда када би

број стручних и публицистичких радова. У овом раду желимо да скренемо пажњу на неке од њих који помажу бољем разумевању не само њега као интелектуалца и државника него и разумевању странке којој је припадао и погледа на правце националне и међународне политике који су се развијали у српском друштву. Ово је још један прилог разумевању југословенства са српске стране, разумевања или неразумевања других јужнословенских народа оних који су били одлучујући чинилац уједињења.

На пољу права Веснић је писао расправе из кривичнога, историјског, међународног права (нпр. о кривичној одговорности у светлости правне науке, криминалној антропологији, изручивању сопствених поданика, међународном праву у односима Јужних Словена, имовинском законуку за Црну Гору, празноверицама и суђењу вештицама, начелу народности, казним заводима и др.). Веснић је превео Ривијеов уџбеник међународног права, Листов уџбеник кривичног права, Комбертовога *Кнеза Милоша*. Преводио је са немачког и француског, али и своје радове на ове језика.²

У његово време правне науке су биле доминантне, и тешко је раздвојити правне од осталих друштвених наука. Слично интелектуалцима свог времена и он се као млад огледао у критици књижевних радова и ликова истакнутих српских песника романтичара. Пише о Ђури Јакшићу, Бранку Радичевићу, Таси Миленковићу, Сими Милутиновићу - Сарајлији, Виктору Игоу (1880, 1883, 1890, 1911).

Занимљиво је како је као млад правник видео узоре за Србију у развијеним земљама. Тако је пропагирао просветитељске погледе Џона Хауарда, који се бавио проблемом унапређења затвора – не одмазда него преваспитавање. „По нашем данашњем схватању, за које, као што ћемо одмах видети, имамо много да благодаримо Хаварду, задаћа је казнионица скоро исто као и задаћа болница: оне имају у моралном смислу да на осуђеника утичу онолико, као болнице на болеснике, и још више: у њима према нашем мишљењу има по могућству да се надокнади оно, што је друштво пропустило да према појединцу учини помоћу породице и школе“³ – писао је Веснић.

био позван за члана владе. Веснић је био министар правде у Пашићевом министарству 1906. а председник министарства, са портфељем министра иностраних дела 1920. године. Под његовом владом спремљен је први нацрт Видовданског устава, извршени избори за Уставотворну скупштину и постигнут споразум с Италијом. Био је делегат на Лондонској конференцији 1912. и на конференцији мира 1919.

² Римелин Густав, *Теорија статистике*, Београд, 1890; Др Ханс Шнелер, *Државно правни положај БиХ*, Београд, 1893; Нис Ернест, *Порекло међународног права*, Београд, 1895; Ривије Алфонс, *Основи међународног права*, књ. 1, 1897, књ. 2, 1898; Пол-Дибоа Луј, *Општинске финансије*, Београд, 1900; Куниберт Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд, 1901; Франц фон Лист, *Немачко кривично право*, Београд, 1902.

³ Миленко Веснић, *Џон Хауард – један апостол XVIII столећа*, Београд, 1893, стр. 5.

Треба поменути да је као правник и дипломата заступао 1919. Краљевство СХС у Комисији која је израдила пакт Друштва народа.⁴

Две трећине своје каријере је Веснић био дипломата. Стицај околности је хтео да баш положај нашег посланика у Паризу, који је он заузимао, постане у време великог светског рата за Србију најважнији. Тада је он и речју и пером, и у званичним круговима и у јавноме мњењу, заступао српску ствар и бранио српска права.⁵ Његови наступи, предавања често су штампани.

Осим што је писао књиге, брошуре и чланке у часописима, и што су и у часописима писали о њему, Веснић је као политичар, државник и правник био присутан и у дневној штампи и осталој периодици која нема димензију науке.

Занимљива је опаска др Милете Новаковића, после смрти Веснића, у којој он потенцира разлику између Веснића као државника, мање успешног, и његове далеко веће вредности на научном и мисаоном пољу: „Као политичар, Веснић је сасвим продукт своје средине; књишки демократа, опортуниста, присталица Пашића у спољној политици, конвенционалан патриота и националиста, – све што је научио од старијих и савременика политичара у Србији. Као човек од књиге, он није производ друштва у коме је живео: марљив, истрајан, савестан читалац добрих дела и присталица савремених социјалних теорија; – он је био добар ученик својих професора на страни. У свему, Веснић је био рецептиван дух. Као такав, он је интересантан у односу према средини и времену у коме је живео за карактеристику културе нашега друштва, а не толико по својим државничким способностима и политичкој акцији.“⁶

„Својим манирима је одударао од партијског врха радикала, а поготово од широког чланства и због тога је био необичан. Иако није имао урођеног господства ни отмене лежерности, Веснић је ипак успео да се научи лепом понашању, па је после Милована Миловановића и Мише Војића био највише критикован човек у радикалној странци“, написао је један други његов савременик.⁷

⁴ Милета Новаковић, „Др Миленко Р. Веснић“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. V (XVII) другог кола, Београд, 1924, стр. 168. Своје погледе на Друштво народа изложио је у: Веснић, *О друштву народа*, Београд, 1920, стр. 5.

⁵ Милета Новаковић, „Др Миленко Р. Веснић“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. V (XVII) другог кола, Београд, 1924, стр. 167.

⁶ *Исто*, као нап. 2, стр. 827.

⁷ „Hronicus“, „Миленко Веснић“, *Будућност*, књ. II, бр. 6, Београд, 1922, стр. 828.

О политичкој култури

Миленко Веснић је 1891. године написао чланак „Наш политички буквар“ као коментар књиге Ристе Стојковића *Грађански буквар*. У том чланку изложио је своје виђење каквој политичкој култури треба да тежи тадашње српско друштво и у суштини је подржао књигу. Ово је и слика науке оног времена у Срба.

Веснић је сматрао да је могуће ускладити патриотизам са осталим човековим опредељењима, поготово идеолошким: „Али већ стога, што живим као Србин у данашњим судбоносним тренуцима, ја сматрам за своју дужност – а дужност је за мене светиња – да према својим силама одбијам од омладине све оно, што би у њену бујну и свежу младалачку крв могло унети мекотство и слабост.“⁸ Веснић сматра да Ристо Стојковић покушава да усклади своје опредељење за социјалистичке идеје са српским патриотизмом. Веснић мисли да је Стојковић у томе поприлично успео „и ма колико су га одушевљавали Черњишевски, Маркс и Сен-Симон, у њему је по законима наслеђа, и ако хоћете атавизма, било српско срце, и он је умео да свој социјализам паметно и часно помири са српском мишљу“, сматра Веснић.

Велики проблем је национално васпитавање омладине. О томе су писали многи аутори и од тога зависи будућност сваког народа. Национално васпитавање српске омладине је посебно деликатно питање, потребно је водити рачуна: „о фазама васпитања, о разним циљевима у васпитању, о национализму, о условима за национализовање, о задатку и средствима националног васпитања и о томе: ко и како да врши национално васпитање?“⁹ Веснић сматра да је код Стојковића национално ипак идеолошког карактера, да је његов осећај припадности српству изнад интернационализма који нуди социјалистичко учење, наводи његову мисао „а треба на првом месту да будемо Срби. Ова нас је земља отхранила и одгојила, њој треба да вратимо дуг, којим нас је задужила“.

Веснић је легитимиста, он у политици признаје само легитимне одлуке борбе и поштовање законитости. У Србији сви желе реформе „и то како социјалисти и радикали, тако напредњаци и либерали“, сматра Веснић. Закони код којих је устав централни, у државама као што је Србија могу имати велику улогу, код развијенијих друштава стварност ствара законе, а код неразвијенијих закони диктирају стварност. „Сви обзири и сви интереси налажу нам данас, да се на овој основи, која је новим уставом створена, зауставимо, па да покушамо, те да на њој најозбиљније и најенергичније

⁸ Миленко Веснић, *Наш политички буквар*, Београд, 1891, стр. 4.

⁹ Исто, стр. 6.

порадимо на бољитку Србије и Српства. Сви грађани српски били су до јуче – нек ми се допусти мало јачи израз – револуционари; сви они данас треба да постану конзерватори; сви ми треба с новим Уставом у руци, чувајући га као наше опште добро, до последње ижице, да се свима силама упнемо, да радимо на нашем општем добру.¹⁰

У критици књиге Ристе Стојковића, Веснић излаже да су социјалисти пошли од сасвим погрешних ставова о првобитној заједници, као друштву у коме је владала наводно апсолутна једнакост и да је циљ савремене цивилизације да се врати том идеалу. Посебно критикује то што писац преузима ставове Русоа, који је увео погрешно схватање о једнакости у првобитном друштву, а социјалисти то преузели као аргументе за своју теорију и идеологију.

Веснић одаје признање Стојковићу, што је у књизи успешно обрадио теме као што су: постанак друштва и државе, економски живот савременог друштва, просвета и морал савременог друштва, политички живот савремених народа, затим о будућности људског друштва и, на крају, Србије и српства уопште.

У одељку о Србији и српству аутор види само „црне слике“. Сматра да је српство стешњено између Турске и Аустро-Угарске у опасности и да, само ако Краљевина Србија ојача, може се спасити читаво српство. Политичке неслободе и економско сиромаштво су опасност за српство, „економска и материјална независност се не могу створити лако и брзо каквом резолуцијом или Скупштинским решењем“. Запостављен је „појам општих интереса“, а „појам о отаџбини драгоценији, узвишенији и чвршћи од свију осталих“. Велико зло које је особено код Срба је „неред и изопаченост у нашем свештенству“, јер „где се свештеник преда цео политици, као што је то нажалост код нас, ту он више не вреди ни Богу ни људима“. Српство на Балкану може бити ослобођено само ако се споразумеју „две српске самосталне државе, краљевина Србија и Црна Гора“. Због тога треба највећу пажњу „да обратимо војсци и њеној спреми“, јер све остало ће бити узалудно ако за Србе не буде најважнија „војска и њена спрема“, јер тада никада неће ослободити српске земље, поготово стару Србију. Политичка подела мора бити другоразредна, Веснић наводи мисао Стојковића: „Пре свега, још једном велимо: будимо Срби, па тек онда радикали, либерали и напредњаци. Чувајмо се, да нас партијски фанатизам не заслепи толико, да – и нехотично – постајемо издајнице свог народа“.¹¹

Код Срба постоји несклад између права и дужности, сви виде права а мало ко дужности: „У самој Србији, у овој нашој збијеној и поткошеној

¹⁰ Исто, стр. 8–9.

¹¹ Исто, стр. 19.

отаџбини која је само један део српства, ми ћемо најбоље и најкорисније помоћи напретку и општој српској ствари, ако савесно будемо вршили све своје грађанске дужности“.¹² Само онај који извршава дужност има право да тражи да се поштују и његова права. Интерес српства лежи у „реду и благостању општине, округа, отаџбине и српства. Кад је овима добро, онда мора бити добро и појединцу“. Само тако ће Срби постати део хришћанства и европске цивилизације, наводи се мисао Живана Живановића о васпитању омладине. „Ми треба да научимо омладину, да буде само Србин – и ништа више. А Срби као такви нису били никад непријатељи цивилизације, нису били никад варвари. И кад је добар Србин, он није тиме ни лош сусед ни лош Европљанин. У нашој је народној историји веома крупним словима исписано право грађанства српског народа у Европи. На данашњем је колону, да то право још боље утврди или да га оствари онде, где су га туђи интереси у питање довели.“¹³

Многи су аутора оптуживали да је напустио социјалистичку идеологију и да се приклонио Радикалној странци. Стојковић је ипак сматрао да су се у Србији у другој половини XIX века одвијали такви процеси да је у Радикалној странци „оличен народ српски“ и да он у много чему ту странку подржава, јер оличава интересе земље и народа.

На самом крају дела Стојковић истиче да су многи у историји правилни идеалан нацрт друштва и државе (Платон, Томас Мор, Сен-Симон, Русо, Кант и други), али да су сви они носили обележје „духа времена и прилика“ доба у којем су живели и у којем су истакли своје предлоге и претендовали да створе „друштвено-политичка јеванђеља за цео свет“. Стојковић, по Веснићу, пише само за Србију и српство и претендује да његов *Грађански буквар* упозна што више Срба, да га упознају сви они Срби који знају читати и писати.

О подели Турске и ослобођењу балканских народа

У време док је био професор на Правном факултету Веснић се посветио и прикупљању дипломатске грађе за историју Балканског полуострва. У његовом фокусу се нашао и предлог кардинала Алберонија о подели Турске као пример погледа са Запада. Веснић каже да предлози о подели европске Турске потичу још од доба крсташких ратова. Предлог кардинала Алберонија је један од многобројних. Веснић истиче да се бављењем историјом Балканског полуострва уверио „како је Западној Европи у овим намерама хришћанска вера била само на језику, дакле још је главни смер био у освајању“. Западне силе нису водиле бригу о балканским хришћанским

¹² Исто.

¹³ Исто, стр. 6.

народима, они за њих често нису ни постојали, то је само била територија европске Турске коју су они хтели запосести, „испрежући их из туђег и упрежући их у свој јарам“.

Срби треба да буду поносни на своју историју на Балкану, пише Веснић и тврди да политика западних сила „не треба да баца много у бригу патриотизам Балканских народа, нарочито Срба. Ми смо први дочекали: лице у лице, прса у прса, Турке у Европи; ми смо их први почели гонити с Балканског полуострва. Колико год су пута почињали то да чине други, морали су посао напуштати и повлачити се.“¹⁴

Иако је под турским ропством остао без своје државности, народ није престао да поштује духовно, пише Веснић, имао је своје лидере, пре свега у врху свештенства, што су занемарили државници западних сила, због тога: „Ови разни предлози за поделу Турског царства с једне и природно развијање балканских народа с друге стране, показују у самој својој супротности најбоље како се живот народа не може трајно утегнути туђинским направама, и спречити за навек у његовом развијању“.¹⁵ То је доказ да Запад мало познаје и мало се интересује за балканске хришћане, то доказују сви предлози о подели Турске; „с колико предрасуда су имали да се боре наши преци из почетка овог столећа, кад су подизали ово мало крова над Србиновом главом!“ Судбина балканских народа се увек одлучивала без њих и циљ је да једни окупатори буду замењени другима.

У склопу својих научних бављења Миленко Веснић је написао запажену студију о идеји кнеза Михаила Обреновића о балканском савезу. Језгро Балкана су Србија са Црном Гором, Бугарска и Грчка. После искуства из прогонства, када се поново вратио 1860. године на власт у Србији, кнез Михаило је добро познавао балканске народе. Сматрао је да они морају сами спровести акцију свог ослобођења не уздајући се у велике силе. „Што се тиче спољне политике – колико се може о њој говорити имајући пред собом једну вазалну земљу – његов је циљ био да начини своју отаџбину средиштем реда и уједињења, да би се отргла на првом месту од турског силеренства и да начини, ако не Пиемонтом балканским, а оно бар и на првом месту Пиемонтом српским и југословенским“.¹⁶ То је било на путу идеја Илије Гарашанина. Главне силе револуције у рушењу Турске су, по Михаилу, Србија, Црна Гора и Грчка. Остале народе Балкана, кнез Михаило

¹⁴ Миленко Веснић, *Предлози за деобу Турске грађа за дипломатску историју Балканског полуострва – Предлог кардинала Алберонија*, Београд, 1898, стр. 4. Поново се вратио овом проблему 1912. и пише: *Le cardinal Alberoni pacifiste*, Paris, 1912.

¹⁵ *Исто*, стр. 5.

¹⁶ Миленко Веснић, *Кнез Михаило Обреновић и његове идеје о Балканском савезу*, Београд, стр. 25; у преводу: *Le prince Michel Obrénovitch et ses idées sur le Confédération Balcanique*, Paris, 1900.

је сматрао или сувише национално неосвешћеним или сувише под утицајем великих сила. „Кнез Михаило и његова влада хтели су цело Полуострво Балканско. После Босне, Херцеговине и Старе Србије, покрајина чисто српског елемента, где организација релативно лако беше, поче ред на Бугарску, којој Кнез Михаило поклони нарочиту пажњу.“¹⁷ Кнез Михаило је увидео многе сложене проблеме који владају у односима између балканских народа. Између њих постоје многе разлике, историјске и етничке. Тако пише: „Преговори са Грчком у циљу заједничког рада дуго су трајали и показали су велике тешкоће. Границе грчких тежњи често су се простирале и по покрајинама насељеним чисто словенским становништвом, те је, покрај свега богатства у пристаништима и лукама, желела себи утемчити Солун, који је био толико потребан словенском елементу.“¹⁸ Због тога после смрти кнеза Михаила споразум са Грцима није заживео.

И приликом сагледавања идеја кнеза Михаила о балканским интеграцијама, Веснић се експонирао као противник социјалистичких идеја. Истичући да је срамота што су после толико година од Француске револуције балкански народи још под турским ропством, напомиње: „Други (као Г. П. Агририадес) хоће да створе савез балкански ‚на основама социјализма‘ а не увиђају подсмевање, коме се излажу, дајући нам доказ о нечувеном незнању, развоја социјалних и политичких идеја, као и степена развитка дотичних земаља. Социјализам и Албанија! заиста: *difficile est satiram non scribere!*”¹⁹

Због свих тих разлога идеја кнеза Михаила о балканском савезу није успела, а после атентата и његове преране смрти, то убиство је „утаманило и ову политику“.

О југословенству

Као члан Радикалне странке, поред уједињења српских земаља, Веснић је поштовао и југословенску идеју. У том духу написао је 1913. брошуру посвећену Имбру Игњатијевићу Ткалцу: „Преминуо је у Риму човек, који је у своје време био најватренији и најодлучнији поборник југословенске мисли и најпросвећенији заточеник опште словенске заједнице.“ Идеја југословенства није својствена само код Срба, има присталица те идеје и код других јужнословенских народа. Имбро Игњатијевић Ткалац „рођен у Хрватској и од хрватских родитеља, он се целога свога живота сматрао Србином у истој мери у којој и Хрватом, и с истим жаром љубио је српски

¹⁷ Исто, стр. 29.

¹⁸ Исто, стр. 31.

¹⁹ Исто, стр. 23.

као и хрватски народ, те се с правом може сматрати за првога искреног и истинитог апостола идеје о јединству нашега племена.“²⁰

На остварењу те идеје морао је као практичар да ради у рату и као државник после рата. Своја виђења поткрепљивао је искуствима европских народа. Тако је 1920. писао: „Најглавнији спор који се води данас између наших странака у Уставотворној Скупштини, има свој извор у сукобу погледа и тежња о томе: како да се уреди наша Краљевина, да ли на јединственој или на савезној, одн. федеративној подлози? Сва остала разилажења су тек споредне природе и циљ им је, да послуже само као средства за постигнуће овог главног циља. Ово нарочито важи за тактику опозиције у данашњем Народном Представништву.“²¹ Моје гледиште у овом питању било је одређено још пре нашег стварног ослобођења и уједињења, и ја сам га јавно исказивао: било у чланцима и изјавама под својим потписом, било у јавним предавањима и говорима, било најпосле у изјавама пред савезничким државницима и дипломатама. Ја сам увек тврдио, па од тога не одступам ни данас, да су Словенци, Срби и Хрвати један те исти народ, који су разделили наши непријатељи и петовековно ропство над њиховим јармом, и да ћемо се ми сви ујединити у једну јединствену државу, чим будемо у стању ослободити се тога туђинског господарства. То своје уверење ја нисам заснивао само на својим проучавањима прошлости ова три наша племена од кад се за њих зна у повесници људској, него и на властитом личном посматрању, јер сам за млађих година својих пропутовао све наше крајеве, и још тада сам се уверио, да су Срби, Хрвати и Словенци пре један народ него Пијемонтези и Тосканци, Млечани и Сардинци; они су то пре него Тиролци и Саксонци, Пруси и Баварци, пре него Бургоњци и Провансалци, Норманци и становници на обалама Роне, да већ о другим поређењима не говорим.

С друге стране ја сам увек сматрао, па сматрам и данас, да наше ослобођење има свој разлог само тако, ако се ми ујединимо у чврсту, нераздељиву и јаку државу, која ће моћи, одмах с почетка бити озбиљан чинилац у Европи, будући у исто време у стању да се унутра развија успешно у свима правцима и на свим пољима људске, како материјалне тако и умне делатности. За прву задаћу потребна је јака војска, јака привреда и јака дипломатија, при чему јачина дипломатије зависи готово математички од војне снаге, док је за другу задаћу потребна физичка, финансијска и економска сарадња свих делова наше државе, како на просветном и привредном, тако и на саобраћајном и на трговинском пољу.

²⁰ Миленко Веснић, „Имбро Игњатијевић Ткалац“, *Први помен*, Београд, 1913, стр. 2.

²¹ За савремени поглед на ову тему видети: Мирјана Стефановски, *Идеја хрватског државног права и стварање Југославије*, Београд, 1995.

Ја нисам затварао очи пред тежњама покрајинским и племенским, које су још у току рата имале својих представника као и раније, јер сам и из искуства у јавном животу Србије и самог Српског Народа знао за самоуправне тежње, чак и до крајности. Али сам се надао и веровао сам, да ће ум наших јавних радника, удружен са здравом свешћу нашег народа надвладати, и да ће на крају победити идеја јединства. Ја то верујем и данас, под једном само погодбом, да се зна хтети.

Ово што посматрамо данас у нашој младој Краљевини, није ништа ново у својој врсти. Немачко уједињење је пролазило кроз сличне тешкоће, са којима се борило столећима, француско, шпанско и т. д. исто тако. За нас је у овом тренутку међутим од највећег интереса, с каквим тешкоћама је имало да се бори уједињење Италије. Као што ће се одмах видети, год. 1848. општа струја није била за јединство већ за федерацију: Млечи су обновили републику Св. Марка, а у Милану су радикали агитовали против уједињења с Пијемонтом и свађали су се око престонице. Тако су исто год. 1849. републиканци хтели искористити аустријску победу против Пијемонта. Европске силе, па с њима и Наполеон III претпостављали су савезну уједињеној Италији. Једина је Енглеска била за њено потпуно уједињење.²² При томе је посебно имао на уму радове које је дао Никола Томазео. Али, проблеми организације Краљевине СХС су специфичнији и битно другачији, што и сам закључује: „Још једном се утврђује помоћу ових (Томазеових – Б. Н.) исписа, упоређених са оним што ми преживљујемо данас, стара изрека, да се повесница понавља. Зар се заиста не налазе већ у изнетим редовима разлози које г. г. Радић, Бертић, извесне присталице Народног Клуба и Словеначке Пучке Странке, износе данас против нашег народног јединства?

Утеха је међутим за мене и за оне који мисле о овом питању као и ја, што је поред свих тих, уважања достојних али ипак ситних тежња, логика развоја победила, те је како у Немачкој и у Шпанији, тако и у Француској и у Италији, довела до уједињења, и што се ово свуда показало не само као државотворни чинилац него у исто време и као најбоља одбрана од свих, како унутрашњих тако и спољних опасности.²³

Сличан је чланак у коме говори о политичком искуству и раду Камила Кавура. Кавуро је за њега узор, јер је остварио свој политички циљ. Али опет, то је било под другим околностима, различитим од југословенских, иако географски блиским. Миленко Веснић пише: „Једна од најкарактеристичнијих чињеница Старог Века, налази се у неподобности старе Јеладе да се уједини. Она у томе није успела ни под македонским утицајем. Ова чињеница не допушта никакву сумњу о улози, коју племена морају

²² Миленко Веснић, „Неколика наша основна питања. Јединство или савез“, *Нови живот*, књ. 3, Београд, 1920, стр. 353–354.

²³ *Исто*, стр. 358.

уступити усредсређивању, да би се образовала у народ. И ако је у многим другом погледу била напреднија од Рима, стара Грчка је убрзо пропала, за то што ово није схватила (...) Сасвим другојаче је гледао Рим на ово питање, па су, као што је сваком знано, други били и плодови тога другојачег схватања. Европски Средњи Век даје нам у овом погледу два речита примера, које је врло лако поредити: Француска је пошла од својих првих дана средоточним путем свога унутрашњег уређења; у Немачкој је кроз столећа превлађивао средобежни правац као и у Италији. За то смо у Француској могли имати најпре јаку народну државу, док су се у Германији крвили племена и династије, а и у Италији. За то је Француска прва развила своју књижевност и постала колевком политичких слобода у Европи, пошто је била у стању извршити своју велику револуцију, докле је у Немачкој и Италији још кроз дуги низ година у XIX столећу преовлађивало шаренило како у јавном духу и општој просвећености тако и у државној управи, те су само песници могли писати и сањати о јединству ових народа и земаља. Жирондинци у Великој Револуцији и Комуни год. 1871. захтевали су за Француску савезну владавину. Пишући о овом захтеву париске Комуне, Мацини је изјавио да се на тај начин ,уништио сваки (државни) ауторитет, и да би то у ствари било апсолутно порицање народнога бића'. Трећа Република је утврдила јединствену државу, остајући у том верна предањима свога народа, а међу поборницима овога система видимо у првом реду људе као што су Луј Блан и Роајс Колар. За последњих сто година мисао о јединственој држави напредовала је како у Немачкој и Италији (где је потпуно и остварена) тако и у Уједињеним Америчким Државама и у Швајцарској. Свих осамнаест промена, кроз читаво столеће, у основним законима Швајцарске имале су за сврху поступно напуштање покрајинске и приближавање јединственој владавини.

Прератна Србија била је потпуно средоточна (централизована – Б. Н.) држава, и ако су и под Карађорђе и под Милошем поједине војводе настојавале, да се она уреди на савезној подлози, наш народ је по нагону за самоодржање био противан и великим покрајинама, које је била унела у свој програм Напредна Странка од 1880. Ово треба да имају на уму она наша браћа из Хрватске и Славоније, која погрешно мисле и тврде, да је наше гледиште у питању о унутрашњој управној подели наше државе основано на жељи за некаквом Србијом, 'хегемонијом' над осталим нашим покрајинама, и који олако затварају очи пред чињеницом, да ми меримо истом мером свима нашим племенима, да ако је до деобе, делимо подједнако у областима како Словенце и Хрвате, тако и Србе, при чему не правимо никаквих разлика између појединих наших племена, нити имамо основа правити их, јер са много више разлога него италијански песник (Ђовани Прати) сви ми можемо узвикнути, како они с Триглава и Велебита, тако и они с Косова, Дурмитора и Вршачких планина:

„Сви смо синови исте земље
Иста крв тече у жилама нашим!“

Није ли Бранково Коло изразило у осталом исту мисао за сва три племена нашега народа? И ко од нас, поред тога заборавља, да су Љубљана и Загреб били прекјуче и јуче носиоци исте мисли и огњишта истога жара, који већ тако дуго загрева Београд, а да им је свима претходио Дубровник?²⁴

У прилог својим закључцима поново се враћа Кавуру: „Ово његово гледиште види се још јасније из говора једнога од његових најпреданијих сарадника, министра унутрашњих послова, Фарине, „у саображењу јакога државнога јединства, са здравим развојем живота у областима“. Ни у једном правцу не треба ићи у крајност... Не хотећи препирати се с повесницом ни с управном поделом, какву су утврдиле туђинске владавине, он изјављује да жели да се новом управном поделом води рачуна о природним средиштима италијанског живота; да се ова, где устреба, успоставе, али да се при томе не придржава безусловно старе управне поделе. Упоредо с границама одн. с пространошћу области треба утврдити и њихову надлежност.“ Па онда наставља: „Други и још озбиљнији разлог не допушта, да се великим областима даје изборно представништво. Велике покрајинске скупштине, са широком надлежношћу у пословима великих покрајина, у градовима који су били престонице или средиште држава, представљале би слику правих парламената; споразуми између више оваквих скупштина и тежња за превлашћу, која је у природи свих већих представничких организама, могла би слабити углед државе, служити у исто време на уштрб слободе у доношењу одлука, које спадају искључиво у надлежност државнога законодавног тела. Покрајински интереси, прохтеви, утакмице и предрасуде своде се у Народном Представништву на своју природну меру контролишући се узајамно; у већим покрајинским скупштинама, на против, ови би се интереси натицали и у озбиљним тренуцима могли би постати опасним за највиши ауторитет државе и за њену снагу.“²⁵

Као један од људи који су утицали на стварање Југославије током рата 1914–1918. године, Веснић је био свестан да ће око њене организације и функционисања бити проблема. Због тога је писао: „Кад ови редови угледају света, биће, вероватно, већ решено питање о нашим границама, – решено бар за извесно време. Али већ и пре решења тога, тако рећи претходног и првог питања, наше јавно мњење истиче на дневни ред проблеме најразноврсније природе и различитога значаја. То је сасвим природно и на своме месту и добро је, што ће извесна питања моћи да се проуче за времена, те да се не морају решавати на брзу руку, и што но реч, пребијати преко колена. Таквих

²⁴ Миленко Веснић, „Неколика наша основна питања – уједињена или савезна држава“, *Нови живот*, књига V, Београд, 1991, стр. 130–131.

²⁵ *Исто*, стр. 135–136.

питања је врло много. Значај њихов проистиче нарочито из сложености самог нашег новог положаја, како у политичком и наравственом, тако и у верском, друштвеном и економском погледу, да већ и не говорим о утицају који ће неминовно вршити на цео развој нашег новог заједничког живота наша, у најмању руку, четворострука прошлост.“

„Сваки јавни радник дужан је, по свестраном размишљању, изнети своје гледиште на ова питања, те на тај начин допринети њиховом што опширнијем претресању и што успешнијем решењу. Овај приуротворни рад је користан већ и по самом томе, што изазивље друге на размишљање и сарадњу, чак и онда кад појединац стоји усамљен са својим гледиштем. Вођен тим мислима и ја бих хтео да на овом месту изнесем поступно своје скромно али искрено мишљење, бар о неколико тих главнијих питања. То ћу учинити, разуме се, у кратким потезима, трудећи се нарочито да будем што јаснији, те према томе избегавајући тежи научни метод.“²⁶

Питање језика и писма у новој држави

Питање језика биће врло замршено питање за организацију југословенске државе, зато у одељку „Наше слово“ Веснић каже: „Од многобројних питања, којима се живо бави наш троимени но једнокрвни народ у ове дане, ја ћу се на првом месту позабавити питањем о нашем слову или о нашој азбуци, – не само стога што оно већ по себи долази међу најважнија (и ако не међу најпрешнија), већ нарочито за то, што његово правилно схватање и успешно решење може срећно утицати и на расправу других исто тако важних питања.

За време свога кратког бављења у Дубровнику, у Сарајеву, у Београду и у Суботици, имао сам прилике запазити, да извесни, важни наши кругови полажу много на што скорије решење овог питања. Не могу рећи, међутим да сам у тим разговорима наишао и на основане разлоге за то хитање. Питање је међутим истакнуто и у штампи, и оно очекује своје решење. Да би ово последње могло бити што основаније и што корисније за нашу општу народну ствар, потребно је одговорити најпре на једно друго, претходно питање, а то је: хоће ли Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца да продужи своју славенску културу, којој дугује и за свој досадашњи опстанак својих племена и за данашње уједињење? или: сматрају ли њене умне и политичке вође, да она има да напусти тај пут, и да без резерве пође за Западом? Кад се на ово питање буде имао јасан и одређен одговор, онда је остало врло лако решити.

Ако бих ја имао да ово питање решавам, онда бих, по најбољој савести својој, био мишљења да га ваља одложити за двадесет и пет година,

²⁶ М. Веснић, „Неколика наша основна питања“, *Нови живот*, књ. I, Београд, 1920, стр. 65.

учећи децу већ од данас да пишу и читају оба слова, и ћирилицу и латиницу, што ни мало није тешко. Дође ли се ипак на то, да се за цео наш народ усвоји једно слово, онда ја нисам, нити могу бити у двоумици ни за тренут: на тај случај наше слово може бити само ћирилица. За овакво моје становиште моји су разлози врло прости и свакоме приступачни. Ево их:

1. Ћирилица је створена једино и искључиво за Славене. Она је по превасходству славенско слово већ више од десет столећа. Захваљујући Вуковој реформи, она је најсавршенија фонетичка азбука. Две трећине (ако не и три четвртине) Славена пишу ћирилицом, и ако бисмо ми ову данас напустили, ми бисмо представљали грану која би се отцепила од свога стабла, с опасношћу да њено калемљење на друго дрво не успе, или у најмању руку да не успе онако како бисмо ми то желели.

2. Славенска племена с нашим словом очувала су најбоље своје етничке особине. Она су кроз столећа била у исто време свежи извор, са кога су се запајала и крепила наша браћа с туђим словом.

3. Латиница је за нас туђе слово, те су сви словенски народи, који су се њиме служили (и који се њиме данас служе), били принуђени да га дотерују за свој изговор, и сви га ни данас не изговарају подједнако. Према географском положају наше Краљевине, она би нас приближавала Италијанима, Мађарима, Немцима, Румунима, а одвајала би нас од Бугара и Руса.

4. За то што је била славенско слово, ћирилица је у прошлости доприносила не само нашем народном одржавању него и јачању, док су делови нашег народа којима је наметана латиница, губили стопу по стопу свога народнога земљишта, те се на једној страни понемчавали, док су се на другој помађаривали или поиталијањивали. Прођите у памети кроз столећа наше прошлости и прегледајте на карти плиму Славена с нашим, и њихову осеку с латинским словом.

5. Наши најопаснији непријатељи дали су нам у осталом најпоузданији пут у овом питању. До последњег часа они су прогонили ћирилицу, ничега другог ради, већ једино због њеног народног обележја. Није ли та чињеница сама за себе најречитији и најсветлији наук за све нас у овом питању?!

6. Најпосле, нико озбиљан не може тврдити да је ћирилица сметала оном делу нашега народа који се њоме увек служио, да се користи свима плодовима западне цивилизације, у колико су му они били потребни. Везе с демократским западом су биле до данас јаче код наших јавних радника с нашим него с латинским словом.

Ако дакле имамо бирати, онда сви разлози говоре за то, да за заједничко узмемо, одн. задржимо, наше слово.²⁷

²⁷ Исто, стр. 66–67.

О облику владавине

Облик владавине југословенских народа биће тешко ускладити због три самостална народа у држави, различитог историјског развоја, нивоа развијености привреде и привредних интереса, културе, менталитета и слично: „Још док смо били у жеку рата, нарочито од тренутка кад се ратна срећа почела озбиљније и поузданије осмешкивати на нас, те кад смо с више вере погледали у остварење нашег народног идеала, у наше уједињење, почели су се јављати код нас писци о облику наше будуће владавине. Први међу њима били су наши младићи који су се школовали у Швајцарској и Француској, и који су се користили приликом критиковања Крфскога Споразума, да даду маха својим републиканским тежњама. У њиховим годинама ми смо сви били мање или више републиканци, те нас ни тај њихов покрет није изненадио. За тим су дошли, готово логично, наши сународници, који живе у доста великом броју широм Уједињених Држава Северне Америке. Њихов покрет се може разумети само до половине: ако су као избеглице испод немачког и мађарског јарма нашли слободнији и срећнији живот у великој америчкој републици, из тог се не може закључити да ће тај облик владавине бити најподеснији и за нашу нову државу. Нису ли у осталом њихова браћа, која су у исто време кад су они пошли у Америку, прешла у Србију, била толико исто, ако не и срећнија од њих? Али и овај покрет, уколико је основан, може се објашњавати, бар донекле, и опортунистичким побудама, донекле можда и оправданом жељом, да се за наше народно уједињење задобију симпатије републиканске Америке. Независно и одвојено од једних и других, али из јасно провидних побуда, овај облик владавине препоручују краљ Никола и г. Стјепан Радић са својим сарадницима! Најпосле, у нашем Привременом народном представништву издвојила се из досадашњих нова Републиканска странка, која је питање о облику владавине код нас изнела такорећи службено на претресање, која има већ свој орган у нашој јавности, и на чије чело су стали озбиљни политичари, од којих су поједини били у Србији министри, па и председници министарства, људи у чију се честитост и у искреност убеђења не може и не сме сумњати. Како с тога, а нарочито и с разлога, што је питање нашег основног државног уређења већ и по себи на дневном реду, држим да неће бити на одмет, да и ја о њему изнесем овде своје лично гледиште, бар у најкраћим потезима.“²⁸

Миленко Веснић је писао да нема савршеног облика владавине. То доказује поредећи искуство југословенских народа током новије историје: „По моме најдубљем уверењу савршен облик владавине још није пронађен. Али ја идем још и даље: таквог облика владавине, који би био подједнако

²⁸ Исто, стр. 193–194.

добар за сва времена, за сва поднебља, за све народе и вере, нити има нити може бити, као што подједнако добри не могу бити за све народе ни други закони: имовински, трговачки, казнени итд. још једном, у друштвеним наукама као ни у друштвеном уређењу; не може бити апстрактнога закона; друштва одн. државе су живи организми, који се развијају по посебним законима, подложним најразноврснијим утицајима. Ни најсавршенији закон није (нити може бити) подједнако подесан за два, а камоли за више народа. У датом тренутку и код датог народа биће подесан један облик владавине, који му неће годити под другим приликама. Као и све остало, облик владавине је добар само у толико, у колико одговара савременом духу и карактеру дотичног народа, као и циљу који овај има пред очима у својој уређеној држави. Према томе ни ја се овде не бавим теоретским питањем о најбољем облику владавине, већ практичним: који је облик најподеснији за државу Срба, Хрвата и Словенаца данас и за извесно време, рецимо за пола столећа.

Да би одговорио на то одређено питање, ја ћу најпре утврдити ове, бар за мене неоспорне чињенице:

1. цео дух нашега народа је у основу демократски. Демократско, одн. народно је схватање наше државне управе код свих делова нашег троименог народа. Од најстаријих сачуваних записа и предања па до данас, код сва три наша племена, живело се и управљало се демократски, докле год је било самосталног, народног живота. Све установе феудалног и милитарног духа, које сретате код Срба, Хрвата и Словенаца, трећега су порекла.

2. Све српске, хрватске и словеначке династије народног су порекла. Своје државне поглаваре народ је подизао на те положаје по демократском духу, као што је на сличан положај подизан старешина породице или задруге. Првобитни владари код Срба били су жупани, тј. поглавари жупа, које је на тај положај истицала њихова околина. Природним одабирањем из њих су се развијали владоци, утврђујући се поступно у истој породици одн. династији. Демократско порекло наших владалаца огледа се највидније у церемонијалу којим је увођен у дужност словеначки војвода, о коме је знао већ Енеј Силвије, будући велики папа Пије II, а о ком говори с великом пажњом Жан Боден у овом класичном делу: 'Шест књига о Републици'. Сва управа наших владалаца Средњег Века је демократска, и све законодавство наше из тих времена носи то обележје. Монархијски облик владавине није сметао нашем народу да суделује у свим одлукама својих владалаца, ишле ове на доношење закона, на одлучивање о рату и миру, на подизање задужбина итд.

3. Све три наше династије новог времена такође су народног порекла. Тога порекла су црногорски Петровићи као и ужичко-руднички Обреновићи одн. Теодоровићи. Али то народно обележје носи у најизразитијој

мери династија Карађорђевића, и то не само по пореклу свога осниваоца, кога је један француски повесничар већ 1825 с разлогом назвао, српским Вашингтоном⁴ него и по свима предањима о животу њених представника. Кнез Александар (1842–1858) био је наш најдемократичнији владалац у XIX столећу, а демократизам Краља Петра био је познат широм нашег народа, још пре него се попео на српски престо једнодушном народном вољом, што је потврдила својим одушевљењем и југословенска омладина, приликом његовог пролаза кроз Беч. За све време своје владавине он је био узор демократског владаноца, и баш тиме је допринео, у великој мери, делу нашег ослобођења и уједињења. За ово последње, дакле, ми имамо да захвалимо нашој народној владавини, тј. демократској монархији. Мислим да ми се разложно неће моћи замерити ако овде додам, да је до овога часа и Краљевић Намесник остао веран овом духу и овим предањима, и то не само у пажњи према парламентарним тежњама нашега народа, већ у целом свом животу, нарочито у својим односима према војницима, и то како на бојном пољу тако и у обичном шаторском им животу.

4. Наш народ се кроз столећа дизао често против тиранске владавине својих угњетача. Али ни хрватски и словеначки сељаци после побуне од 1573, ни српски сељаци у Банату у сличној прилици, ни устаници против турског јарма, нису помишљали на оснивање републике, већ су први изабрали Матију Гупца, други Јована Црног, последњи Карађорђа и Милоша за своје владаноце. Ово исто може се рећи и за многобројне побуне у Србији у току XIX столећа, као и за догађаје из 1848. Ни Срби у Јужној Угарској ни Хрвати нису тада тражили републику већ војводу и бана. Зашто? Просто зато, што тај облик владавине одговара духу и схватању нашег народа. И нека нам се не истиче овде да то долази од тога што наш народ у та времена није био довољно политички развијен, јер одговор на тај приговор даје Швајцарска, чији брђани нису јамачно били уљуђенији и просвећенији крајем XIII од наших XVI, XVII и XIX столећа.

5. Ново стање, створено светским ратом и огромним жртвама нашег народа, захтева за своје учвршћивање облик владавине који ће нас све спајати. Гарибалди, Мацини и њихови сарадници на делу уједињења Италије били су већином републиканци, што је и објашњиво, пошто се цело њихово деловање надахњивало узорима класичнога Рима и средњевековних италијанских република, а поред тога и тиме, што је њихов првобитни покрет био наперен против монархијског апсолутизма туђинских владара (нарочито Бурбона) у њиховој отаџбини. Па ипак су се сви одлучили за монархију са династијом Савојском, која је предано сарађивала на послу уједињења, јер су после озбиљног просуђивања дошли до уверења, да ће их монархија све већма учвршћивати у јединству, док би их република комадала. То што је важило пре шездесет година за Италију, важи још у много већој

мери данас за нашу нову државу, из разлога јасних и сваком приступачних, које је излишно овде набрајати. Још већма је то тачно с обзиром на заслуге за народно уједињење наше династије. Целокупни наш народ не би могао разумети у данашње време мењање облика владавине код нас, и то како због постигнутих огромних успеха под народном династијом, тако и због важних послова који још преостају да се доврше.

Још једном: монархија и република су добри облици владавине, као што и сламни шешир и астраханска шубара добро покривају главу. Савршенога облика владавине нема, нити ће га икада бити, пошто ће бити увек људи који ће желети „то исто само мало другојаче“... Наш народ ће у садашњости и у скорој будућности најбоље моћи развијати се и напредовати у демократској монархији. У широким слојевима његовим нема данас подлоге за републику, и то не само за то што се наш народ још није попео на ступањ развића, на коме би му тај облик владавине могао водити, већ и с тога, што он нема основа осуђивати народну монархију у толикој мери, да би желео њену замену другим обликом владавине. Гледајући у саму суштину ствари, облик владавине је у опште споредна ствар; главно је подизати грађане, свесне дужности и права, а ови ће још за дуго време бити срећнији у народној монархији него у републици.²⁹

Велики поборник српско-француског пријатељства

Миленко Веснић је био велики поборник српско-француског пријатељства. У Француској је стварао повољну слику о Србији и промовисао њене интересе али, с друге стране, у српској и југословенској јавности желео је да обележи допринос Француске и Француза.

Поводом смрти великог пријатеља српског народа Ернеста Денија, почетком 1921. године, М. Веснић је 26. јануара 1921, у београдској Саборној цркви, одржао говор у коме је истакао: „Наша захвалност нашим Савезницима је дубока, она ће бити трајна, она ће бити вечна. Ко у овим приликама сме заборавити да је велика Русија запливала у крв, и да је сву своју судбину ставила на коцку једино зато да притекне у помоћ једноме малом, истина братском, али једноме народу који је бранио једино и искључиво право своје на опстанак, слободу и правду. Ко сме заборавити жртве које су једни за другим понели велики народи на челу са владама, са владарима својим, притичући у помоћ малој и нападнутој Србији? И никоме неће бити чудновато ако у овоме тренутку ми будемо мислили на велики, на племенити француски народ.“³⁰

²⁹ Исто, стр. 196–199.

³⁰ Миленко Веснић „Ернест Дени“, *Нови живот*, књ. IV, Београд, 1921, стр. 38.

За самог Денија је истакао да је на том путу „ишао још даље“ од осталих сународника и да је био највећи пријатељ Србије: „Ернест Дени је као млади свршени студент оставио своју земљу и отишао у нама братску Чешку и одао се је изучавању Чешке прошлости ... Уз чешки народ Ернест Дени као и многи његови другови, природно и логично заволео је цео наш народ, нарочито његов српски део, јер је имао прилику да се у својим дугим проучавањима увери кроз какве смо тешке мене, кроз каква смо тешка искушења у дугоме низу, не године, не десетина, него столећа, имали да прођемо ми, и да се на томе трновитоме и тешком путу одржимо.“³¹

„Када смо имали да приредимо прву манифестацију после наше трагичне судбине (1915. – Б. Н.) у прилог нашега народа, онда смо се обратили Денију. На недељу дана после тога Ернест Дени је изгубио на бојном пољу свога јединца, и ја сам се муком мучио да у оваквим тренуцима апелујем на њега. Али Ернест Дени није ни у томе тренутку мислио ни на себе, ни на своје, он је мислио на велику дужност човека, на велику дужност грађанина, на велику дужност Француза, који је у томе часу био ратни брат Србинов. И он је дошао, и он је на Сорбони одржао тада један говор који ће остати у трајној успомени свију нас, који смо имали ту срећу да га чујемо и који је мене у томе тренутку подсетио на стих нашега Ловћенског бесмртника према коме: „Иза суза бистрија је душа“.³²

На тој свечаности Дени је рекао: „И ми најпосле, ето, назиремо ову победу и с њоме одмазду, што смо тако дуго и тако стрпљиво ишчекивали, наши војници су их ухватили и стисли у своје снажне руке, те их више неће испустити. Србија је на томе послу била с нама на јуначкој муци. С нама ће она бити и на части. Њена последња искушења дала су јој мученички венац, који јој је још недостајао: после победничке Србије, после јуначке Србије – мученичка Србија. После овога ће доћи и последња етапа која нам је унапред позната, то ће бити Србија у ликовану ... Што је крвавија жртва тим ће величанственији бити венац ... Доста често ми се дешавало последњих дана, да ме добри пријатељи ословљавају с меланхоличним осмехом: „Велика Србија“ чије сте нам скоро цветање стављали у изглед, као да ће да се изгуби, на жалост, у непробојној магли и да ишчезне. Увек сам им одвраћао. „Не сумњајте у победу: она је ближа него што ви слутите.“³³

Денијево дело *Велика Србија (La Grande Serbie)*, објављено крајем 1915. на француском и чешком језику, утицало је на политичко и интелектуално јавно мњење Европе. У том делу Е. Дени је истакао: „Потребно је да нестане Хабзбуршке Аустрије, како би одахнути могла свест и савесност човечанства.“

³¹ Исто, стр. 39.

³² Исто, стр. 40.

³³ Исто, стр. 41.

Веснић као правник

Када је 1892. године покренуо часопис *Правник*, образложио је то следећим речима: а) да удруженим снагама и заједничким средствима прати развитак правне науке уопште и њену примену у практичном животу; б) да истражује особине правног живота у Срба ради научног интереса у раду бољега и правилнијега уређења законодавства у Краљевини Србији.³⁴

Први штампани радови су му били о Порти у старом српском праву (*Die Schwurgerichte im alten Serbischen Recht*, Stuttgart, 1887), о издавању сопствених поданика (јавно предавање, Београд, 1888), о крвној освети код Јужних Словена (на немачком, Stuttgart, 1889). Ваља навести још расправу о кривичној одговорности у светлу данашње науке (Београд, 1890), оцену Фојницкове теорије о казни (Берлин, 1890), јавно предавање о суђењу вештицама (Београд, 1891). Додаћемо и штампане извештаје министру просвете о II међународном конгресу за казнене заводе. Веснић се дакле у почетку свога правничког рада јавља као криминалиста, и то траје све до 1892. године, када добија Катедру међународног права на нашој Великој школи, што га упућује на међународно јавно право. И доцније се Веснић бави кривичним правом: на француском је написао расправу *Le système pénitentiaire en Serbie et les projets de sa reorganisation* (Saint Petersburg, 1893), а на немачком *Die strafrechtlich collectiv verantwortlichheit des dorfes im alten und neuen serbischen recht* (Берлин, 1895). Године 1895. је изашла његова расправа о празноверцима и злочинима. Али је од 1892. главна његова делатност посвећена међународном праву, у коме је за приступно предавање био изабрао начело народности (*Природни предмет Међународног права*, Београд, 1892).³⁵

Миленко Веснић није стигао да напише свој уџбеник, али је у превод Ривијеових *Основа Међународног права* уносио своје допуне и уносио нове изразе у оскудну српску правну терминологију. Одушевљавао се делом (*Порекло међународног права*) белгијског правника Ниса. То дело је у преводу обогатио својим радом о међународном праву код Јужних Словена у средњем веку, као што је уз претходни превод дао кратак преглед дипломатске историје.

Његови радови су привукли пажњу и страних правника који су га и лично упознавали на конгресима на које је често одлазио, тако да је убрзо постао члан Института за међународно право. Веснић је 1915. године

³⁴ Миленко Веснић, „Потреба правног листа у нас и његов задатак“, *Правни лист за правне и државне науке*, књ. 1, св. 16, Београд, 1892, стр. 4.

³⁵ Др Милета Новаковић, „Др Миленко Р. Веснић“, *Архив за правне и друштвене науке*, књига 5 (22) бр. 3, Београд, 1922, стр. 165.

постао и дописни члан Париске академије наука. Место које је у Институту париском заузимао најпре Богишић, па после њега Стојан Новаковић, дато је по смрти Новаковића Веснићу. У то време, када је Србија после победе од 1914. и катастрофе 1915. била популарна у Француској, Институт је желео да после смрти Новаковића на његово место поново дође Србин.³⁶

Током Светског рата и Париске мировне конференције своје научне радове из области правне науке ускладио је са државничким ангажовањем. Поменимо чланак о јадранском питању који је изашао 1915. у париској *Revue Hebdomadaire* (под псеудонимом Соколовић) и књижицу *Le Mirage bulgare*. Своје чланке и предавања из тог времена је Веснић сабрао и издао 1920. године у засебној књизи на француском. У тој својој пропаганди за наше народно јединство, Веснић је научном аргументацијом и објективношћу дао нарочиту јачину својој тези.³⁷

Међународно право

Веснић је написао низ дела и одржао велики број предавања из области међународног права. Тако је на једном предавању 1892. истакао да су данашње три основе међународног права:

„1. тежња да се човеку, да се појединцу, без обзира на то којој и каквој политичкој јединици припада, какве је вере и каквих политичких уверења, призна у свима државама што већа количина права“. Најважније је, истиче Веснић, да му се призна бирачко право, да се римско *Civis Romanus sum* претвори временом у *Civis humanus sum*.

„2. Тежња да се данас свима државама, без обзира на њихову величину, на њихову старост и на њихово културно стање, призна право самоопредељења.“ Веснић истиче да је право интервенције много пута злоупотребљено, где су јаче државе тако тлачиле слабе, па то право треба да се „сведе на најмању меру“.

Затим долази трећи битан елемент међународних односа: „3. тежња да државе, лица у подмету међународнога права у правом смислу те речи, од вештачких, од склопљених разним лукавствима и насиљима, постану природни организми, једном речи да се од данашњих хетерогених, разнонародних, створе хомогене, народносне – националне државе“.³⁸

³⁶ Исто, стр. 166.

³⁷ Sokolovitch, *Le problème italo-slave dans la Guerre actuelle*, Paris, 1915; *Les responsabilités de la Guerre actuelle*, Paris, 1916; P. P. de Sokolovitch - *Le mirage bulgare et la Guerre européenne*, *Extrait de la „Revue d'Histoire diplomatique“*, Paris, 1919; *Le problème Yougo-slave et la paix de L'Europe*, Paris, 1919; *Les aspirations nationales de la Serbie*, Paris, 1919, Edition spéciale de la paix des peuples; *La Serbie à travers La Grande guerre*, Paris, 1921.

³⁸ Миленко Веснић, *Природни подмет међународнога права (начело народности)*, Београд, 1892, стр. 2.

После анализе ситуације међународних односа у Европи и у вези са тим положаја међународног права, дотичући се најзначајнијих домаћих и страних аутора, Веснић закључује: „Је ли национална држава идеал у развоју човечанства? Је ли то најсавршенији друштвени облик на коме ће се човечанство, кад једном до њега дође, зауставити? Није.“³⁹ После националних држава није јасно шта може наступити, расне државе или конфедерација народа.

У анализи међународног права у односима међу Јужним Словенима, Веснић истиче да су они, осим Дубровника, претежно живели у монархијама. Анализира однос према Риму и Византији, церемонијал на византијском двору, спорове око права на царску титулу коју задржавају Византијци; независне српске владоце, посебно Стевана Високог, Српски државни сабор и спољно представљање; састав дубровачке дипломатије и њен положај: поклисари, драгомани, избор и постављање дубровачких дипломата, посебно положај дипломата у Цариграду. Анализира међународне уговоре и њихове форме, њихово зајамчивање, заклетве, талаштво, залог, затим језик дипломатије. Посебно се бави трговинским односима балканских народа, византијским трговинским уговорима, првим српским трговачким уговорима, повлашћеним положајем града Дубровника. Анализира и пограничне спорове: владоца као заповедника војске, племенски карактер војске, народну и најамничку војску, мегдане и ратна правила, свирепости рата, статус ратних заробљеника и начин њиховог откупљивања.

„Ступањ напретка једне државе мери се не само по томе колико је у њој развијена трговина и како се у датој епохи гледа на њене носиоце, већ нарочито према томе колико је она успела да из узане чауре изађе и развије се на широком пољу међународне трговине, која собом носи читаву поворку међународно-правних установа и одредаба.“⁴⁰

Међународни односи су се одвијали на подручју са више различитих дијалеката. „Језик је старе српске дипломатије био разнолик, он је био српски са појединим српским земљама, које су се поред главне државе независно, с Бугарском и с Дубровником који је такође увек српски писао српским владарима. Он је био латински у преписци са папом и западним државама иако, нарочито са Млечима, има и италијанских писаних уговора, особито из познијих времена. Преписка са византијским владарима вођена је на грчком језику“,⁴¹ писао је Веснић.

Веснић је имао удела у оснивању Друштва народа. По њему, Друштво народа је израз „жеља и тежња човечанства да од горега, несавршенијега иде бољем и савршенијем“. Оно је израз универзалног међународног

³⁹ Исто, стр. 27.

⁴⁰ Миленко Веснић, *Међународно право у односима Јужних Словена*, Београд, 1895, стр. 36.

⁴¹ Исто, стр. 34.

права, то јест оног права које се намеће читавом човечанству. Истиче да је био члан редакције за израду статута Друштва народа. Нацрт статута је дат на увид владама држава чланица Друштва народа, и њихове примедбе и напомене су уважене. Ипак напомиње да су принципи оних држава које су биле победнице у рату више уважени, мада би по њему било боље „да је уговор о миру израђен и закључен између ратних страна, па да се ова велика замисао претресала и утврдила заједничким споразумним радом свих народа, без обзира који је у овом рату био изазван а ко изазвани, ко победилац а ко побеђени“.⁴² Битна је институција међународног изборног суда „који има да буде један од првих чинилаца мирнога међународнога живота“. Као прилог својој брошури (предавање у клубу београдских радикала, 1920. године) доноси документ „Први део – основни закон Друштва народа“ у 26 чланова. Ту се износе права основних институција Друштва народа: Скупштине, Савета и Секретаријата. Интересантан је члан 11, чији део гласи: „изрично се изјављује да сваки рат или претња ратом, било да непосредно погађа или не, једнога од чланова Друштва, интересује целокупно Друштво и да је ово дужно да предузме такве мере које би успешно сачувале мир Народа. У оваквом случају Главни Секретар, на захтев ма ког члана Друштва, одмах сазива Савет.“⁴³ Из таквих чланова произилазе све негативне и позитивне одредбе међународног права и међународних односа.

Криминалистика и кривично право

У раној фази свог правничког деловања Веснић се занимао за криминалну антропологију. Основно питање криминалне антропологије је то да ли има или нема урођених злочинаца. На конгресу за криминалну антропологију расправљало се питање „има ли анатомских особина својствених злочинцима? Виђају ли се на злочинцима особити анатомски знаци, и како ове треба тумачити?“ На једној страни су присталице а на другој противници Ломброзове теорије. Већина је сматрала да је истина негде на средини и да треба да се нађе компромис између ове две теорије, стога се злочини могу поделити на:

„1) Чудновати злочини, тј. такви који су били необјашњиви код здравог и природно створеног човека, дакле злочини које би починили душевно болесни, епилептичари, идиоти, болесници у врућици или анатомске наказе.

2) Злочини извршени под упливом каквог тренутног, добро окарактерисаног наступа (гнева, пијанства, страха, суревњивости, итд.) који се

⁴² Миленко Веснић, *О Друштву народа*, Београд, 1920, стр. 17.

⁴³ *Исто*, стр. 31.

може појавити код сваког појединца, но који је ипак својствен извесним особама.

3) Злочини извршени хладнокрвно, и то било да су ови уобичајени и да су у неку руку постали занатом дотичних лица, било случајно, под утицајем хрђавих друштвених околности и мотива, моћних да на сваког подједнако упливишу.⁴⁴

Веснић сматра да злочин не може бити само санкционисан већ и кажњаван. Због тога „дужност и задатак казних завода ће постати још тежи, јер ће на њих пасти проучавање злочинаца, па и према томе и одређивање zgodног тренутка за отпуст.“⁴⁵

Казнени заводи не смеју бити искључиво репресивне установе. Веснић је писао о међународном искуству са казним заводима и учествовао у раду међународних конференција о казним заводима. Казнени заводи имају „велики и јако племенит задатак“, сматра Веснић, „они треба да праведно и одсудно изврше казну коју су судови изrekli над осуђеницима. Они треба да у име државе и друштва и у име њихових светијих и узвишенијих циљева поправе осуђенога, те да тако у неку руку надокнаде оно што су породица, школа, општина и држава пропустиле да раније, пре падања појединца у грех, учине“.⁴⁶ Веснић преноси искуства из Петрограда где је изнео реферат на међународном конгресу 1890. године.

Веснић се кривичном одговорношћу бавио шире, не само као правном категоријом. Он сматра да „правници нису пратили развитак криминалне психологије“.⁴⁷ У обимнијем делу о кривичној одговорности, прво разматра римско право, средњовековно право и њихов однос према кривичној одговорности. Злочинац је пре свега јединка. Веснић разматра код њега и физичке особине, психолошке особине, душевне болести и наслеђе у питању кривичне одговорности. Доста се критички односи према теоријама Ломброза и Ора. Злочини су разноврсни и зато „лако је појмити да се на њиховом основу још не може поставити чист злочиначки тип, како би већ неки хтели да узму“.⁴⁸ Веснић сматра да једина особина која код злочинаца јако пада у очи, а која је, међутим, са психолошког гледишта врло важна јесте „оскудица сразмерности између повода и дела, која му следује, између потребе и средстава која се употребљавају да се она задовољи“.⁴⁸

⁴⁴ Миленко Веснић, *Други Међународни конгрес за криминалну антропологију*, Београд, 1890, стр. 14–15.

⁴⁵ *Исто*, стр. 69.

⁴⁶ „Четврти Међународни конгрес за казнене заводе“ (извештај министра правде од М. Веснића), Београд, 1890, стр. 1.

⁴⁷ Миленко Веснић, *Кривична одговорност у светлости данашње науке*, Београд, 1890, стр. 73.

⁴⁸ *Исто*, стр. 75.

Душевне болести су разноврсне. Болесна лица се „не могу узети за одговорна у оној мери за своје поступке, у којој се мери чини одговорним просечни човек“. Проблем наслеђа се своди на непосредно наслеђе и надмоћност у преношењу особина. Веснић посебну пажњу посвећује злочинцу као члану друштва и деци злочинаца и њиховом васпитању. Закључује да је основа злочина у прекорачењу слободне воље.

Веснић је уочио да је проблем празновераца у српском народу велики, и да се он наметнуо као неко обичајно право. У судару празновераца и позитивног права долази до проблема, често и злочина. „Интелектуална статистика, кад би ова могла да се изradi, показала би нам да деведесетосам процената нашег народа живи у празноверицама и од њих, а једва два процента ако знају и верују.“⁴⁹ Веснић, због уплива у свакодневни живот, а самим тим и у правне норме државе, предлаже „да се празноверице нашег народа што боље и што основније проуче. Тек тада и само тада моћи ће се помишљати и на њихово сузбијање.“ Рад Веснића о празноверцима је наишао на критику: „Ми не знамо да ли да га сматрамо као научну расправу или да му придамо више популаран карактер, неприлика једна, уосталом у коју су нас радови господина Веснића већ више пута доводили.“⁵⁰

Сличан је и рад о суђењу вештицама. Веснић истиче да се у свим верским системима истиче граница „између начела добра и начела зла“. Вештице су узеле маха код европских народа у средњем веку и због тога је важно да се захвали „слободним мислиоцима свих народа, који су све своје силе па и свој живот били заложили за то да ослободе народ и друштво од сујевјерице, и да тако отму мрачњацима и себичњацима једно оружје њихових црних дела“.⁵¹

Рад о изручивању сопствених поданика јесте пионирски, он има елементе међународног права и кривичног права. Веснић се пита „да ли посвећене европске и америчке државе данас, а нарочито убудуће, треба да издају своје поданике страним судовима за дела која би они на земљишту тих држава и у кругу њихових судова починили, па би у отаџбину побегли пре, но што би се против њих у земљи свршена дела истрага повела?“⁵² После историјске анализе тог питања, Веснић истиче да се у том правном проблему меша политика и право, стога закључује да „питање о издавању сопствених поданика је ствар казненог права и казненог поступка и оно нема ничега заједничког са политичким правима преступниковим, а међуна-

⁴⁹ Миленко Веснић, *Празноверице и злочини*, Београд, 1894, стр. 50.

⁵⁰ Љубомир Недић, „Приказ књиге М. Веснића 'Празноверице и злочини'“, целокупна дела, књига 1, Београд, стр. 364.

⁵¹ Миленко Веснић, *О суђењу вештицама*, Београд, 1891, стр. 29.

⁵² Миленко Веснић, *Издавање сопствених поданика*, Београд, 1888, стр. 4.

родно право има само толико посла с њим, уколико је овде дипломатски пут неизбежан“.⁵³

Важан је и Веснићев рад о општем имовинском законнику из Црне Горе чији је аутор Валтазар Богишић. Веснић анализира стање у Црној Гори пре 1888. и напомиње да је Богишићев законик успешан спој обичајног права са савременим достигнућима из те науке. Веснић анализира обим и систем законика, однос писаног према обичајном праву, важније оригиналности закона: право ближиле, спрега и супона, односе укућана и терминологију законика. Истиче да је законик „предмет студија и проучавања код свих образованих европских народа“. Затим да је Општи имовински законик такво дело које треба „да служи законодавцу у Србији и у осталим земљама словенскога југа, као углед увиђавности, оригиналности и марљивости. За сваку установу и за сваки законски члан треба проучавати нарочите прилике у Србији, и према њима стварати законе.“⁵⁴

Веснић у Србији отвара и тему генетских predisпозиција (наслеђа) за вршење кривичних дела.⁵⁵ Он истиче да се по питању наслеђа у правној науци иде из крајности у крајност, једни наслеђе узимају као пресудно, а други га потпуно негирају. Анализира више правних схватања и правних писаца о том питању (Рибу, Бихрен, Хеилел, Маро и др.) и закључује да постоје закони о наслеђу од родитеља и предака, да то могу да буду телесне или душевне особине. Нарочито је код самоубиства (суицида) приметна склоност ка наслеђу, о чему се слаже већина правних писаца, док о склоности ка злочину има различитих ставова. Веснић пише: „За нас је доста да будемо начисто о томе, да рађајући се појединац доноси са собом у свом психичком и физичком организму склоност к злочину исто онако, као што их доноси за физичке или душевне болести и за друге склоности душевнога живота.“⁵⁶

Веснић закључује: „Човек није усамљени атом, изгубљен у природи, он је прстен у предугом ланцу који се зове човечанство, а чврсто је прикован за свог суседа. Сваки од ових ланаца сноси терет целог ланца, који и њега у исто време држи. Један је рођен са злим намерама, а други са врлинама. Узрок тога не лежи у њима самима, већ у дугом низу поколења из кога су произашли.“⁵⁷

⁵³ Исто, стр. 23.

⁵⁴ Миленко Веснић, *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору и његова важност за науку и законодавство*, Београд, 1891, стр. 201.

⁵⁵ Миленко Веснић, „Наслеђе у питању о кривичној одговорности“, *Отаџбина*, бр. 22, Београд, 1885, стр. 617.

⁵⁶ Исто, стр. 632.

⁵⁷ Исто, стр. 634.

Савременици су ценили да Миленко Веснић није дао ниједно обимније правничко дело, ниједну већу синтезу, али да ипак његови радови имају одређену научну вредност и да из њих извире јака ерудиција. Његов ангажман у Високој школи и касније на Правном факултету Универзитета у Београду оставио је великог трага. Могло би се рећи да је он пресађивао из света пропитујући домаће прилике и навике.

Summary

Branko Nadoveza

Milenko Vesnić as a Jurist and Engaged Intellectual

Key words: *Serbia, Milenko Vesnić, Yugoslavia, politics, Parliament*

Milenko Vesnić (1862–1921) was a Serbian and Yugoslav statesman and a diplomat. He was also a prominent scholar and writer. During his long term career he occupied a post of ambassador (in Rome 1901 and Paris from 1904 to 1919), minister of Education (1893–1894) and Foreign affairs (1920) as well as of Prime minister (1920). He had accomplished his doctoral degree in Law at Munich University (1888) thus he was among the best educated elite of Radical Party. Vesnić was the founder of an academic journal *Pravnik* (The Jurist) in 1892 and professor on International law at Belgrade University since 1893. As a professor he was dedicated to apply the innovations from abroad into Serbian law practice. He translated textbooks with his comments or introductions. In addition he reviewed works of great importance in law but also in history. He also wrote studies in law of his own, as well as historical and political ones. So his personal bibliography is considerable one. As engaged intellectual he was very much concerned in promotion of civil society in his native Serbia. He criticized the relicts of the past such as prejudices, witch tells, and the crimes as their consequences. In spite his poor decent he strongly opposed a socialist ideology and its promoters. He was strict follower of legitimacy and he complied with that throughout his tenure. Vesnić shared standard political goals of his Radical party, especially in national-liberation policy, not only for the sake of party discipline, but for his conviction that small country pushed by two non friendly Great Powers has no chance for prosperity. He dedicated several studies on that issue. As a diplomat he took advantage to present his views in host countries by publishing small studies on Serbian and Yugoslav question or by giving lectures on various occasions. That was his practice especially in war time Paris, but during Paris Peace Conference as well. Vesnić was fully aware of differences among Yugoslavs who enrolled in

common state for the first time in 1918. He did his best to expose his scientific views and beliefs in good prospect. By comparing Italian, French, Spanish and German history of unification he suggested that Yugoslavs had more in common than many locals in listed countries at the time. He expressed Serbian view and what had shaped it, what historical experience endorsed it. In that way, in good fait, he wanted to decline suspicion among Yugoslav brothers and politicians in Serbian intentions.

УДК 94(497.1) „1941/1945“
327 (497.1:47) „1944“

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

УЛОГА И ДЕЛАТНОСТ ЗВАНИЧНЕ СОВЈЕТСКЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ЈЕСЕН И ЗИМУ 1944.*

АПСТРАКТ: *Написан на основу мемоарске и објављене архивске грађе, рад пружа преглед делатности совјетске војне мисије у Југославији у јесен и зиму 1944.*

Кључне речи: *Други светски рат, Југославија, СССР, партизански рат, обавештајни рад*

Питање односа СССР-а и НОП-а је привлачило изузетно велику пажњу историчара у доба постојања комунистичке Југославије. Сваки рад који је тежио да пружи комплетан увид у историју Другог светског рата у Југославији је разматрао ову тему. Међутим, комплетна и детаљна обрада теме у југословенској историографији је урађена само у монографији Николе Б. Поповића објављеној 1988.¹ У његовом раду су детаљно сагледани различити аспекти совјетског помагања НОП-у за време Другог светског рата. Његова књига је представљала револуционарно оповргавање тезе југословенске историографије о томе да се борба покрета Ј. Б. Тита водила „без ичије помоћи“.² У току две протекле деценије од изласка ове књиге, у Русији, Србији и Енглеској дошло је до проналаска нових докумената, појаве мемоарске грађе и отварања за јавност архивских фондова. Већина закључака и сазања из монографије Николе Б. Поповића је потпуно потврђена, иако поједина питања заслужују одређена прецизирања.

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Н. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988.

² В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 337–377.

Најбитније од ових питања везано је за војну мисију СССР-а у Југославији, захваљујућу којој су били остварени најприснији контакти совјетске владе са НКОЈ и НОВЈ. Очито је да мисија због дипломатских разлога није могла да буде упућена код Тита пре стицања енглеске мисије. Јасно је да у случају да совјетска мисија стигне код Тита пре савезничке, ништа не би могло да убеди Черчила у то да је Тито сасвим независан од Москве, што је покушавао да докаже НКИД. Урушавање имиџа „самониклости“ југословенског партизанског покрета могло је не само да угрози магловиту послератну будућност југословенских комуниста већ и да реално изазове сумње англосаксонских савезника у то докле ће ићи територијални и политички захтеви СССР-а у послератној Европи. А ово је могло да изазове акутне спољнополитичке проблеме за СССР: од одлагања Другог фронта до укидања помоћи у лендлизу и чак до сепаратних преговора са Немачком.³ Индикативно је да се могућност склапања енглеско-немачког сепаратног мира веома дуго озбиљно узимала у обзир. На пример, 17. јануара 1944. *Правда* је без коментара или објашњења објавила следећу кратку белешку од сталног дописника из Каира: „Према подацима из поузданих извора десио се тајни сусрет хитлеровског министра спољних послова Рибентропа са неким енглеским руководећим лицама због покушаја да се сазнају услови потписивања сепаратног мира са Немачком“.⁴ У овим околностима, и иначе сумњичави Стаљин, тежио је свим мерама опреза.

Енглеска је почела припреме за слање код Тита своје мисије на пролеће 1943. У исто време совјетски представници су почели да се распитују о могућности да се формира заједничка совјетско-енглеска мисија код Тита.⁵ Енглеска је одбила овај предлог и упутила је своју самосталну мисију са кодним именом „Turical“ и под командом Ф. В. Дикина, која је 28. маја 1943. стигла у Титов штаб.⁶

Чим је Енглеска започела свој рад на припремама мисије, исту активност су започели и у Москви. Учесници совјетске мисије, командант мисије Николај Корњејев и преводилац Владимир Зелењин, који су оставили своје успомене о томе, нису били речити када су описивали припрему мисије. Ипак, Зелењин је тврдио да је ова одлука била донета још пре конференције амбасадора и министра спољних послова чије припреме су започели у аугусту и септембру 1943.⁷

³ И. М. Бондаренко, *Красные пианисты*, Москва, 2008; В. Шелленберг, *Мемуары*, Минск, 1998.

⁴ Сообщение спецкорра из Каира, ТАСС Правда, 17 января 1944.

⁵ Elisabeth Barker, *British policy in south-east Europe in the Second World War*, London, 1976, p. 163.

⁶ F. W. D. Deakin, *The Embattled Mountain*, London, 1971; српска скраћена верзија F. Dikin, *Војовна planina*, Београд, 1973; W. Mackenzie, *The Secret History of S. O. E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London, 2000, pp. 428–431.

⁷ В. В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944, Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 17.

Први трагови припрема за мисију могу да се пронађу у Дневнику посета код Стаљина. Према том дневнику 15. априла 1943. код Стаљина су били присутни Молотов (шеф НКВД), Берија (шеф НКВД), Маљенков (члан Државног комитета одбране који је био задужен за авијацију) и Шчербаков (шеф војне и цивилне пропаганде: начелник Главне политичке управе Црвене армије, начелник информационо-пропагандног одсека НКВД и начелник одсека за међународне информације ЦК ВКП(б)). То су били скоро свакодневни посетиоци. Тог дана очито су се расправљале две теме. Прва је била везана за авијацију јер су у исто време дошли и отишли Новиков (командант ВВС Црвене армије), Никитин (начелник Главне управе за формирање и комплектацију јединица Црвене армије) и Голованов (шеф АДД). По њиховом одласку дошла је друга група која је остала до краја радног времена: Абакумов (начелник СМЕРШ), Голиков (начелник кадровске службе НКО), Иљичев (начелник РУ РККА уписан у дневник као неидентификовани Олвичев), Кузнецов (заменик начелника РУ РККА, у издању Дневника је погрешно идентификован као начелник војне морнарице), Вавилов (заменик начелника РУ РККА, у Дневнику је погрешно идентификован као истоимени научник), Виноградов (начелник позадинске службе Црвене армије), Евстигнејев (начелник Одсека за војну дипломатију НКО), Камински (сарадник НКГБ СССР) и будући шеф војне мисије код Тита генерал Корњејев.⁸

Биографија начелника мисије Николаја Корњејева пружа одређени увид у хронологију и начин припремања мисије. Генерал Корњејев је био високошколовани војни обавештајцац. Шефу енглеске мисије Фицроју Маклејну се чак учинило да Корњејев „као и многи други виши официри Црвене армије“ није био пролетерског порекла, већ је пре револуције наводно био професионални официр царске руске војске.⁹ Николај Корњејев је рођен 1900. у селу Каменка богородицког среза Туљске губерније. У осамнаестој години је ступио у Црвену армију и 1919. био је један од првих питомаца војно-инжењеријске школе, након које је радио у служби веза. Завршио је 1924. Вишу војну школу веза и од 1926. је радио у РУ РККА. Корњејев је 1929. завршио Источни факултет Војне академије „Фрунзе“ и од тада је напредовао у војнообавештајној струци. Дошао је до места помоћника начелника Обавештајне управе Лењинградског војног округа. Након тога је радио као предавач на Академији генералног штаба Црвене армије. За време рата је био начелник штаба неколико армија. Започео је рат у 20. армији која се борила у Смољенској бици и Вјаземској операцији, након које су се само делови 20. армије пробили кроз обруч немачког опкољавања. Са

⁸ *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 404.

⁹ F. Maklejn, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 11.

24. армијом је учествовао у почетној и најтежој фази Стаљинградске битке, са 11. армијом је учествовао у тешким борбама у неуспешним покушајима да се Немци опколе код Демјанска. Почетком априла 1943. армија је услед тешких губитака била расформирана, а Корњејев је са осталим вишим официрима био упућен у резерву Главне команде. Овај датум се веома добро уклапа у састанак код Стаљина, на којем је вероватно била донета одлука о припреми мисије у Југославији. Детаље припреме мисије за сада је тешко разјаснити, али вероватно да је она била углавном готова у октобру 1943. јер је баш тада, 4. октобра 1943, Корњејев био промовисан у следеће звање (генерал-лајтнант), што се обично радило непосредно пре слања мисије.¹⁰

Поред генерала Корњејева у мисију су били укључени и други квалификовани кадрови. Заменик мисије генерал-мајор Анатолиј Горшков је пре рата служио у граничарским јединицама НКВД СССР-а. После избијања рата се бавио припремом диверзаната и партизана за борбу у позадини непријатеља. Непосредно пре одласка у мисију, до септембра 1943, био је представник (официр за везу) Централног и Белоруског штаба партизанског покрета у штабу 1. белоруског фронта.¹¹ Трећи човек мисије – старији помоћник начелника мисије био је пуковник Николај Патрахалцев.¹² Патрахалцев је био инструктор герилских јединица у Шпанији за време грађанског рата. По завршетку рата 1938–1940. био је заменик начелника диверзантског одсека „А“ РУ РККА. До јуна 1943. био је на челу диверзантског одсека РУ РККА. После рата неко време је био на челу елитних јединица „спецназ“.¹³ Висококвалификовани су били и остали сарадници у мисији. Секретар мисије мајор Г. С. Харитоњенков такође је као и Патрахалцев био учесник шпанског грађанског рата. Старији помоћник начелника мисије мајор В. М. Сахаров и помоћник начелника мисије мајор М. В. Коваленко су били сарадници Совјетске амбасаде у Југославији 1940–1941.¹⁴ У саставу мисије нису били само будући шефови „спецназа“ и војне дипломатије већ и будући еминентни стручњак за историју Југославије В. Зелењин са Института за славистику РАН, који је стигао у Југославију као млади преводац.¹⁵

¹⁰ А. И. Колпакиди, Д. П. Прохоров, *Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки*, Москва, ОЛМА-ПРЕСС, 1999; Справочник „Общевойсковые армии“, Справочник „Командный состав РККА и РКВМФ в 1941–1945 годах“, <http://www.soldat.ru/spravka/>.

¹¹ А. Горшков, Народ беретя за оружие, // Они защищали Тулу. Воспоминания и очерки, Тула, 1965, стр. 3–33; Биографический словарь – „Горшков Анатолий Петрович“ <http://www.bg-znanie.ru/article.php?nid=8563>.

¹² В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20.

¹³ Лурье В. Москва, В. Я. Кочик, *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург–Москва, 2002.

¹⁴ В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20.

¹⁵ Исто.

Према успоменама генерала Корњејева, тек крајем 1943. (односно после Техеранске конференције, на којој је био добијен званични пристанак Черчила и Рузвелта за заједничку подршку Титу и Југославији) совјетска влада је непосредно одлучила да пошаље мисију у Југославију.¹⁶ Мисија је кренула из Москве у 7 сати ујутро 17. јануара 1944. са централног аеродрома.¹⁷ Лет на релацији Москва – Астрахањ – Баку – Техеран – Багдад – Каиро – Триполи – Тунис – Бари су обавиле посаде капетана А. С. Шорњикова и мајора А. М. Лебедева.¹⁸ У Каиру представници мисије су се сусрели са представницима SOE, међу којима је био и Ф. Дикин, који се у то доба већ вратио из Југославије. У Каиру мисија се такође сусрела и са официрима НОВЈ – М. Поповићем и В. Дедијером. У исто време у Каиру су се налазили краљ Петар II и премијер избегличке владе Б. Пурић. Међутим, генерал Корњејев је категорички одбио енглески предлог да се организује сусрет са њима.¹⁹ На крају свог дугог путовања мисија се нашла са представницима НОВЈ код савезника – В. Велебитом и М. Милојевићем. Одатле је била летелицама пребачена на импровизовани аеродром код села Медено Поље, седам километара од Босанског Петровца.²⁰

Долазак мисије је био на различите начине описан у мемоарима учесника догађаја. Све је зависило од њихових каснијих ставова и погледа. Велебит се подругљиво сетио да је генерал Корњејев „био добро ухрањен и према томе неспреман за спортски подвиг [*скакње падобраном – А. Т.*], а и због тога што је током рата повређен у колена па је изгубио потребну чврстину“.²¹ Дедијер је, према Титовим успоменама, навео помпезни карактер дочека совјетске мисије и његов значај за „јачање веза НОП са савезничким земљама“. Наводећи речи говорника на свечаном пријему (Маклејна, Корњејева и Тита) Дедијер је закључио да се радило о званичном признању Тита као председника Националног комитета малтене равног Черчилу и Стаљину у свом статусу.²² Ћилас се сетио веома суздржаног односа Корњејева према Титу.²³ Корњејев, Зелењин и Шорњиков су највећу

¹⁶ Н. В. Корнеев, Военная миссия СССР в Югославии. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 201.

¹⁷ В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 17.

¹⁸ А. С. Шорников, Наши полеты в Югославию // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 214–215; В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20–21.

¹⁹ В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 21.

²⁰ *Исто*.

²¹ V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, str. 165.

²² В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 389–391.

²³ М. Ћилас, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 368.

пажњу посветили тешкоћама које су пратиле долазак мисије.²⁴ Ипак нај- детаљнију и најтоплију слику доласка мисије је дао у својим успоменама Коча Поповић. „23. П спустила се код Б. Петровца Совјетска војна мисија на челу са генерал-лајтнантом Корњејевом. У Дрвару 24. увече приређена је вечера на којој су били присутни маршал Тито, ген. лајтнант Корњејев, бригадни генерал Маклејн... генерал-мајор, пуковник Териш, мајор Черчил и око 20 виших и нижих официра из совјетске мисије. Говорили су Тито, Корњејев и Маклејн. Свечане црвеноармејске еполете донекле су нам олакшале обраћање са 'господине мајоре', 'господо официри'. Када је свечани део прошао, остали смо у сали са неколико совјетских официра: певали смо заједно (*највероватније руске револуционарне песме – А. Т.*), и нико никога није назвао господином. За вечером, лево од мене седео је Черчил, са кратком оштром брадом – некако напет, расејан, као увек кад није загрејан (*односно кад није у алкохолисаном стању – А. Т.*). Разговарао је, на енглеском, са мајором Захаровим (*вероватно се ради о старијем помоћнику начелника мисије мајору В. М. Сахарову, бившем сараднику совјетске амбасаде у Југославији 1940–1941 – А. Т.*),²⁵ који је седео десно од мене – и самном. Черчил је мене чисто 'падобрански', продорно, наметљиво питао о многим стварима, о којима нисам био нарочито жељан да говорим... Говорио ми је час француски, час енглески – пошто је уобразио да потпуно разумем енглески. Захаров је плав, живахан младић, пријатан, срдачан и непосредан. Рекао ми је да се они сви осећају овде као код куће – и видело се заиста да се тако осећају.“²⁶ Чланови мисије ускоро су се потпуно опустили и успоставили веома присне контакте са члановима ВШ НОВЈ. Тито је, према речима Ђиласа, „причао како га је генерал Корњејев – кад су једне вечери остали сами – у пијанству љубио и тепао му: 'Оска, Оска...' [*Јошка, Јошка – А. Т.*]“.²⁷

Радна активност мисије је покривена потпуним мраком. Енглеском колеги Корњејева Фицроју Маклејну се чак учинило²⁸ да су Руси напунили

²⁴ Н. В. Корнеев, *Военная миссия СССР в Югославии. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 201; В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 21–22; А. С. Шорников, *Наши полеты в Югославию // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 214–215.

²⁵ В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 20.

²⁶ К. Поповић, *Beleške uz ratovanje*, Београд, 1988, стр. 199.

²⁷ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 369.

²⁸ Уосталом као што се види чак на једноставном примеру о наводном аристократском покрету Корњејева Маклејн није био баш продоран у својим опсервацијама и без обзира насвоју славу биографију више је личио на једног од сјајних „официра и центлмена“ које је описивао Ивлин Во. Уосталом Во, који је и сам био у саставу мисије код Тита и једва је избегао заробљавање током операције „Конићев скок“, описивао је у својим романима

једрилице само вотком и кавијаром, нису знали шта ће са временом и да представљају само велики добитак за друштвени живот савезничких мисија.²⁹

Једини до сада расветљени правац активности мисије је био у „одређивању најнужнијих потреба НОВЈ и сарадња у организацији неопходног војног материјала“. Ову помоћ совјетски чланови мисије су оценивали као ефикасну, Велебит обимну као и енглеска помоћ, а Дедијер је истицао да је совјетска помоћ била веома ограничена (без упоређивања са савезничким испорукама).³⁰ Стварне димензије совјетске помоћи НОП-у, уз анализу садржаја и бројног стања, сагледао је Никола Поповић.³¹

У одређивању обима помоћи, а и у дипломатском признању НКОЈ, улогу је одиграло и то што је по доласку совјетске мисије у Москву стигла војна мисија НОВЈ (12. априла 1944), са Велимиром Терзићем и Милованом Ђиласом.³² Стаљин је добио детаљан списак тражених лекова, опреме и оружја и 8. маја 1944. је одобрио значајну помоћ у наређењу Главне команде бр. 5847 с. с. „О мерама за пружање помоћи НОВЈ“. Након више од месец дана проведених у Москви у консултацијама са совјетским чиновницима задуженим за помоћ НОВЈ, 19. маја 1944. два члана мисије НОВЈ – Терзић и Ђилас – добила су прилику да посете Стаљина и задржала су се у разговору са Стаљином и Молотовим релативно дуго – један сат и 30 минута (од 21.00 до 22.30).³³

Осим координације помоћи јединицама НОВЈ, мисија генерала Корњејева и помоћна група у Барију (Италија) су имале и друге задатке на Балкану, обавештајне природе. СССР је тежио да добије информацију о стању на терену у балканским земљама под немачком окупацијом и о стању покрета отпора (пре свега комунистичког) не само на основу извештаја коминтерновских кадрова. Зато је по доласку мисије Корњејева у Бари неколико официра војнообавештајне службе и радиста из састава мисије кренуло широм целог Балкана. Према историји службе за радио-везе РУ РККА, након доласка мисије Корњејева у југоисточној Европи се појавила цела мрежа радио-станица са 14 тачака: два радио-чвора (један у помоћној

догађаје у Југославије много поштеније него Маклејн. Evelyn Waugh, *Sword of Honour Trilogy (Men at Arms, 1952; Officers and Gentlemen, 1955; Unconditional Surrender, 1961)*.

²⁹ F. Maklejn, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 11.

³⁰ В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 392; V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, str. 165; В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 23.

³¹ Н. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988, стр. 187–207.

³² К. Поповић, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988, стр. 193.

³³ *На пријеме у Стаљина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 433.

бази мисије у Барију а други је пратио Корњејева у Босни, на Вису и у Румунији) и 12 радио-станица у Југославији (у Србији, Хрватској, Словенији, Македонији, Црној Гори, Војводини), Грчкој и Албанији. Фактички ван ове мреже су остале само земље у којима су током рата биле присутне совјетске дипломатске мисије (Турска и Бугарска) које су податаке о стању у тим земљама прикупљале на други начин.³⁴ Чворишна станица радио-мреже мисије се налазила уз генерала Корњејева под кодним именом „Пурга-1“ („снежна олуја“) и деловала је из Дрвара уз невероватну активност. Снажна радио-станица дневно је имала 30-40 обавезних двостраних радио-термина: шест термина са Москвом, четири термина са резервним радио-чвором „Гроза-1“ („олуја“) и 2-3 термина везе са осталим радио-станицама мисије. Уз то су радили и допунски термине и ретранслације на поверљивом радио-саобраћају Каиро–Москва. Укупно „Пурга-1“ је емитовала око 12–18 хиљада петобројних група на дан, што је било изузетно пуно.³⁵ На основу ових података логична је претпоставка да је мисија генерала Корњејева фактички била совјетски обавештајни центар за читаво ратно подручје Балкана.

Тешко је одговорити на питање да ли је ова висока активност „Пурге-1“ била додатни катализатор у одлучивању Немаца за операцију „Коњићев скок“. Интересантно је у овом контексту то да је неколико недеља пре напада Корњејев, како је забележено у његовим успоменама, добио информацију о могућем нападу и затражио од Тита да се појачају мере у чувању безбедности штаба НОВЈ и да се припреми план за евентуални изненадни напад Немаца.³⁶ Ипак десант је био извршен касније када је опрезност НОП-а и чланова мисије већ попустила. Тито, совјетска и британска мисија су се једва извукли из немачког прстена.

Оно што се дешавало у току идућих неколико дана на различите начине је било представљено у успоменама совјетских и енглеских учесника догађаја. Шеф британске мисије Фицрој Маклејн описао је догађаје према извештају свог заменика мајора Вивијена.³⁷ Према Маклејну, све време након повлачења Вивијен је био у блиској вези са Титом. Онда га је Тито

³⁴ Л. П. Костромин, *Наша разведка в Болгарији // Очерки истории российской внешней разведки*, т.4: 1941–1945 годы. Москва, 1999; О. И. Нажесткин, *Венгерские мотивы на турецкой земле // Очерки истории российской внешней разведки*, т. 4: 1941–1945 годы. Москва, 1999.

³⁵ А. Н. Никифоров, *Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны, // Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, М.: Главное управление Генерального штаба, 1998.

³⁶ Н. В. Корнеев, *Военная миссия СССР в Югославии. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва, 1960, стр. 202; М. Џилас, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 386.

³⁷ Стицајем чудне коинциденције, која није промакла очима совјетске мисије, нити шеф британске мисије Маклин нити Черчил нису били у Дрвару на дан десанта.

позвао и замолио да уреди да се он и његово особље авионом евакуишу до Италије све док ситуација не дозволи да се врате у Југославију. Вивијен је послао депешу у Бари. Исте ноћи дакота краљевског ратног ваздухопловства је извукла Тита, његов пса Тигра, петоро-шесторо његових пратилаца, Вивијена и руску мисију. Пилот дакоте је био неки совјетски официр, који је случајно (!) добио овај задатак.³⁸

Ова верзија је одскакала од бројних совјетских извора. Реконструкцији догађаја доприносе успомене Корњејева, Зелењина и Шорњикова (пилота који је управљао дакотом којом су из Босне одлетеле стране мисије и Тито), архивска документа која су постала доступна после 1991. – извештаји службе радио-везе и извештај Александра Шорњикова упућен маршалу Александру Голованову, у то доба команданту АДД.³⁹

Према извештају совјетске службе за радио-везе РУ РККА узбуна у Москви и Барију била је подигнута када је одједном 25. маја заћутала „Пурга-1“, чвориште радио-мреже на Балкану, чија је активност обично била изузетно висока. Како се касније испоставило, одмах након напада Немаца главна радио-станица је била уништена према наредби помоћника команданта мисије одговорног за радио-везу мајора Л. Н. Долгова. Мисији је остала само совјетска мала носива радио-станица Н-15 „Север“, посебно разрађена за потребе локалних радио-веза у условима партизанских одреда и диверзантских јединица. Успоставити везу са Москвом са „Севера“ је било немогуће, а без посебних припрема тешко и са Италијом.⁴⁰

Седам дана, све до 2. јуна, у Центру радио-веза војне обавештајне службе, под непосредном контролом начелника Службе веза пуковника В. М. Рјабова, покушавали су да успоставе везу са „Пургом-1“ или да добију информацију о њој од „Грозе-1“. Тек рано ујутро 2. јуна била је успостављена веза са мисијом која се јављала са радио-станице са кодним именом „Вега“. Испоставило се да је мајор Долгов успео уз помоћ доступних му

³⁸ F. Maklejn, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 12.

³⁹ А. С. Шорников, Наши полеты в Югославию. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 217–218; Н. В. Корнеев, Военная миссия СССР в Югославии. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 203–204; А. Н. Никифоров, Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны, // Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки), Москва, 1998; В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 25–26; А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова.

⁴⁰ А. Н. Никифоров, Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны, // Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки), М.: Главное управление Генерального штаба, 1998.

средстава значајно да појача снагу радио-станице и да емитује саопштење Корњејева. Исто саопштење Долгов је послао и начелнику совјетског представништва у Барију С. В. Соколову. У овој поруци је био затражен долазак авиона за евакуацију који је морао да стигне на Купрешко поље 3. јуна у 22 сата.⁴¹

Пошто ова техничка довитљивост Долгова није давала стопостотне гаранције да ће тактичка радио-станациа послати изузетно битну поруку на велику раздаљину, Корњејев је одлучио да се исти текст понови преко радио-станице енглеске мисије.⁴²

Међутим, према извештају Шорњикова, капетан Престон, представник енглеске команде у авио-бази у Барију, саопштио му је да авион мора да буде у Босни не у ноћи 3/4. јуна већ у ноћи 4/5. јуна. Ранији полазак је био забрањен. Соколов и Шорњиков, који више нису могли да ступе у контакт са „Вегом“, одлучили су да лет мора да буде изведен по сваку цену и то према захтеву „Вега“.⁴³

Амерички авион Шорњикова „дакота“, који је СССР добио преко лендлиза, био је максимално олакшан пре лета – из њега су избацили фотеље, столове и сву опрему. Александр Шорњиков и његов копилот Борис Калинин су пријавили енглеском особљу авио-базе обичан извиђачки лет, али када су били над Босном успешно су слетели на Купрешко поље. Место за спуштање авиона и припрему терена уз помоћ југословенских бораца је одабрао Павел Јакимов, навигатор Шорњикова, које је био задужен за припрему слетања совјетских авиона и био је код Корњејева од самог почетка рада мисије. Према успоменама Шорњикова, пола сата по његовом слетању на аеродрому се појавио Тито и особље мисије.⁴⁴ Након кратке расправе било је одлучено да у авион уђе само 20 људи. У авион су ушли Тито, Кардељ, Ранковић, још неколико официра НОВЈ и чланови совјетске и енглеске мисије. Осим тога у авион је ушао и Титов вучјак Тигар, који је упорно одбијао да уђе у авион. Исте ноћи авион Шорњикова је поновио

⁴¹ С. М. Штеменко, *Генеральный штаб в годы войны*, Москва, 1974, кн. 2, стр. 200–201.

⁴² Н. В. Корнеев, *Военная миссия СССР в Югославии*. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 203; А. Н. Никифоров, *Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны*, // *Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки)*, М.: Главное управление Генерального штаба, 1998.

⁴³ А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова; Корнеев Н. В., *Военная миссия СССР в Югославии*. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 203.

⁴⁴ А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова.

свој лет и пребацио је у Бари још неколико људи. У том лету Шорњикова су пратила и два енглеска авиона која су такође слетела на Купрешко поље и помогла у евакуацији људства у Италију.⁴⁵ Ујутро 4. јуна на Купрешко поље су стигле немачке предвиднице.⁴⁶

Већи део обавештајних официра мисије је остао на терену и њима су чак стизала нова појачања у току целог лета 1944.⁴⁷ Евакуисани део особља мисије на челу са самим Корњејевим је био уз Тита у Италији и на Вису. Била је значајно проширена совјетска база у Италији и 15. јула 1944. на савезничком аеродрому близу Барија совјетска мисија је добила свој сектор. На њега је одмах слетела совјетска авио-група за специјалну намену, под командом пуковника Василија Шчелкунова, састављена од 12 транспортних авиона „дакота“ америчке производње и 12 ловаца „Јак-3“ совјетске производње.⁴⁸ Авио-група Шчелкунова је давала помоћ у опреми партизанским одредима у Југославији, а поред тога је наставила да шири мрежу совјетских инструктора не само у Југославији већ и у Грчкој и у Албанији.⁴⁹ У јулу 1944. у Москву је обилазним путем кренуо и генерал Корњејев, који је 17. августа 1944. реферисао своје утиске Стаљину.⁵⁰ Везе Тита и његових сарадника, које су они у међувремену јачали са енглеским војним и политичким врхом, нису изазивале претеране симпатије совјетске мисије.⁵¹ Ови контакти се нису испољавали само у посетама енглеских званичника већ и у томе да је након одређеног времена на енглеском разарачу „Блекмур“ Тито био пребачен на острво Вис, формално део југословенске територије, али у ствари праву базу англосаксонских савезника на далматинској обали.⁵²

⁴⁵ А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова.

⁴⁶ Н. В. Корнеев, *Военная миссия СССР в Югославии*. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 204.

⁴⁷ А. Н. Никифоров, *Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны*, // Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки), М.: Главное управление Генерального штаба, 1998.

⁴⁸ В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 27; А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 515.

⁴⁹ П. М. Михайлов, *После заката – взлет*, Смоленск, 1988, ч. 2, „Под звездами Эллады“.

⁵⁰ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 439.

⁵¹ Н. В. Корнеев, *Военная миссия СССР в Югославии*. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 204.

⁵² Сјајан опис Виса као савезничке базе је дао Маклејн. F. Maklejn, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 13.

Особље совјетске војне мисије је већ 10. септембра прелетело на авиону Александра Шорњикова са Виса у Крајову (Румунија), где се већ налазила Црвена армија. „Још пре доласка маршала Тита са оперативном групом Врховног штаба били су припремљени сви услови за њихов рад на управљању трупама, успостављене везе са командом совјетских фронтова и трупа, са којима су морале да сарађују југословенске јединице и партизански одреди.“⁵³ Међутим припреме за смештај Тита и његове пратње су почеле пре тога. Већ у августу 1944. био је утврђен проширени списак мисије која ће морати да се смести у Крајови. У овај проширени списак је ушао и новоименовани начелник штаба мисије Илја Старинов. Старинов је са осталим члановима мисије стигао у Румунију већ 8. септембра 1944. и активно је започео рад на припреми неопходне базе за смештај Тита и совјетске војне мисије.⁵⁴

Тешко је утврдити да ли је Тито стварно толико журио да напусти Вис или је пак Москва журила да склони Тита из енглеског загрљаја у који се неочекивано лепо сместио доскорашњи кадар Коминтерне. Осим жеље за јачањем контроле над лидером НОВЈ могло је да буде и других разлога. Сви совјетски мемоаристи и извештаји који описују рад совјетске мисије на Вису помињу негативне испаде енглеске стране, која је тежила да успорава рад совјетске мисије. У овом контексту чак није ни битно да ли је ово успоравање стварно постојало. Очито је једно – да је и овај субјективни или објективни осећај „енглеске подмукле саботаже“ могао да појача жељу Москве да се Тито пребаци са Виса.⁵⁵ Још је један разлог – постојање оправдане сумње у то да Немци могу да пробају да исправе свој неуспех у Дрвару. Скорцени, организатор искрцавања код Дрвара, завршио је у својим мемоарима опис неуспешног „лова на маршала“ на следећи начин: „Касније ми смо наравно покушавали да тачно лоцирамо штаб Тита, који се преселио на обалу Јадранског мора, а после на острво Вис. Чак смо почели

⁵³ П. Г. Рак, В глубоком тылу врага // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 211.

⁵⁴ При томе мора да је то било тек након недељу дана од уласка совјетских тенкова у Букурешт 31. августа 1944. И. Г. Старинов, *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва, 1999.

⁵⁵ А. С. Шорников, Наши полеты в Югославию. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 217–218; Н. В. Корнеев, Военная миссия СССР в Югославии. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 203–204; А. Н. Никифоров, Система радиосвязи Советской военной миссии в Югославии в годы Великой Отечественной войны, // Позывные военной разведки (Воспоминания ветеранов службы радиосвязи военной разведки), Москва, 1998; В. Зелењин, *Совјетска војна мисија у Југославији 1944. Пола века од ослобођења Србије*, Београд, 1995, стр. 25–26; А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 510–515; Записка на име А. Е. Голованова от Шорникова А. С. о действиях авиагруппы в Югославии, архив семьи А. Е. Голованова.

да планирамо муњевиту операцију са искрцавањем на острво, али развој догађаја нас је опет прстигао“.⁵⁶

Брзи и ненајављени одлазак Тита са Виса је ишао на руку Москви. Ђилас је чак тврдио у својим успоменама да је совјетска мисија инсистирала на томе да Тито дође у Москву и да напусти Вис.⁵⁷

Према успоменама Маклејна, Тито је неочекивано и без најаве нестало са Виса. Једног јутра Маклејнов заменик Вивијен Стрит отишао је Титу са поруком од генерала Вилсона и утврдио да је без трага нестало са острва. „Распитивања о томе где може бити, дала су само неодређене одговоре. Била је то стара прича, тако позната из московских дана: болестан је, заузет је, отишао је у шетњу. Одговорнији чланови маршалове пратње су, изгледа, такође нестали. Остали, ако су нешто и знали, снебивали су се да ишта кажу. При даљем испитивању утврђено је да је неки неидентификован руски авион слетео на Вис и потом полетео, вероватно са Титом“.⁵⁸ Ђилас је такође поменуо нагли и скривени начин одласка Тита са острва у пратњи Корњејева, Ранковића и Милутиновића.⁵⁹ Не мање сликовит опис муњевитог одласка Тита са Виса је дао и совјетски пилот П. М. Михајлов из групе Шчелкунова. Касно увече 18. септембра Михајлов и његов копилот Павлов су добили наређење да крену са острва Вис на подручје где су стационаране руске трупе. Полазак је био планиран у три сата после поноћи. Пилотима је било наређено да узлете по мраку, без аеродромске дозволе за полетање. Када је Михајлов ушао у авион са изненађењем је приметио да се у авиону већ налази један њему непознати путник у светлосивом мантилу са звездicom на војничкој капи. Пошто Михајлову није било јасно ко је то и како је ушао у његов авион, он је покушао да добије одговор. Али одједном је осетио додир нечије руке и иза леђа је приметио пуковника из совјетске војне мисије, који му је кратко наредио: „Бави се својим послом!“⁶⁰ Још у мраку, 19. септембра авион је слетео на совјетски аеродром у Крајови.

Када је Тито стигао у Крајову, срео се са начелником штаба совјетске војне мисије Стариновом. „На Титу је била маршалска униформа. Он је изгледао релативно млад и енергичан, но некако ми је изгледало незадовољан. Он је изашао из аутомобила и не обраћајући ни на кога пажњу кренуо је у свој апартаман.“ Тито је био смештен у вили коју се реквирирали од

⁵⁶ Скорцени О., Секретные задания РСХА, Москва, 1999, www.litru.ru/index.html?book=24997&page=41. Постоји и неколико српских превода мемоара. О. Skorцени, *Tajne misije*, Beograd, 1952; О. Skorцени, *Specijalna misija: memoari najopasnijeg čoveka Evrope*, Beograd, 2007.

⁵⁷ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 396.

⁵⁸ F. Maklejn *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 16.

⁵⁹ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 397.

⁶⁰ П. М. Михайлов, Полеты к Югославским партизанам. // Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, стр. 221.

неког чиновника Антонескуа, а његову резиденцију су чували припадници посебног одсека МГБ СССР-а задуженог за послове обезбеђења Стаљина и његовог окружења. На челу овог обезбеђења је био заменик начелника личног обезбеђења Стаљина. Ипак, према Старинову, ова част није обрадовала Тита. Обезбеђење је компликовало долазак код Тита његове сопствене пратње и спречавало његову независност.⁶¹

Крајем септембра Тито је на неколико дана одлетео у Москву код Стаљина. О томе како је изгледала ова посета има релативно мало веродостојних података. Очито је на пример да наводи Дедијера имају више веома сумњивих појединости. Најочитија од њих наводи да је Стаљин имао два-три састанка са Титом у канцеларији и два пута у својој кући.⁶² Увидом у распоред посета Стаљину или протоколе односа између Стаљина и Черчила лако је закључити да је Стаљин према овом наводу требало да се виђа са Титом више неголи на пример са члановима велике тројке у Техерану или чешће него са својим министром спољних послова за прве две недеље октобра.⁶³ Тешко је претпоставити да је нешто могло да натера Стаљина да види Тита толико пута. Ђилас је писао да је Тито био код Стаљина само два пута и то једном у кабинету, а други пут у викендици.⁶⁴ Тито је, према Ђиласу, признао да је Стаљин одмах рекао да ће у помоћ југословенским партизанима стићи тенковски корпус да се омогући ослобађање од Немаца Београда и источног дела Југославије. Интересантно је поменути да је у документима Молотова сачувана молба Тита послата у Москву 29. априла 1944. да му се у помоћ пошаље совјетска падобранска дивизија. Тада је, за разлику од јесени 1944, Стаљин оценио ову молбу као преурањену.⁶⁵ Обећања Стаљина о војној подршци нису могла да не орасположе Тита, јер јединице НОП су тада биле спремне само за обрачун са четницима „унутрашњим непријатељем“ и саме „не би биле кадре да у то време ослободе Београд“.⁶⁶ После пословног разговора, лидер југословенских комуниста је посетио Стаљинову викендицу („Ближња“ викендица код насеља Кунцево),⁶⁷ где се, ненавикнут на пиће, Тито напио и исповраћао.⁶⁸

⁶¹ И. Г. Старинов, *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва, 1999

⁶² В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 412–415.

⁶³ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 303; О. Ржешевский, *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004.

⁶⁴ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 399.

⁶⁵ РГАСПИ, Ф. 82, Фонд В. М. Мологова, оп. 2, д. 1370, стр. 17.

⁶⁶ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 400; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 398.

⁶⁷ С. Девятов, А. Шефов, *Ближняя дача Сталина*, Москва, 2004.

⁶⁸ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 399–400.

Невероватно, али Дневник посета Стаљину помиње четири доласка Тита код Стаљина (6. априла 1945, 12. априла 1945, 27. маја 1946. и 10. јуна 1946), али ниједан такав долазак се не помиње у току 1944.⁶⁹ Логично би било да је Тито био примљен код Стаљина бар једном крајем септембра 1944. јер југословенско питање није могло да не занима Стаљина пре планираног доласка Черчила у Москву.⁷⁰ О доласку Тита код Стаљина се сетио и један од потпуно страних Титу (а значи и релативно веродостојних) сведока ове посете. Према наводима маршала Голованова, он је једном срео Тита код Стаљина у септембру 1944.⁷¹ Голованов је био код Стаљина у септембру само 27. септембра 1944, дан уочи обелодањавања уговора између Тита и Стаљина.⁷² Ипак није јасно зашто дневник посета не наводи да је тог дана код Стаљина био и Тито. Покушаји да се одговори на ово питање уз данас доступну грађу неће имати пуно успеха.⁷³

У сваком случају битно је то да се ускоро Тито вратио у Крајову, где се није дуго задржао, већ се пребацио у Вршац, у који су у међувремену ушле јединице маршала Малиновског, који је наводно примио од Стаљина, у присуству Тита, наређење да не спава и да напредује.⁷⁴ Ускоро су обећан Титу у Москви тенковски (а тачније механизовани) корпус генерала Жданова и њему подређене партизанске дивизије очистиле Београд од Немаца. Након тога и сам врховни командант НОВЈ почео је да се спрема у Београд. Заједно са њим се селило и особље совјетске војне мисије у Југославији. Када су 20. октобра корпус генерала Жданова и југословенски партизани заузели Београд, у Панчеву су започели стационирање главне радио-станице совјетске мисије у Југославији. Ово је била нова велика радио-станица која је променила кодно име „Пурга-1“. Од сада је ово био снажна „Алфа“ која се под руководством Л. Н. Долгова претворила у централни радио-чвор разгранате мреже совјетских станица на Балкану. Касније је „Алфа“ претворена у радио-станицу Амбасаде СССР-а у Југославији.

⁶⁹ *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 715.

⁷⁰ О. Ржешевский, *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва, 2004, стр. 412–488.

⁷¹ А. Голованов, *Дальняя бомбардировочная... Воспоминания главного маршала авиации*, Москва, 2007, стр. 524.

⁷² *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2008, стр. 595.

⁷³ Стенограм разговора Стаљина са Титом у јесен 1944. према тврдњама покојног директора Института за славистику РАН В. Волкова постоји у Архиви Председника РФ, али још није доступан истраживачима.

⁷⁴ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 400; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, стр. 415.

Скраћенице

- НКВД** – *Народный комиссариат внутренних дел СССР* – Народни комесаријат унутрашњих послова
- НКВД** – *Народный комиссариат по иностранным делам СССР* – Народни комесаријат иностраних послова
- НКО** – *Народный комиссариат обороны СССР* – Народни комесаријат одбране
- АДД** – *Авиация дальнего действия СССР* – Авијација далеког домета
- ВВС** – *Военно-воздушные силы СССР* – Ратно ваздухопловство
- РККА** – *Рабочо-Крестьянская Красная Армия* – Црвена армија радника и селјака
- НКГБ** – *Народный комиссариат государственной безопасности* – Народни комесаријат државне безбедности

Summary

Aleksej Timofejev

The Role and the Activity of the Soviet Military Mission in Yugoslavia. Fall–Winter 1944

Key words: *Second World War, Yugoslavia, USSR, guerrilla war, intelligence activities*

The relations between USSR and the People's Liberation Movement attracted attention of historians during the Communist Yugoslavia's existence although the subject was thoroughly dealt with only in Nikola B. Popović's book. The mission was jointly prepared by diplomatic, military security and security services of USSR. The chief of the mission General Konyev was a highly educated military intelligence officer, as were most of other members of the mission. After the arrival of Konyev's mission to Bari, Soviet officers and radio-operators spread throughout the Balkans. According to the history of the radio-service RU RKKA, due to Konyev's mission's arrival a network of radio-stations sprang up in South-East Europe comprising 14 points and the main station „Purga-1“.

The role of the Soviet mission was also important in saving Tito during the German operation „Rösselsprung“. Tito was afterwards forwarded from the isle of Vis to Moscow where he had the chance to meet Stalin. After that, Tito returned to Craiova, where he was again surrounded by the members of

А. ТИМОФЕЈЕВ   УЛОГА И ДЕЛАТНОСТ ЗВАНИЧНЕ СОВЈЕТСКЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ...

the Soviet military mission. After Belgrade had been liberated from Germans, Tito and the Soviet military mission arrived in Belgrade. The radio-station of the Soviet mission in Yugoslavia, „Alfa“, went on air there again, and eventually became the radio-station of the Soviet embassy in Yugoslavia.

УДК 327(497.1:437) „1950/1953“ (093.2)
32:929 Лаушман Б.

Др Слободан СЕЛИНИЋ
Институт за новију историју Србије

„ЛАУШМАНОВА АКЦИЈА“
Сарадња Југославије и чехословачког емигранта
Бохумила Лаушмана 1950–1953.*

АПСТРАКТ: У раду је описана сарадња бившег потпредседника чехословачке владе и председника Социјалдемократске странке Бохумила Лаушмана и југословенске стране током година отвореног непријатељства Југославије и Чехословачке (1950–1953).

Кључне речи: Југославија, Чехословачка, Бохумил Лаушман, Владимир Дедијер, Јосип Броз, емиграција

До сукоба Југославије и ИБ-а односе Југославије и Чехословачке обележила је политичка, економска и културна сарадња на веома високом нивоу. Темелј политичког савезништва био је Уговор о пријатељству који је потписан 9. маја 1946. године у Београду.¹ Међутим, југословенско-чехо-

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Југословенско и чехословачко друштво су се међусобно упознавали свестраном сарадњом у области културе (размене уметника, писаца, музичара, сликара, научника, преводи књижевних дела, изложбе, фискултурна сарадња итд.). Југославија је у Чехословачкој школовала више стотина студената и 3.000 ученика у привреди. J. Pelikán, *Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*, Praha, 1990; М. Перишић, *Од Стаљина ка Саптру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2008; Ђ. Трипковић, М. Трипковић, *Iskušenja jedne mladosti, Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946–1948. g.*, Beograd, 1988; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Трећа knjiga, Beograd, 1988, str. 192; Б. Петрановић, „Југословенски студенти-стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, Београд, 1988; М. Perišić, „Posleratni Prag – slika za poređenje, Čehoslovačka sredina i jugoslovenski studenti-

словачки односи кренули су супротним смером после сукоба Југославије и ИБ-а. Крајем 1949. сарадња је потпуно прекинута чехословачким једностраним раскидом Уговора о пријатељству 4. октобра 1949.²

Током година сукоба (1950–1953) и Југославија и Чехословачка су настојале да искористе постојање противника режима друге државе у емиграцији. Док је Чехословачка сарађивала са југословенском информбировском емигрантском организацијом од око 160 људи,³ дотле је Југославија сарађивала са пар појединаца из чехословачких грађанских странака који су побегли на Запад. Најважнији међу њима био је Бохумил Лаушман.⁴

Лаушман је био социјалдемократски политичар и посланик пре Другог светског рата. После рата био је министар индустрије. На Конгресу у Брну 14–16. новембра 1947. изабран је за председника Социјалдемократске странке. Када су комунисти освојили власт и када је Готвалд 25. фебруара 1948. формирао своју другу владу, Лаушман је до 15. јуна 1948. био потпредседник. У влади је остао док није формирана влада Антонина Запотоцког 16. јуна 1948. Потом је руководио електричном централом у Братислави. По сопственом сведочанству, ноћу између 31. децембра 1949. и 1. јануара 1950. побегао је из земље и илегално се пребацио у Западну Немачку.⁵ Југословенска јавност је обавештена о Лаушмановом бекству када је 6. јануара 1950. *Политика* у пар редова пренела кратку вест Радио Лондона

-stipendisti od 1945. do objavljivanja Rezolucije IB-a“, *Tokovi istorije*, 1–2/2006, str. 82–112; М. Савиљ, „Југословенско-чехословачка сарадња у области уметности 1945–1948. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 2005, стр. 147–169; М. Савиљ, „Посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој марта 1946. године“, *Токови историје*, 1–2/2007, стр. 133–153; И. Хофман, Југословени на студијама у Чехословачкој 1945–1948, *Годишњак за друштвену историју*, Год. IX, 1–3, 2002, стр. 163–178; S. Selinić, „Jugoslávská kultura v Československu 1945–1950“, *Slovanský přehled*, Praha, r. XCII, 2006, č. 2, str. 249–272.

³ О југословенској емиграцији у Чехословачкој видети: М. Перишић, *Од Стаљина ка Саптру...*, стр. 324–329; М. Перишић, „Чехословачка јавност и Резолуција ИБ-а 1948“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, str. 119–122; О. Vojtěchovský, „Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu“, *Slovanské historické studie*, 29, Praha, 2003, str. 123–211; О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Brno, 2006, str. 345–366; О. Vojtěhovski, „Informbировска емиграција у југословенско-чехословаčким односима, национални и политички идентитет југословенских информбировска у Чехословаčкој“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, zbornik radova, Beograd, 2008, str. 207–230.

⁴ Југославија је од свих емигрантских група из Источне Европе највише била заинтересована за сарадњу са чехословачким социјалдемократима. Осим са Лаушманом, успоставила је сарадњу и са Рудолфом Крупичком који је живео у Југославији, Франтишеком Махачеком и Франтишеком Плашилом. Архив Југославије (АЈ), фонд 142, ССРН, 44/154, Социјалистичке демократске партије у емиграцији 1951–1956, Емигрантске социјал-демократске групе из Источно-европских земаља на Западу.

⁵ АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧССР, 22/II–1–55, документ 39, Календар важнијих догађаја у ЧССР; Исто, документ 50, Промене у влади ЧС од ослобођења до данас; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Биографски подаци о Богумилу Лаушману; К. Kaplan, *Největší politický proces, M. Horáková a spol.*, Praha, 1995. str. 30; J. Burešová, „Poznámky k případu Bohumila Laušmana“, *Politické procesy*

о томе пар дана раније.⁶ После одласка у емиграцију дуго га није било у јавности, око десет месеци је провео у избегличком логору у Западној Немачкој, да би крајем 1950. дошао у Југославију. Потом се 1. маја 1951. појавио у Београду на свечаној трибини за време првомајске прославе. Званично је био представљен као гост из иностранства.⁷ Емигрантске дане је углавном проводио у Аустрији и у повременим посетама и обиласцима Југославије.⁸ Финансијски се издржавао на различите начине. Делимично га је издржавао инж. Крупичка, који му је слао део новца који је добијао од југословенских привредних кругова за своје стручне радове. Крупичка је био познати стручњак за хемијску индустрију и директор хемијске индустрије у Чехословачкој до 1949. У Југославији је живео као емигрант и тесно је сарађивао са привредним круговима, пре свега са Кидричем. Део новца Лаушман је обезбеђивао од новинарства, сарађујући са Радио Паризом, Слободном Европом, Радио Југославијом и загребачким *Вјесником*.⁹

Најконтроверзнији део биографије Бохумила Лаушмана остало је његово држање у фебруарским догађајима 1948. Тиме што је ушао у владу са комунистима направио је себи многе противнике у антикомунистичком табору, међу чехословачким емигрантима и у редовима саме своје странке. Зато је део емигрантског живота провео у покушајима да се оправда, да објасни своје поступке, да све представи у другачијем светлу, али ће неповерење према њему у редовима странке остати трајно. Лаушман је у своју одбрану објавио књигу *Kdo byl vinen? (Ko je bio kriv?)*.¹⁰

И пре него што је са њим успостављена сарадња као са емигрантом, Лаушман је био добро познат југословенском врху, па и јавности. Наиме, у првим годинама после рата Лаушман је више пута био у друштву југословенских руководилаца, пратио Броза приликом обиласка фабрике „ЧМС“ у Прагу 1946, био пар пута у Југославији, срео се са Брозом и у Београду, отворио чехословачку изложбу и читаоницу новембра 1946. у Београду, држао предавања на Коларчевом универзитету. Међутим, мада су се Југославија и Лаушман после сукоба са ИБ-ом нашли заједно у отпору ИБ-у и СССР-у и у критици стања у Чехословачкој, они до тада нису имали

v *Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*, Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14–16. dubna 2003 v Praze, Brno, 2005, str. 193; O. Vojtěchovský, „Laušman v Bělehradě, Několik dokumentů z bělehradských archivů k působení Bohumila Laušmana v exilu v Jugoslávii“, *Securitas imperii*, 14, str. 308, 309, 312, 313.

⁶ *Политика*, 6. 1. 1950, стр. 2.

⁷ *Борба*, 3. 5. 1951, стр. 1; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Ко је био крив; В. Laušman, *Kdo byl vinen? Jak umírala československá svoboda*, Vídeň, 1953, str. 8/9, 13.

⁸ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Лаушман Зореу и Дедијеру 1. 2. 1952.

⁹ Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), ПА, 1951, ЧСР, фасцикла 17, досије 4, сигнатура 419373; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Социјалистичке демократске партије у емиграцији 1951–1956.

¹⁰ В. Laušman, *Kdo byl vinen? Jak umírala československá svoboda*, Vídeň, 1953, str. 5, 6.

много тога заједничког. Његова идеологија није била истоветна идеологији југословенских комуниста. У периоду до 1948. Југославија и Лаушман су највише били повезани тиме што је он био министар индустрије у чехословачкој влади, па је по тој линији Југославија била упућена на њега у процесу привредне сарадње, за коју је била веома заинтересована, и по томе што је као министар индустрије спроводио национализацију чехословачке индустрије па је и по тој линији био симпатисан од југословенске власти. Међутим, Лаушман није био толико близак Југославији. Наиме, пре фебруара 1948. он је за Југославију био у „десном“ крилу странке и окривљен је за све веће размимоилажење социјалдемократа и комуниста. Зато су и Лаушманова победа на страначким изборима и његов избор за председника странке новембра 1947. за Југославију значили победу деснице у странци.¹¹ Да је Југославија тада негативно гледала на победу Лаушмана, говори и оцена југословенског дипломате Зденка Штамбука са краја 1947. да се овом победом позиција КСЧ-а погоршала.¹² Међутим, оно што је било неспорно у југословенској оцени Лаушмана у првим годинама после рата јесте његов углед у социјалдемократским редовима. Сви југословенски извори информација слагали су се да је од свих вођа Социјалдемократске странке он био најпопуларнији.¹³

Ипак, разлике које су постојале између Југославије и Лаушмана у великој мери су потиснуте у други план после сукоба са ИБ-ом када су се Југославија и Чехословачка нашле на супротним странама, а Лаушман у емиграцији као противник нових чехословачких власти. Од тада је најважније било управо то да су он и Југославија делили непријатељство према чехословачкој влади и совјетској политици. Лаушманов рад против чехословачких власти и сарадња са Југославијом окарактерисани су у југословенским изворима као „Лаушманова акција“. Испред Југославије, тачније КПЈ, јер је веза са емиграцијом ишла преко партијске линије, са њим су комуницирали углавном Владимир Дедијер, Милица Сарић и Славко Зоре.¹⁴

¹¹ ДАМСП, ПА, 1947, ЧСР, фасцикла 23, досије 1, сигнатура 45790; Исто, фасцикла 23, досије 20, сигнатура 424389; О. Vojtěchovský, „Laušman v Bělehradě“, str. 310.

¹² ДАМСП, ПА, 1947, ЧСР, фасцикла 23, досије 12, сигнатура 426592.

¹³ ДАМСП, ПА, 1947, ЧСР, фасцикла 25, досије 1, сигнатура 410914. Отправник послова Југославије у Прагу Бошко Чакић настојао је 1953. да по директиви из Београда утврди какво су поверење код народа имали чехословачки емигранти и закључак је био јасан: највише поверења уживао је Лаушман. ДАМСП, СПА, 1953, фасцикла 1, сигнатура Строго поверљиво 430; ДАМСП, ПА, 1953, ЧСР, фасцикла 17, досије 3, сигнатура 414034.

¹⁴ Дедијер је био новинар, предатни дописник *Политике* из Шпаније и САД-а, члан АВНОЈ-а, ЦК КПЈ, СО ССРН, од партије задужен за штампу, директор партијског листа *Борба* и писац Титове биографије преведене на све европске језике. СК и ССРН је напустио 1954. Милица Сарић је била члан ЦК КПЈ. *Мала енциклопедија Просвета, општа енциклопедија*, 1, А–Ј, Београд, 1978, стр. 485; *Enciklopedija Jugoslavije 2, Bosna–Dio*, Zagreb, 1956, str. 677; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, VI Конгрес КПЈ I/VI–К. 3/1–40, документ 28, Списак гостију ЦК КПЈ. Славко Зоре, др правних наука, рођен је у Трсту 1910. Од 1945. до 1950. био је

Везе Југославије са источноевропским социјалдемократским емиграцијама датирају од краја 1950, а постају интензивније у првој половини 1951. године. Била је то акција о којој су били упознати Дедијер, Ђилас, Кардељ, Темпо, Кидрич и Ранковић, дакле људи из Брозовог најближег окружења. То што се Југославија тада заинтересовала за ову емиграцију објашњавано је тиме што се у редовима емиграције у првој половини 1951. учавало јачање „извесних левих струја које у свом програму имају и позитивних поставки“. Ти позитивни елементи били су пре свега захтеви за национализацијом, аграрном реформом, укидањем монархије и ликвидирањем привилегија страног капитала у будућем уређењу њихових земаља. Комисија ЦК КПЈ за међународну сарадњу предлагала је успостављање контакта са овим људима како би се испитале могућности сарадње, водећи при том рачуна да је те контакте требало „врло пажљиво припремити и скупити све потребне информације“. Ова сарадња била је потребна и Југославији и источноевропским емигрантима. Југославија је до тада већ увелико била у процесу тражења и обликовања свог новог пута и нове спољне, али и унутрашње политике после раскида са СССР-ом и ИБ-ом. До тада је већ дошло до прелома у области културе, уметности и науке које се од 1950. све више окрећу ка Западу и одбацују „догматско наслеђе соцреализма“, јер је државна политика желела да и у тој сфери живота истргне земљу из изолације у којој се нашла после Резолуције ИБ-а.¹⁵ Упркос принудном окретању ка западној помоћи и још увек недовољно снажној сарадњи са тек откривеним земљама и континентима попут Индије, Индонезије, Бурме, Азије и Африке, југословенско руководство се ипак осећало прилично усамљено. Требао му је још неки савезник у свету. Дедијер је касније повлачио паралелу између ситуације у којој се нашла руска револуција када су јој подршку дали британски синдикати 1919. и 1920. и ситуације у којој се нашла Југославија после Стаљинове блокаде. Јосип Броз је још 28. јуна 1950. на седници Политбироа КПЈ под притиском избијања сукоба у Кореји и уз опаску „да ће Руси покушавати да гурају гдје год је меко, а пошто не знам колико су Руси ријешени на свјетски мир, треба да будемо опрезни“, констатовао да је дошло време да се изађе из „пасивног става и голог одбијања клевета“. Тада је договорено да се за рад са „напредним људима“ у иностранству задужи тројка – Ранковић, Темпо и Ђилас. На овом

саветник Амбасаде Југославије у Вашингтону, 1951. био је помоћник министра спољне трговине, 1952. био је начелник у Државном секретаријату за иностране послове, од почетка 1953. до почетка 1955. био је изванредни посланик и опуномоћени министар у Финској, а од маја 1955. прешао је на дужност изванредног посланика и опуномоћеног министра у Сирији. У време када је успостављан контакт са Лаушманом био је помоћник министра спољне трговине. *Ko je ko u Jugoslaviji, biografski podaci o jugoslovenskim savremenicima*, Beograd, 1957, str. 799, 800.

¹⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Трећа knjiga, Beograd, 1988, str. 318–320; М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру...*, стр. 340–389.

састанку Кардељ је оценио да за тако нешто „Министарство и Удба“ нису били способни, јер су имали „своје послове“. Зато вероватно у овом ставу треба тражити објашњење за чињеницу да је сарадња са емиграцијом ишла преко Партије, а не преко дипломатије или полиције (Удбе). На то је вероватно утицао и страх од троцкизма, па је било сигурније да та сарадња са „напредним људима“ из иностранства иде преко партијске линије, јер је она ипак била обученија и вичнија препознавању идеолошки нежељених појава.¹⁶

О мотивима да се у првој половини 1951. политички активира постоји сведочанство самог Лаушмана. Навео је два разлога – политички (тактички) и лични (породични).¹⁷ Дедијер и Лаушман су се састајали у пролеће 1951. и већ 23. априла Дедијер је дао предлог могућности сарадње по питању „акционе способности чехословачког социјализма у земљи и ван земље“. Лаушман је одговорио доста брзо, 27. априла 1951. У интересу демократије и социјализма у Чехословачкој и међународних социјалистичких односа предлагао је неколико мера. Њихов циљ био је рад и у земљи и у иностранству, пре свега пропагандни, али и шпијунски, тј. обавештајни. Није запостављао рад у земљи и истицао је да ниједна акција неће успети ако нема подршку становништва Чехословачке. Био је то став који је Југославија и ценила и подржавала. Лаушман је предлагао покретање листа у иностранству чија би редакција прерасла у политичко тело, повезивање емигрантских политичара, покретање тајне радио-станице у иностранству, формирање група на граници са Чехословачком које би биле веза са земљом и убацивање илегалног листа у земљу.¹⁸

¹⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Политбиро, III/49.

¹⁷ Политички су значили да се емиграција до тада углавном само гложила, што је из његовог угла посматрања значило да није била способна за „зрело расуђивање“. Породични разлози лежали су у чињеници да је његов зет, мајор Нехански, осуђен на смрт и погубљен годину дана раније (16. јуна 1950), а породица се после једногодишњег затвора обрела у логору за принудни рад, па више није имао шта да изгуби. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Социјалистичке демократске партије у емиграцији 1951–1956, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРН, број 290/1; Исто, Социјалистичке демократске партије у емиграцији 1951–1956, Комисија ЦК КПЈ за међународна питања, број 54; Исто, Чехословачка, Забелешка о Лаушмановој акцији.

¹⁸ Конкретније, Лаушман је предлагао следеће. Прво, требало је приступити издавању социјалистичког листа за чехословачку емиграцију. Тај лист би био седмични или месечни, а својим нивоом морао би надмашити све друге емигрантске листове. Лаушман је изнео податак да је тада у свету постојало чак 77 чехословачких емигрантских листова и „листића“. Лист би објављивао чланке чехословачких и страних социјалиста, вести из домова и илегалног рада у земљи, користио би само за изношење социјалистичких принципа и клонио би се личних напада карактеристичних за неке делове чехословачке емиграције. Није инсистирао на месту издавања и ознаци коме лист припада, али је упозоравао да се „чехословачки човек“ бојао листа без јасне ознаке као ђаво крста. Друго, из редакције листа аутоматски би настао „политички колектив“ који би био растурен по свету, али и повезан идејама које би заступао. Његови чланови углавном би комуницирали писаним путем, а ретко би се виђали. Ова комуникација била би употпуњена „поверљивим политичким циркуларом“ преко кога би сарадници добијали инструкције како да утичу на политичке

После сусрета са Дедијером у пролеће 1951, Лаушман је отишао за Немачку и Аустрију, а потом се поново вратио у Југославију. До тада је већ имао и неке опипљивије планове око покретања листа. Извесно је и да је лист захтевао финансијска средства у обиму који није било лако достићи. Лаушман је планирао да у Аустрији заједно са Крупичком оснује хемијско предузеће. Ово предузеће било би повезано са листом који је намеравао да покрене, јер би пар запослених у предузећу после посла бесплатно и добровољно радило на редиговању и административним пословима у листу. Аустрију је вероватно бирао због близине Чехословачкој. Међутим, ова идеја је пропала, а у изворима има података да Лаушман више није могао да рачуна на подршку Крупичке.¹⁹ Под утиском неуспеха планова са Аустријом и Крупичком јавила се замисао да се лист издаје у Београду, али се Дедијеру није допала. Оценио је да то не би било „згодно“.²⁰

чиниоце страних социјалистичких партија и друге ибеовске емигрантске социјалистичке групе. Треће, Лаушман је тражио посвећивање максималне пажње домовини полазећи од уверења да ниједна емигрантска акција не би могла успети ако не би одговарала „назорима и осећајима у земљи“. Зато је предлагао да на границама са Аустријом и Немачком раде сарадници који би одржавали директну везу са земљом и у сабирним логорима прикупљали податке о стању у земљи од људи који су пристизали у логоре. Такође, требало је илегално у земљу слати минијатурне новине заједно са матрицама како би било могуће њихово умножавање у земљи. Овај лист могао је носити исти назив као легални који би био штампан за емиграцију, што би се видело и из заглавља где би стајало да је један лист домаћи, а други за иностранство. Лаушман је предлагао и оснивање тајне радио-станице у иностранству која би се могла звати „Радио станица демократске и социјалистичке Чехословачке републике“. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Социјалистичке демократске партије у емиграцији 1951–1956, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРН, број 290/1.

¹⁹ Лаушман је обавестио Дедијера и Зореа 1. фебруара 1952. да неће моћи ускоро да отпочне са издавањем социјалистичког недељног часописа у Аустрији, јер је Крупичка изменио план и више није имао намеру да оснује хемијско предузеће у Аустрији чији би део чистог добитка ишао у корист листа. И према југословенским изворима из септембра 1952, посао око оснивања предузећа у Аустрији пропао је, јер је Крупичка касније одбио сарадњу. Без овог предузећа Лаушман се није усуђивао да покрене лист плашећи се да би се после неколико бројева угасио. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, број 290/30. Било како било, у пролеће 1951. се још и чинило да ће се у Аустрији добити дозвола за покретање радионице и листа. Међутим, у августу и септембру све је изгледало другачије, у шта се Лаушман уверио лично. Овај застој потпуно је пореметио Лаушманов план да први број листа изађе 14. октобра 1951. Овај датум изабрао је као дан када је социјалистичко веће 1918. прогласило општи штрајк у свим чешким земљама. Друга алтернатива био је 28. октобар, национални празник. Међутим, после тешкоћа које су се појавиле, оба датума била су недостижна. АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧССР, 22/III–167–267, документ 211, О Лаушмановој акцији; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, О Лаушмановој акцији, број 110/51; Исто, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРН, број 290/Б; Исто, Извод из писма Б. Л. од 12. VII 1952. на адресу ЦК КПЈ (одељење др Дедијера).

²⁰ АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧССР, 22/III–167–267, документ 211, О Лаушмановој акцији; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, О Лаушмановој акцији, број 110/51; Исто, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРН, број 290/Б; Исто, Извод из писма Б. Л. од 12. VII 1952. на адресу ЦК КПЈ (одељење др Дедијера).

Дедијер и Лаушман су се састали и 31. јула 1951, разговарали су о Лаушмановом наступу у Бачком Петровцу на словачким свечаностима за које је добио позив, али је његов наступ зависио од дозволе југословенског врха. О томе да ли би Лаушман требало да иступа у Петровцу Дедијер се консултовао и са Ђиласом. Осим тога, Лаушман је Дедијеру изложио и две варијанте свог говора, прву у којој би описао Чехословачку као совјетски арсенал и другу у којој би говорио о братству чешког, словачког и југословенских народа и значају југословенске борбе за принцип независности малих народа. Дедијер се определио за другу варијанту, али не ултимативно, па је Лаушман ипак добио слободу избора. Осим на пољу рада против власти у Чехословачкој, Лаушман је своје емигрантске дане проводио и у настојању да успостави везе између чешке мањине у Аустрији и Југославији. Приликом овог сусрета са Дедијером, он је пренео понуду социјалистичког посланика у Аустрији и представника чешке мањине Јирава за размену литературе са чешком мањином у Југославији. Тражио је Дедијерово мишљење. Дедијер није имао ништа против ове сарадње, с тим да се чешка удружења из Аустрије обрате директно удружењима у Југославији.²¹

Лаушман је касније поново отишао из Југославије, овога пута у Француску где је наступао на Радио Паризу 28. и 29. августа 1951. У Југославију се после месец дана вратио са доста података о стању у Чехословачкој.²² По повратку у Југославију следила је турнеја по чешким и словачким местима Војводине и Хрватске. Био је у Бачком Петровцу на словачким свечаностима. Дарувар је посетио 28. октобра 1951. Тог дана одржао је говор у Чешком дому на приредби коју је приредила Чешка беседа приликом чехословачког националног празника. Обишао је више места настањених чешком и словачком мањином и говорио им о „страховлади“ у домовини. Према југословенским подацима, његови наступи били су доста посећени.²³

Коначно, Лаушман је те 1951. поново срео Јосипа Броза, који га је примио 15. новембра. Пре сусрета са Брозом Лаушман је Дедијеру изнео идеју о покретању радио-станице у Југославији која би позивала на отпор у Чехословачкој. Како се то дешавало у време југословенске тужбе против СССР-а у ОУН-у, Дедијер је био против тог плана, јер би то значило да Југославија ради Чехословачкој оно за шта је оптуживала СССР да ради

²¹ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Забелешка о разговору Владимира Дедијера с Лаушманом.

²² АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧССР, 22/III-167-267, документ 211, О Лаушмановој акцији.

²³ Тема предавања у Чешком дому у Дарувару 10. новембра 1951. била је „Страховлада у ЧСР“. Следећег дана одржао је говор у Кончаници, одатле је отишао у Херцеговац преко Великог Зденца. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, број 290/48; Исто, Чехословачка, Информација о дјеловању Бохумила Лаушмана...

њој.²⁴ Са састанка Броза и Лаушмана сачуван је и „Преглед и вредност обрађених техничких елабората и радова“ који је вероватно Лаушман тада дао Брозу, али нема других детаља разговора.²⁵

Пријем Бохумила Лаушмана код Јосипа Броза, 15. новембар 1951.²⁶

²⁴ За разлику од Дедијера, Брозу се идеја допала, па је чехословачки емигрант после овог сусрета поново дошао код Дедијера који наводи да је „сав сијао од поноса“ и пренео му Титов став који му је обећао и станицу и лист. Међутим, Дедијер је и даље био против, па се Лаушман вероватно опет жалио Брозу, који је потом телефоном звао Дедијера и „изгрдио“ га „на пасја кола“, како каже Дедијер. Дедијер му је одговорио аргументима о штетности давања радио-станице и листа чехословачким емигрантима у време југословенске тужбе против СССР-а за исте такве потезе против Југославије. Броз је ипак остао при свом становишту, све док се Дедијер није нашао у Паризу на заседању Уједињених нација. Тада му је Броз послао писмо датирано 28. новембром у коме је потврдио Дедијеров став. Писао је следеће: „Са Лаушманом ствари стоје овако: Тачно је да сам казао да би било боље да он у нашој земљи ради и издаје лист. Нисам помислио на Уједињене нације и слабљење наших позиција према Русима. Због тога слажем се да за сада он почне у суседној земљи, а касније да видимо. Мислим да вани неће моћи много да успије. Ја сам имао у виду и знатне националне мањине код нас, гдје би црпио материјал за рад и лист. Објасни њему мој став кад дође. Много поздрава прими, Ј. Б. Тито“. *V. Dediđer, Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Београд, 1978, стр. 347.

²⁵ АЈБ, КМЈ, I-2-a/21, Пријем бившег председника владе Чехословачке Бохумила Лаушмана код маршала Тита, (Београд), 15. XI 1951.

²⁶ АЈБ, Фотограђа, кутија 12, фотографија 69.

Лаушман је Југославију обилазио и 1952. године. Свој обилазак сам је звао „предавачка турнеја по Југославији“. Осим у Бачком Петровцу иступао је и у словачким селима у Војводини (Гложан, Ковачица).²⁷ У Арадцу је био 31. августа заједно са Франтишеком Махачеком, још једним социјалдемократским емигрантом. Лаушман је подсетио окупљене Словаке на демократске и слободарске традиције које је њихова држава баштинила од Јана Хуса и Масарика. Хвалио је и развој Чехословачке после рата све до 1948, а време после те године описивао је као време пљачке и застоја читавог друштвеног живота. Уз то, хвалио је независну политику Југославије. Говорио је и о отпору који је постојао код маса у Чехословачкој и позвао Словаке да том отпору пруже моралну подршку. Потом је ишао кроз село и разговарао са сељацима на улици.²⁸ У августу 1952. посетио је и места у Хрватској. Са њим је опет био и Махачек. Ова његова посета била је за Југославију сигурно веома драгоцене, јер је на сваком кораку истицао позитиван развој Југославије и слободе које су Чеси и Словаци уживали у Југославији.²⁹

Мада је Југославија била задовољна ефектима Лаушманових посета чешким и словачким местима у Југославији и мада је сам Лаушман био изузетно задовољан својим предавањима у Југославији 1952. сматрајући да су она попримила „карактер социјалистичке манифестације чехословачко-југословенског пријатељства“,³⁰ питање је колико су га сународници заиста разумели и колико су му веровали. Он је свакако био „њихов“, један од њих, човек који је знао њихов језик, који је ипак имао неке информације о стању у магици, који им је спомињао имена људи, фабрика и места из матице која су им била позната, па је можда заиста и деловао уверљиво. Међутим, приликом његових обраћања сународницима лета 1952. није баш увек постојало разумевање. Када је напустио Арадац после говора 31. августа 1952. многим од оних који су га слушали није било јасно какву су

²⁷ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, број 290/48.

²⁸ Исто, број 290/50.

²⁹ Подвлачио је значај укидања откупа, убеђивао своје сународнике да Чехословачка није имала слободу и независност у том тренутку и позивао их на борбу против совјетске хегемоније у њиховој матичној држави и то тако што ће бити лојални грађани социјалистичке Југославије. У Дарувару је 25. августа 1952. одржао подужи говор пред великим бројем људи. У Ивановом Селу је говорио 10. септембра пред скоро читавим селом (пет стотина људи), потом је био у Брестовцу и Зденцима. Према југословенским извештајима, говор у Дарувару је веома заинтересовао становнике овог краја, а било је и оних који су били толико дирнути да су плакали. Хрватски државни архив (ХДА), РК ССРНХ, IX, 13, Коментари међу чешком националном мањином поводом одржаваних говора од стране чешких емиграната Лаушмана и Махачека на нашем терену; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, Чехословачка, Информација о дјеловању...

³⁰ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, број 290/48; Исто, број 290/43.

подршку од њих тражили Лаушман и Махачек. Многи су се питали да ли је од њих тражено да шаљу „неке добровољце“. Овде се појавио проблем који нису имале само југословенске власти у покушају да продру до чешке и словачке мањине већ га је имао и Лаушман, иако је у пар наврата сам упозоравао југословенске руководиоце на тај проблем. Наиме, ни Лаушман није био имун на проблеме са језиком у обраћању својим сународницима у Југославији. У Арадцу је то дошло до изражаја јер он није знао локални, „овдашњи“ словачки језик, већ је говорио језиком који се могао оценити као нека мешавина словачког и чешког. Тако остаје отворено питање колико су га слушаоци уопште и разумели, бар када се обраћао Словацима. Са Чесима је вероватно ишло лакше.³¹ Питање је и шта су о Лаушману знали људи који су га као представници југословенске партије или власти сачекивали у локалним срединама које је обилазио. Да ли се њихова представа о Лаушману разликовала од представе коју су о њему имали југословенски руководиоци и колико? Вероватно јесте и то не мало. Како су сарађивали на терену? Питање је и да ли су они увек имали инструкције са врха о томе ко је Лаушман, шта је значио за Југославију, како се понашати према њему. Када је Лаушман посетио Арадац 31. августа 1952, зрењанинска партијска организација је о њему још и знала понешто, али о Махачеку, који је ишао са њим, нису знали ништа. Чак ни име. Он је за њих био „још један емигрант који је наводно маја месеца ове године избегао из Чехословачке“, „други“, „други говорник“. Да ли је могуће да партијска организација у Зрењанину није добила из централе податке о људима које је требало да дочека?³² У Арадцу је чехословачке емигранте допратио технички секретар Савеза друштва Словака из Петровца и уместо да заврше на закусци коју је за њих приредило културно друштво, секретар их је одвео право у стан локалног попа који му је био род!³³ После одржаних говора, током разговора, закуски, вечера и ручкова, у необавезном разговору, Лаушманови домаћини у разним местима, углавном партијски људи, имали су прилику да упознају и другу страну његове личности, ону људску, а не само политичку. Када је 31. августа 1952. говорио у Ковачици, чланови Среског комитета Комунистичке партије били су веома задовољни његовим предавањем и утиском који је оставио на слушаоце, али не и његовим понашањем касније када је „у друштву био прилично расположен“ и попио „мало више“, тако да је „остао до изјутра са друговима из места“. Овај моменат је на локалне партијце оставио „малу ружну слику“ за разлику од одличног предавања.³⁴

³¹ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, број 290/50.

³² АЈ, фонд 507/XVIII, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, к. 5/1–43, документ 22, Белешка о Чесима и Словацима у Југославији.

³³ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ 1954, број 290/50.

³⁴ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, број 290/49.

Приликом овог обиласка Југославије Лаушман је 29. и 30. августа 1952. са Махачеком посетио и Радио Југославију у Београду и у присуству директора дао примедбе редакцији за чешке и словачке емисије. Из сугестија које је тада дао види се колико је пажње поклањао пропаганди и њеном утицају на становништво Чехословачке. Он је пажљиво анализирао емисије Радио Југославије, отворено указивао на оно што је он сматрао за пропусте, указивао на лош чешки језик, на термине, појмове и садржаје који слушаоцу у Чехословачкој нису били јасни и разумљиви, указивао је и на примере непознавања прилика у Чехословачкој. Сличне мањкавости југословенске пропаганде у Чехословачкој уочавао је и преносио после свог одласка у емиграцију и Јан Осиф, члан словачке комунистичке партије, а на недостатке је указивао и југословенски отпражник послова у Прагу Милић августа 1951.³⁵

После турнеје по Југославији 1952, Лаушман је у септембру отпутовао за Аустрију. До тада је већ био пропао план о оснивању хемијског предузећа у овој земљи. Ипак, чехословачки политичар није остао без идеја. Оне су се сводиле на активности путем радија и штампе. То је био његов тадашњи предлог Југославији.³⁶ Овај план није имао подршку Дедијера. Штавише, Дедијер је у писму достављеном осталим државним и партијским руководиоцима, од Броза до Темпа, навео читав низ примедби на ове Лаушманове замисли. У Дедијеровом ставу вероватно је најважније

³⁵ Приликом боравка на радију Лаушман је инсистирао да се стално говори о приликама у Југославији, да се то чини објективно, да се стално пореде примери из Југославије и Чехословачке и да се инсистира на томе да се у Југославији гради социјализам што значи слободу, а да то у Чехословачкој није био случај. Посебно је требало истицати раст животног стандарда у Југославији. Тражио је да Радио Југославија не емитује емисије о ударницима и новаторима пошто је таквим вестима слушалац у Чехословачкој био обасипан од сопствених медија, па се њима из Југославије није могло ништа постићи. Препоручивао је и да се избегава навођење обиља процената, јер и томе у Чехословачкој нико није веровао. Зато је требало подсећати на славне догађаје из чехословачке прошлости, јер је народ Чехословачке волео да се сећа своје прошлости. Сугерисао је и да се у емисијама појављују припадници чешке и словачке мањине. Југословенска страна је добила и податке о стању у Чехословачкој. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Материјали од другова Лаушмана и Мацхачека; *Исто*, Лаушман Дедијеру 3. 1. 1952; АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧССР, 22/II-1-155, документ 41, Месечни извештај амбасаде у Прагу.

³⁶ Што се тиче акције путем штампе, предлагао је недељни, двонедељни или месечни лист који би имао страницу посвећену Југославији, који би се финансирао уз помоћ чешке и словачке мањине у Југославији и у коме би писали и странци наклоњени Југославији и Чехословачкој. Најважнији чланци из листа били би преношени преко радија. Тражио је финансијску независност за сараднике радија, јер би по његовом предлогу сарадници морали имати неки посао и не би смели бити издржавани од неке југословенске установе, а да не раде. Ово се није односило на њега самог, јер је за себе тврдио да му је егзистенција била обезбеђена. Суштински, ово је значило одступање од идеје да се лист покрене у Аустрији, па су све наде окренуте ка Југославији. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Забелешка о Лаушмановој акцији.

било то што је проценио да Лаушман још увек није имао јасан и одређен политички програм нити је имао оформљену своју групу. Лаушманову жељу да база његовог пропагандног рада буде чешка и словачка мањина у Југославији сматрао је за „потпуно погрешну оријентацију“. Није желео ни да се Лаушману дају емисије на чешком језику преко Радио Београда. Једина ствар у којој је Дедијер био спреман да изађе у сусрет Лаушману била је финансијска подршка издавању листа на југословенској територији. То је значило промену у југословенском ставу, јер је претходне године, у време расправе око југословенске резолуције против СССР-а у ОУН-у, став југословенског руководства био да емигрантима из Чехословачке не би требало дозволити да на југословенској територији имају своје листове.³⁷ За разлику од става из 1951, Дедијер је у септембру 1952. био спреман да се Лаушману изађе у сусрет сматрајући да је он човек који је „имао име у социјалистичком свету“, иако није био „сасвим јасна личност“.³⁸

Са оваквим предлозима и оваквим програмом сарадње септембра 1952. Лаушман је отпутовао из Југославије. До тог момента он је у односима Југославије и чехословачке емиграције био главни чехословачки преговарач, односно представник. Међутим, почетком 1953. на сцени се поново појавио Махачек. Човек који је 1952. био у Југославији само као пратња Лаушману, бар за кратко се наметнуо као главни играч и преузео иницијативу са чехословачке стране. По свему судећи чинио је то без знања Лаушмана. Док је Лаушман у емиграцији чекао на југословенски одговор на своје идеје о сарадњи, Махачек је у Београду самостално настављао преговоре о сарадњи. Са њим су вођени разговори 17. јануара 1953. у Комисији ЦК КПЈ за међународна питања. КПЈ је као и обично заступао Дедијер. Махачек је на своје саговорнике оставио утисак „озбиљног човека, који прилично реално гледа на ситуацију у Чехословачкој“. Махачек је тражио стављање југословенских радио-станица, или неких емисија на њима, на располагање социјалдемократима. Дискутовано је и о политичкој ситуацији у Европи и свету. Договорено је само то да дођу званични представници Социјалдемократске странке и да се са њима направи договор око даљег рада. Југословенски комунисти су сумњали да је ова акција предузета из жеље да се предухитри Лаушман. Зато је Дедијер пренео Махачеку југословенски став да треба помагати све групе у чехословачкој „напредној“ емиграцији које су се бориле за слободну и независну Чехословачку, на шта је Махачек уверавао да је он пријатељ Лаушмана и да за њега нису затворена врата странке. У ствари, никоме није било јасно шта радити са Лаушманом, како га укључити или не укључити у планирану акцију. Махачек је добро знао да је Лаушман уживао доста угледа у југословенским круговима, али је, са

³⁷ J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija 1945–1953*, Beograd, 1985, str. 89–93.

³⁸ АЈБ, КМЈ, I–3–6/193, Лаушманови предлози, 29. IX 1952. г.

друге стране, знао да је у Социјалдемократској странци било доста оних који Лаушману нису опраштали држање у време фебруарских догађаја. Дедијер је сматрао да је о целој Махачековој акцији требало обавестити Лаушмана, који је и даље чекао југословенски одговор на свој план изнет још септембра 1952. Махачек је то и учинио када се по повратку из Београда видео са Лаушманом у Аустрији. Сазнавши за акцију вођену њему иза леђа, Лаушман је био „непријатно изненађен“.³⁹ Вест о Махачековом боравку у Југославији Лаушман је добио и од Милице Сарић, која му је о томе писала 24. јануара 1953. Обавестила га је о жељи Махачека да се преко југословенске радио-станице дају емисије чехословачке социјалдемократске емиграције за Чехословачку и о југословенском начелном пристанку. И Лаушману је пренет југословенски став да желе да помажу „све покрете и напредне струје у чср емиграцији које се боре за слободну и независну ЧСР“ (подвучено у оригиналу – С. С.).⁴⁰

Током боравка Махачека у Југославији јануара 1953, послата му је порука да југословенска власт жели помогне свим социјалдемократским емигрантским групама које су се бориле за слободну и независну Чехословачку. То је подразумевало да у Београд треба да дођу представници тих група на договор око конкретне сарадње, на „Београдско расправљање“, како се једном приликом изразио Махачек. У преговорима око те сарадње у троуглу Лаушман – југословенско руководство (Милица Сарић и Дедијер) – Махачек постојале су битне разлике, скоро и неразумевање. Док је Лаушман хтео да у ту сарадњу буду укључени само они емигранти и фракције његове партије са којима је био у добрим односима, Југославија није хтела да из сарадње искључи било кога и стално се заклањала иза принципа сарадње са свима који су били за „слободну и независну“ Чехословачку. Оно што је извесно јесте да је Лаушман у првој половини 1953. радио на томе да у Југославију осим њега дођу још двојица емиграната – Махачек („наш Париз“) и Блажај Вилим („наш Лондон“).⁴¹ Током марта или априла 1953. Лаушман и Махачек су разговарали о плану сарадње који је требало понудити Југославији приликом доласка у Београд, који је тада био планиран за последњу декаду априла.⁴² Ипак, у мају се у Београду појавио само Лаушман. Истовремено, југо-

³⁹ АЈБ, КПР, I–5–6, Чехословачки социјал-демократи траже сарадњу с Југославијом; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Чехословачки социјал-демократи траже сарадњу с Југославијом; *Исто*, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, број 290/86; *Исто*, 27. II 1953. год., Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, број 290/84, Из разговора са Махачеком.

⁴⁰ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, број 290/63.

⁴¹ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Лаушманово писмо Дедијеру, 24. IV 1953; *Исто*, Махачеково писмо 20. V 1953.

⁴² Тако је тада у оптицају била следећа понуда Југославији: прво, три пута седмично радио-емисије по 15 минута чији би садржај било „идеолошко-политичко питање“, преглед и

словенски дипломатски извори у Швајцарској сазнали су да је Лаушман у пролеће 1953. покушавао да његова група постане доминантна у партији.⁴³

У таквој атмосфери, радећи са једне стране на преузимању вођства у својој странци, а са друге стране на коначној конкретизацији договора са Југославијом, Лаушман је допутовао у Београд. Примили су га 8. маја 1953. Дедијер и Милица Сарић. Основна тема разговора било је коришћење Радио Југославије, па је Лаушман изразио страх да би се могло десити да Југославија буде сувише широкогрудна и дозволи коришћење ове станице и онима „који то не би требало да добију“. Под овом формулацијом свакако су се крили људи које је Лаушман сматрао за своје противнике у емиграцији. Лаушманови југословенски саговорници тумачили су његов наступ као жељу да поквари шансе Махачека. Зато му је послат одговор да ће Југославија водити разговоре са званичним представницима свих емигрантских група, да ће најпре утврдити политичку платформу, па тек касније говорити о техничким видовима сарадње. Заправо, како се према каснијем Лаушмановом сведочењу Дедијер изразио, Југославија је хтела да испред себе има „компактну партију“, дакле представнике свих фракција чехословачке социјалдемократске партије. Када су вођени ови разговори била је актуелна опција по којој је у Београд до 12. маја требало да дође и Махачек, али се он ни до средине месеца није појавио, па је Лаушман после београдских разговора отпутовао у иностранство, са намером да се у Југославију врати у друштву Махачека и Вилима током августа. Они би тада донели са собом свој план сарадње са Југославијом, на који би југословенска власт потом одговорила.⁴⁴ Свој боравак у Југославији маја 1953. Лаушман је користио и за рад на објављивању југословенског превода своје књиге, која је у преводу Смиљане Кршић и издању сарајевске „Свјетлости“ објављена 1953. под насловом *Како је умирала чехословачка слобода*.

После мајских разговора у Београду Лаушман се вратио у Салцбург са циљем да се за који месец врати у Југославију у друштву Вилима и Махачека и настави преговоре о сарадњи са југословенским врхом. Тада се десило нешто што је његове односе са Југославијом и његов углед у очима југословенских руководиоца уздрмало. Наиме, Радио Слободна Европа је емитовала емисије о сељачком питању у Југославији 26. и 27. маја 1953. Појавила су се два спорна питања. Прво, Југославија је замерила Лаушману

коментари важнијих догађаја, вести из Чехословачке, коментари о организацији уједињене Европе и говори истакнутих руководиоца. Друго, двојица њихових представника боравила би стално о свом трошку у Београду. Један од њих вероватно би био Лаушман. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Из Париза, 10. IV 1953.

⁴³ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Из Швајцарске, 12. V 1953; *Исто*, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, број 290/97.

⁴⁴ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Забелешка о разговору са Лаушманом (В. Дедијер и М. Сарић).

што уопште пише за Слободну Европу, а друго, поставило се питање да ли је он имао везе са текстом емитованим 26. и 27. маја. У овим емисијама усмереним ка чехословачким слушаоцима југословенска аграрна политика је представљена у негативном светлу.⁴⁵ Емисије су изазвале Милицу Сарић да 5. јуна 1953. упути писмо Лаушману. Иако се оградилa да пише у своје име и пријатељски, остаје отворено питање да ли је то могла учинити без знања, налога или одобрења партије чији је била члан. Изнела је и сумњу да је идеја да чехословачки емигранти дођу у Југославију у августу, како је Лаушман планирао, била добра, наводећи да тада неће имати ко да их прими. Оштрица југословенског незадовољства била је усмерена ка Лаушману из више разлога.⁴⁶

Писмо Милице Сарић било је прилично оштро. Могуће је да је на такав тон утицало и деловање Олге Крејчове, чланице Комунистичке партије Чехословачке која је после рата била руководилац чехословачког „Орбиса“ у Београду и која се после сукоба Југославије и ИБ-а определила за Југославију и остала да живи у Београду. Она се обратила Милици Сарић после прве емисије на Слободној Европи. Тако је у мају 1953, осим проблема које му је направила емисија Слободне Европе, Лаушман имао још један проблем, кога и није био свестан – агитацију коју је против њега у самој Југославији водила Олга Крејчова. Мада су обоје били емигранти, нису били истомишљеници. Она је била комуниста, а он социјалдемократа, па су изворне разлике између њих остале и даље непомирљиве. По њега је могло бити незгодно то што је она акцију против њега водила директно код Милице Сарић. Њих две су о Лаушману и његовој књизи разговарале и пре него што је он дошао у Југославију у мају 1953. По тврдњама Крејчове, она је тада добила обећање да се у Југославији ова књига неће појавити. Међутим, када је у *Ослобођењу* изашао чланак о Лаушману и најава његове књиге, Крејчова се активирала против Лаушмана. Објављивање југословенског издања књиге сматрала је „политичком грешком“, јер у књизи није било

⁴⁵ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Београд, 5. јуна 1953.

⁴⁶ Иако у Југославији нису били сигурни да је он имао везе са тим текстом, замерали су му што је уопште радио за Слободну Европу иако је знао каква је била њена политика. Чак му је замерано и да се у Југославији хвалио тиме што сарађује са Слободном Европом. „Хвалио се како по њега дођу колима и са магнетофоном, тражећи његову изјаву“. Овакво понашање Лаушмана објашњавано је његовом жељом да буде „осигуран на све стране, да би увек извукао ону карту, која му треба“. М. Сарић му је писала да би чехословачки сељаци могли из ове емисију схватити следећу поруку: „Ево видите какве сте будале. Једино вас Запад може заштити пред комунизмом. Пред Западом морају да попуштају и југословенски комунисти.“ Она је оставила и могућност да је сам Лаушман писао тај текст или да је редакција изменила његов текст без његовог знања. У Југославији су знали да је Лаушман требало да за Слободну Европу напише текст о југословенском селу, али нису знали да ли је баш то био текст који је емитован 26. и 27. маја. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Београд, 5. јуна 1953.

„ништа поштено ни о ЧСР, ни о социјализму“, већ је једина сврха књиге била да правда и велича Лаушмана. Бојала се да је циљ издавања књиге само да служи њему самом како би се представио социјалистом, „што према мом искуству баш није“. Акцију против Лаушманове књиге повела је и код Дедијера. Написала је: „По мом мишљењу била би штета трошити око њеног превода и издања новац, јер политички може обичне људе само да збуну“. ⁴⁷ И она је оптуживала Лаушмана да је био аутор емисија на Слободној Европи. Писала је Милици Сарић већ 27. маја, дакле одмах после емитовања прве емисије, коју је описала као „безобразан напад на Југославију у оквиру фронталних напада на комунизам, који Слоб. Европа уопште води“. ⁴⁸

Лаушман је Милици Сарић одговорио већ 10. јуна 1953. Није се љутио што је Сарић своје мишљење изнела отворено пошто „отвореност и искреност стварају пријатеље“. Лаушман је тврдио да није био аутор спорних емисија о аграрном питању у Југославији и да није био у служби Радија Слободна Европа. Одбацио је оптужбе за то што уопште сарађује са овим радијом. Бранио се да мора да живи од хонорара, да га они „исхрањују“. Што се тиче спорног текста, Лаушман је признавао да је имао наруџбину од радија да напише текст о југословенском селу, али је тврдио да је тај текст и послао по повратку из Југославије у Аустрију маја 1953, али да то свакако није био онај који је увредио југословенско руководство. Што се тиче доласка у Београд њега, Махачека из Париза и Вилима из Лондона, питао је за други термин, ако већ август није био погодан. Ипак, остајао је при жељи да тог месеца бар присуствује словачким и чешким свечаностима у Југославији. Да су односи Југославије и Лаушмана све више западали у кризу, али и да је његово незадовољство због пролонгирања почетка конкретне сарадње бивало све веће, сведочи и крај његовог писма Милици Сарић од 10. јуна 1953. ⁴⁹ Милица Сарић је у међувремену боравила у Израелу, а очекивао ју је и пут у Енглеску, па је Лаушману одговорила 10. јула 1953, између ова два путовања. Уверавала га је да јој је било драго што он није био писац спорног текста и да јој је жао што га је „узнемирила“. Тиме је бар ово питање било скинуто са дневног реда. ⁵⁰

⁴⁷ АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Писмо Олине Крајчове Милици Сарић, 27. 5. 1953; Исто, писмо Крејчове Дедијеру 3. IV 1953.

⁴⁸ Крејчова је Лаушмана описивала као каријеристу и човека који није био никакав носилац национализације у Чехословачкој већ бранилац капиталиста. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Писмо Олине Крајчове Милици Сарић, 27. 5. 1953.

⁴⁹ Тражио је јасан одговор на питање да ли је ЦК КПЈ заиста и даље желео да појединци попут њега „својим скромним снагама“ допринесу „пропагирању југословенског социјализма“ и да ли и даље жели да сарађује са средњоевропском социјалистичком емиграцијом. Уверавао је и њу и Дедијера да, ако добије негативан одговор, то неће „ништа изменити у мом пријатељском односу према вашој дивљења достојној земљи“. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, 290/65.

⁵⁰ М. Сарић га је уверавала да нема разлога за његова питања о томе да ли је ЦК КПЈ и даље желео да он ради на пропагирању југословенског социјализма и да сарађује са социјали-

Све у свему, упркос учесталим контакатима чехословачких емиграната и југословенске стране током лета 1953, неке конкретније сарадње није било, а то је најбоље осетио Лаушман. Он и југословенски представници су о конкретној сарадњи и помоћи Југославије чехословачкој емиграцији разговарали још од прве половине 1951. До средине 1953. сарадња се свела на посете и боравке Лаушмана у Југославији, обиласке земље и јавне наступе у чешким и словачким срединама. Сарадње у области радио-пропаганде и на издавању листа није било. И преговори око доласка у Београд чехословачких представника на конкретизацију разговора су се отегли. Лаушман очигледно никако није успевао да окупи око себе још пар емигрантских представника и доведе их у Београд, на чему се радило током целе прве половине 1953. Можда је све ово утицало на то да он у лето 1953. без најаве допутује у Југославију из Беча сам. У самој Аустрији је током лета радио у правцу који се југословенским дипломатама није свиђао.⁵¹

По доласку у Југославију најпре је отпутовао у Петровац на словачке свечаности, а потом је дошао у Београд и 13. августа се састао са Момом Марковићем, Миланом Стојаковићем и Ивицом Ловинчићем. Изнео им је да је успоставио контакт са неким емигрантима КПЧ-а. Један од њих био је Јиржи Дртина, дописник ЧТК из Париза, а радио је и у Кадровском одељењу МИП-а Чехословачке. О везама које је успоставио са Дртином Лаушман је нешто раније, 30. јуна 1953, већ био известио Дедијера. Сматрао је да је у Чехословачкој постојала ситуација у којој је било могуће спровести акцију за одвајање Чехословачке од совјетског утицаја. Наводио је личности које би могле бити носиоци те акције: Запотоцки, Долански, Давид, Чепичка, Бацилек и Новотни. Лаушман је тражио одговор на питање да ли је Југославија имала интерес за ову акцију, а ако је одговор био позитиван, он би у септембру дошао у Београд са Дртином. Одговорио му је Мома Марковић речима да Југославија није заинтересована да се меша у унутрашње ствари источноевропских земаља: „Питање положаја и будућности тих земаља то је ствар самих народа тих земаља“. Југославија се задржала на ономе што је сматрала својим „принципијелним ставом“ – заинтересована је да народ

стичком емиграцијом. Одговорила је да сматра да је сваком социјалисти и комунисти дужност да се бори за своје идеје и да и иначе нико не треба да му да неку дозволу за то. Поновила му је начела на којима се заснивала југословенска политика према социјалистичким покретима у свету: узајамна сарадња, немешање у унутрашње ствари других покрета, ненаметање својих идеја другима, пружање помоћи свим покретима којима је то било потребно у ослободилачкој борби држећи се при том принципа јавности. Подвукла је да ће КПЈ пружати подршку свим покретима који имају за циљ национално или социјално ослобођење, али да ће то чинити јавно. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ и СО ССРНЈ, 1954, 290/64.

⁵¹ Јављали су из Беча да је почео да улази у „разне комбинације“ са емигрантима „не водећи рачуна да се веже са агентима западних об. служби“. АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Из Беча, 13. јула 1953. год.

Чехословачке буде независан и слободан и развој догађаја у том правцу би испратила са симпатијама. Овај одговор свакако није могао да задовољи Лаушмана. Он није ни крио своје незадовољство. То што је Југославија у том моменту наводила као свој принципијелан став није имало никакве везе са оним што је Лаушман тражио. Он је тражио конкретну акцију, а нуђене су му симпатије ако све само од себе крене како би и једни и други желели. Зато је касније употпунио своје излагање рекавши да од Југославије није тражио трупе које би учествовале у ослобађању његове земље, већ да се „оним људима у Прагу“ пошаље порука да имају „чврст ослонац у Београду“ и да би се у случају успеха обновили „тесне везе пријатељства“. Ни ове речи нису промениле југословенски став.⁵²

Овај разговор Лаушмана и југословенских функционера вођен је више од пет месеци после смрти Стаљина. У односу на време у коме су до тада сарађивали, посебно у односу на године у којима је та сарадња започела, 1950. и 1951, прилике су се до средине 1953. унеколико измениле. Измениле су се бар толико да је прошло време претње отвореним сукобом Југославије и СССР-а (ИБ-а) који 1951. услед снажног совјетског притиска уопште није изгледао као немогућ и утолико што Стаљина више није било и што је његова смрт будила у југословенском врху „наду и изнедрила страх од помирења“. До овог сусрета са Лаушманом совјетска страна је већ послала позитивне сигнале југословенском врху и била је окончана прва фаза процеса нормализације односа обновом дипломатских односа на нивоу амбасадора.⁵³ Нове околности одражавале су се и на однос Југославије и емиграната из ибеовских земаља. Тако је у року од неколико месеци „принципијелни став“ о подршци свим „напредним“ покретима који су се борили за „независну и слободну“ Чехословачку замењен поруком о немешању у унутрашње ствари Чехословачке. Југословенско руководство и Лаушман су вероватно различито тумачили прилике настале после Стаљинове смрти. За Лаушмана су у Чехословачкој после Стаљинове смрти настајале прилике погодне за акцију у корист извлачења Чехословачке испод совјетског утицаја. За Југославију је, међутим, то време било погодно за поправљање односа са источноевропским земљама. Сасвим супротно од чехословачких емиграната, Југославија уопште није помишљала да баш тада покушава да некоме помогне у циљу свргавања власти у Источној Европи. Можда је за опис и схватање односа Југославије према емигрантима из информбироов-

⁵² АЈБ, КМЈ, I-5-6, Забелешка о разговору са Лаушманом; АЈ, фонд 142, ССРН, 44/154, Чехословачка, Забелешка о разговору с Лаушманом 13. августа 1953. г. у ЦК СКЈ; *Исто*, Салцбург 30. 6. 1953; О. Vojtěchovský, „Laušman v Bělehradě“, str. 348–51.

⁵³ Лј. Dimić, „Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955“, *Tokovi istorije*, 3–4/2004, str. 27; Лј. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956, zbliženje, pomirenje, razočarenje“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1999, str. 280, 281.

ских земаља после Стаљинове смрти најречитије оно што је на састанку партијског и државног врха Југославије одржаног код Кардеља 20. октобра 1953. казао сам Кардељ: „Везе са социјалистима који су пребегли из ИБ земаља, а сада се налазе на Западу, не треба прекидати, али наше конкретне акције с њима треба свакако водити у светлу нормализације наших односа са СССР-ом и осталим земљама Источне Европе“.⁵⁴

Зато су ови контакти са Лаушманом средином 1953. били последњи опипљивији додир њега и Југославије који смо до сада пронашли у изворима. Од краја 1953. тих контаката више и није могло бити, јер је крајем године, пред католички Божић, чехословачка Служба безбедности киднаповала Лаушмана у Бечу и пребацила га у Чехословачку.⁵⁵ Власти су му обећале пуштање на слободу ако да изјаву којом би се одрекао свог дотадашњег рада. То је и урадио, па је на дан локалних избора 16. маја 1954. широм земље објављена његова изјава. Ови избори имали су велики значај за чехословачке власти, па је у склопу опсежних припрема за њих искоришћен и Лаушман.⁵⁶ У Југославији је његова изјава оцењена као „натегнута“ и иако је у њој напао југословенско руководство, то му нису много замерали, вероватно свесни околности под којима је дата. Напао је Запад, САД, Југославију и Јосипа Броза и изјавио да се после увиђања својих грешака одлучио за повратак у земљу како би комунистима помогао у изградњи државе. Ипак, ово „покајање“ није му помогло. Осуђен је 1957. на 17 година затвора. Велики део времена у затвору проводио је у самици, што је један од разлога због кога је његово здравље било све горе. У затвор је 1957. ушао са 90 кг, а четири године касније имао је свега 57. Године 1963. пронађен је мртав у ћелији.⁵⁷

⁵⁴ АЈБ, КПР, I-5-6, СССР, Дискусија о нашим односима са СССР и ИБ земљама 20. X 1953...

⁵⁵ К. Kaplan, *Největší politický proces, M. Horáková a spol.*, Praha, 1995. str. 30.

⁵⁶ ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 2, сигнатура 48294.

⁵⁷ Ј. Burešová, „Poznámky k případu Bohumila Laušmana“, *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*, Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14–16. dubna 2003 v Praze, Brno, 2005, str. 194; О. Vojtěchovský, „Laušman v Bělehradě...“, str. 310; ДАМСП, 1954, ПА, ЧСР, фасцикла 15, досије 1, signatura 49842.

Summary

Slobodan Selinić

„Laušman’s Action“. The Cooperation between Yugoslavia and the Czechoslovak Emigree Bohumil Laušman 1950–1953

Key words: *Yugoslavia, Czechoslovakia, Bohumil Laušman, Vladimir Dedijer, Josip Broz, emigration*

During the years of conflict caused by the Resolution of the Informbureau both Yugoslavia and Czechoslovakia cooperated with emigrants from the opposite state within the framework of inimical policy against one another. The most important Czechoslovak emigrant with whom Yugoslavia cooperated was Bohumil Laušman, former chairman of the Social-Democratic Party and vice-chairman of the government. After fleeing the country in the night of December 31, 1949/January 1, 1950 and a sojourn in West Germany, Laušman came to Yugoslavia and appeared in public at the grand stand during the May Day celebration in Belgrade in 1951. Talks between him and the Yugoslav government on cooperation had already started several months earlier. On the Yugoslav side, contacts with Laušman were kept by Vladimir Dedijer, Milica Sarić and Slavko Zore, and the leadership of the Party and the State was acquainted with the whole action. During 1951, 1952 and the first half of 1953 Laušman lived in Yugoslavia and Austria. He proposed joint intelligence and propaganda activities to Yugoslavia, asked for a radio station to be put at the disposal of Czechoslovak émigrés, starting of a journal in the Yugoslav territory, dreamed of forming a group at the border with Czechoslovakia and of smuggling the illegal paper into the country. The Yugoslav authorities enabled him to stay in Yugoslavia, to tour the places where members of the Czech and Slovak minorities lived, as well as to write for Yugoslav newspapers. Stalin’s death and the beginning of normalization of the relations between Yugoslavia and USSR changed the role emigrants from East European countries played in Yugoslav foreign policy and caused the cooperation with them to be subordinated to the needs of normalization of relations with their respective countries. The kidnapping of Laušman by the Czechoslovak Security Service in late 1953, his transfer to Czechoslovakia where he was sentenced and confined, marked the definite end of his cooperation with Yugoslavia.

УДК 94(497.1) „1966“(093.2)
323(497.1) „1966“(093.2)

Милан ПИЉАК
Институт за новију историју Србије

БРИОНСКИ ПЛЕНУМ 1966. ГОДИНЕ. ПОКУШАЈ ИСТОРИОГРАФСКОГ ТУМАЧЕЊА ДОГАЂАЈА*

АПСТРАКТ: Током развоја социјалистичке Југославије долазило је све више до сукоба унутар врха ЦК СКЈ око даљег развоја, концепта вођења државе и начина решавања кључних проблема у Југославији. Динамика ових сукоба нарочито се појачала почетком 1958. на седницама Извршног већа ЦК СКЈ, а кулминирала марта 1962. године. Чланак има за циљ да покуша да прикаже разуђеност интереса у овим конфликтима и да одговор на питање зашто је смењен Александар Ранковић.

Кључне речи: Тито, Брионски пленум, историографија, ЦК СКЈ

Брионски пленум, одржан 1. јула 1966. године, имао је огроман одјек у тадашњој Југославији, па и у свету.¹ На први поглед, пленум је предста-

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Иако је био један од најважнијих унутрашњополитичких догађаја комунистичке Југославије, овом пленуму историјска наука није обратила довољно пажње. До сада не постоји ниједна монографија која се бави искључиво овим проблемом, а нема ни биографије Александра Ранковића, уколико изузмемо публицистику. Проблематику су само дотакли неки историчари у својим синтезама, нпр: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 383–388. Петрановић сматра да је смена Ранковића првенствено борба за власт, мада ту хипотезу не развија, већ је поткрепљује популарношћу и утицајем који је Ранковић имао и које су могле изазвати страх код других. Он, као и већина, одбацује могућност да је Ранковић био националиста и мисли да је оптужба за прислушкивање била само декор. Хрватски историчар Зденко Раделић дуалистички посматра овај догађај кроз сукоб између Кардеља и Ранковића као потпуно супротстављених *реформиста* и *догмата* у борби за власт и Брозово наслеђе. Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006, str. 360–366. Изузетак представља последња велика

вљао обрачун унутар Централног комитета Савеза комуниста Југославије са снагама државне безбедности и њеним најистакнутијим члановима који су претили да преотму контролу над државом.

Острвце испред Истре било је место многих пријема и састанака током владавине Јосипа Броза. Међутим, израз *Брионски пленум* остао је везан за IV пленарну седницу Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ) одржану 1. јула 1966. године на острву Ванга² у хотелу „Истра“. Чланови ЦК СКЈ били су смештени у вишекреветним собама и измешани по републикама. Овим је било онемогућено било какво групирање. Створено је неповерење и права завереничка атмосфера.³ Све је указивало на обрачун и медији у СФРЈ будно су пратили развој догађаја. На седници, Александар Ранковић Марко⁴ је оптужен за деформације унутар Службе државне безбедности (СДБ)⁵ и злоупотребу положаја. Некада други човек у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ) и дугогодишњи сарадник Јосипа Броза поднео је оставку на место потпред-

---

синтеза о Југославији Душана Биландића: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, стр. 489–504. Аутор као разлог пада Ранковића наводи неспремност Ранковића и његових истомишљеника да прихвате даље слабљење улоге федерације и њено прерастање у конфедерацију, као и грубо мешање организационог секретара у кадровску политику, наглашавајући велику моћ коју је имао Ранковић. Биландић, иако у великој мери наводи изворе и од свих аутора највише посвећује пажњу овом догађају, не наводи да је цела оптужба била декор за обрачун са А. Ранковићем. За изучавање овог догађаја значајно је издање Архива Југославије: J. Popović, *Dokumenti za istoriju Jugoslavije. Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, Beograd, 1999.

² Острво се налази у Јадрану и припада групи острва Бриони.

³ V. Lukić, *Brionski plenum: Obračun sa Aleksandrom Rankovićem, sećanja i saznanja*, Beograd, 1990, стр. 64.

⁴ Александар Ранковић (1909–1983) рођен је у селу Дражевац у близини Београда. У Београду је учио абацијски занат. Приступио је СКОЈ-у (Савез комунистичке омладине Југославије) 1927. године. У Краљевини је два пута хапшен и други пут је одслужио шест година робије, па је унапређен за председника Покрајинског комитета СКОЈ-а. Гестапо га је ухапсио 27. јуна 1941, али су га ослободили припадници СКОЈ-а. У рату је био један од најближих Брозових сарадника. Од 1940. до 1966. био је организациони секретар ЦК, на челу партијске полиције био је 1944–1963, а 1963–1966. потпредседник државе.

⁵ На ослобођеној територији у Србији 13. маја 1944. основано је Одељење за заштиту народа (Озна). На њено чело постављен је А. Ранковић. Поменута организација је пре, а и након завршетка ратних операција била једна од главних полуга КПЈ за преузимање власти у Југославији. Највеће искушење за Озну представљао је раскид с Источним блоком 1948. године, што је она успешно пребродила. Ради успешније борбе током сукоба против ИБ-а служба је реорганизована 1949. када је издвојена из војске и прикључена Министарству унутрашњих послова (МУП), а 1952. служба је опет реорганизована и преименована у Управу државне безбедности (УДБ-а) и добила је посебан статус унутар МУП-а. Током реорганизација Удба је мењала имена, али је у народној свести њено име остало синоним за Државну безбедност или Безбедносну информативну агенцију (БИА) како се она зове данас. Од њеног оснивања 1944. па до 1963. Ранковић је био на челу Удбе. Све промене вршене су под будним оком партије, а пре свега Јосипа Броза. По доношењу устава из 1963. године, Ранковић је премештен на нову функцију потпредседника државе, а задржао је место организационог секретара ЦК СКЈ.

седника државе, организационог секретара ЦК СКЈ и на остале мање значајне функције. Поред Ранковића смењен је и Ранковићев пријатељ и блиски сарадник, члан Савезног извршног већа Светислав Стефановић Тећа,⁶ као и 16 високих службеника СДБ-а, а унутар службе била је извршена велика чистка кадрова. Важно је нагласити да је Ранковић смењен када више није био на челу СДБ-а (у даљем тексту Удба).

Ауторе који су се подробније бавили овом тематиком можемо поделити на две групе. Први, и нама најзначајнији јесу савременици тих догађаја који су крајем осамдесетих и током деведесетих објавили своја виђења ових дешавања. Они су Брионски пленум означили као почетак краја Југославије.⁷ Реч је пре свега о људима који су у потпуности или делимично изгубили власт након поменутог пленума. Иако важни извори, мемоарског карактера, треба их узети са резервом. Документи које су писали Ранковићеви противници углавном су имали задатак да оправдају одлуке пленума и објасне их масама, те стога имају врло ниску историографску вредност.⁸ Другу групу аутора представљају писци публицистичког жанра који су из свог угла покушали да дају одговор на узрок, последице и значај пленума.⁹

⁶ Светислав Стефановић Тећа, (Кучево, Србија 1910), члан СКОЈ-а од 1927, КПЈ од 1928. године. Током међуратног доба три пута је хапшен због илегалне делатности. Школовао се у СССР-у 1930–1933. године. По оснивању Озне 1944. године био је заменик начелника ОЗН-е при Повереништву, касније Министарству народне одбране. Од 1946. до 1953. године био је помоћник министра унутрашњих послова ФНРЈ, да би потом обављао функцију државног секретара за унутрашње послове ФНРЈ до 1963. године. Од 1963. до 1966. године био је члан СИБ-а и председник одбора за унутрашње послове Савезне скупштине. R. Radošić, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970, str. 983.

⁷ A. Duhaček, *Ispovest obaveštajca: Uspomene i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd, 1992; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, Beograd, 2001; V. Lukić, *Brionski plenum: Obračun sa Aleksandrom Rankovićem, sećanja i saznanja*, Beograd, 1990; A. Ранковић, *Дневничке забелешке*, 2002⁴; А. Исаковић, *Господар и слуге*, Beograd, 1995; S. Numić, *Dobra zemljo, lažu: do istine u brionskoj aferi prisluškivanja*, Beograd, 1989. Треба имати на уму да су сва дела писана када је Југославија запала у највећу државну кризу након сукоба са Стаљином 1948. године или када се држава већ распала у грађанском рату.

⁸ Редак изузетак представљају изјава Ивана Крајачића Стеве, дата *Недељном вјеснику* 28. октобра 1984, и интервијуи Мике Трипала и Крста Црвенковског дати новинарима *Вечерњих новости* Ј. Кесару и П. Симићу. О овим изворима биће касније речи. У својим разговорима са Александром Ненадовићем, Константин Поповић - Коча дао је своја мишљења. A. Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, Rijeka, 1989, str. 139–147. Латинка Перовић се дотакла овог питања у своје две књиге: *Zatvaranje kruga: Ishod političkog rasepa u SKJ 1971/2*, Sarajevo, 1991, а друга је постхумно објављени рукопис Марка Никезића (1921–1991, дипломата и председник ЦК СКС 1968–1972) у редакцији Ј. Перовић, *Krhka srpska vertikala*, Beograd, 2003. У издању Хелсиншког одбора за људска права *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008, налази се дугачак интервју Оливере Милосављевић са Латинком Перовић у коме такође има драгоцен извора о овом догађају. Иако ове четири књиге тек својим мањим делом посвећују пажњу догађајима из 1966, ипак представљају драгоцен извор, јер су поменуте личности активно учествовале у догађањима.

⁹ У тој групи најуспелије дело је новинара *Вечерњих новости*: Ј. Кесар, П. Симић, *Leka Aleksandar Ranković: oproštaj bez milosti*, Beograd, 1990. Дело има и изворну вредност, јер су поменути новинари током својих истраживања направили интервијусе с Крстом Црвенков-

Раскол у СКЈ око концепције државног уређења и даљег развоја Југославије

Након раздобља 1958–1962, Јосип Броз је увидео да није могуће наћи решење које би изгладило сукобе унутар партијског руководства. То су најбоље показале седнице од 6. фебруара 1958. и 14–16. марта 1962. године, када Тито није имао снаге да наметне своју вољу и затвори „пукотину“ унутар врха СКЈ. У дилеми, Броз је сачекао како ће се кретати однос снага оних који су у својим предлозима тражили претварање федерације у конфедерацију и на другој страни оних који сматрају да треба развијати самоуправљање али на челу са снажном савезном владом.¹⁰ Испоставило се да су се главни теоретичари развоја Југославије ка конфедерацији, Кардељ и Бакарић, успели изборити за своју концепцију. Они су се у својим расправама показали агилнији и успели су да придобију већи део високих југословенских кадрова, али и подршку у Хрватској и Словенији, главним изворима њихове моћи у одмеравању снага на савезном нивоу.

Из доступних записника седница ИК ЦК СКЈ види се да је сукоб у ЦК био снажан. Сам Броз га оцењује као претњу опстанка државе још фебруара 1958, а нарочито марта 1962. године.¹¹ Сматрамо да се при таквом распореду снага, од 1958. до 1962, закључило да није могуће наћи компромисно решење и постићи консензус у врху партијског руководства око најважнијих одлука. Нашавши се у позицији судије, Броз је морао да се одрекне једне од сукобљених страна и искористи је у рушењу друге стране у партијском врху како би повратио какву-такву кохезију унутар СКЈ. Иако се Броз у периоду 1958–1962. није слагао са струјом унутар врха партије која се противила већој централизацији и партијској дисциплини као решењу постојећих друштвених и привредних проблема, али и у погледу концепта управљања државом, нови „унутрашњи непријатељ“ је могао поново да поврати јединство СКЈ.

Важно је напоменути да сукоби око развоја државе нису били генерацијски, већ концепцијски, будући да је разлика у старости међу члановима

ским, Миком Трипалом, члановима комисије коју је именовао Броз да испита деформације у Удби.

¹⁰ Видети ближе у: „Karakter jugoslovenskog centralizma u svetu analize tajne sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije marta 1962“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, (Priredili H. Fleck, Igor Graovac) Zagreb, 2003, str. 373–393.

¹¹ АЈ, Ф. 507, III/75, 6. фебруар 1958. године, стр. 6. На самом почетку седнице 14. марта 1962. године Броз је заузео оштар став... *На сједницама Савезног извршног вјећа! Какве су то дискусије! Често долази до тога да се човек пита: па добро, је ли та наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне?* АЈ, Ф. 507, III/88, 14. март 1962. године, стр. 2.

ИК ЦК СКЈ углавном није била већа од пет година (изузев Јосипа Броза). То је била једна генерација чији су се путеви након рата све више разилазили и сукобљавали.

Мит о Ранковићевом паду на врхунцу моћи

Александар Ранковић је остао на функцији организационог секретара, али давањем већих овлашћења републикама, његова ефективна моћ се умањила, иако је као личност имао огроман ауторитет у држави и партијској структури. Он је имао две високе државне и партијске функције, али су обе биле савезне, у тренутку када су овлашћења република све више проширивана. Смена кадрова на челу војне и цивилне државне безбедности доласком браће Мишковић 1963, односно 1965. године није ишла на руку Ранковићу. Одлука Јосипа Броза да подржи смену Ранковића, како би повратио јединство унутар врха Партије, запечатилa је његову судбину. Пре би се могло рећи да је Ранковић смењен када је имао најмању моћ, а не када је био на њеном врхунцу, што би значило да су припреме за његову смену почеле неколико година раније.

Од 1963. А. Ранковић није имао утицаја на партијску полицију, ни лично а ни преко државног секретара за унутрашњу политику ФНРЈ Светислава Стефановића Теће. Исте године смењен је као начелник КОС-а¹² (ДСНО) Јефтимије Шашић, а на његово место дошао је Иван Мишковић. Ускоро ће Иванов рођени брат Милан заменити 1965. Војкана Лукића на месту државног секретара за унутрашње послове СФРЈ, последњег Ранковићевог човека на високој функцији у унутрашњим пословима.

Узроци смене

Данас сматрамо да је било више узрока за смену А. Ранковића. Најчешће се спомиње кочење реформи усвојених на VIII конгресу ЦК СКЈ 1964. године, које је требало додатно да децентрализују државу и дају већу самосталност републикама на рачун федерације.¹³ Ранковић и један део

¹² Марта 1946. укинут је III одсек Озне и од њега је образована војна служба безбедности под именом Контраобавештајна служба – КОС, као самостална служба. Марта 1948. управа КОС-а улази у састав Генералштаба ЈНА и постаје XII управа. Марта 1955. КОС је преименован у Органе безбедности и из Генералштаба служба је измештена у Државни секретеријат за народну одбрану – ДСНО (касније Савезни секретеријат за народну одбрану – ССНО) и постала је његова служба безбедности (СБ). http://www.mod.gov.rs/lat/organizacija/vba/vba_istorijat.php.php.

¹³ Процеси децентрализације почели су увођењем самоуправљања 1950. године, али одлучнији кораци ка децентрализацији и пребацивању овлашћења с нивоа федерације на републике започети су уставним амандманима 1961. године. Цео процес покренуо је велике

високих функционера противили су се тој концепцији па су оптуживани као противници дебиократизације, децентрализације и развоја самоуправљања. Други најчешћи навођени разлог је борба за власт око Титовог места или наслеђа по његовој смрти.¹⁴ Навођене су и могућности Ранковића као вође српског национализма и шовинизма, називан је *најјачим српским човеком*.¹⁵ У његов пад укључује се и сукоб између Јованке Броз и Ладиславе Ранковић (Ранковићеве жене), па чак и Јованкин сукоб с Пепцом Кардељ, када Ранковић није хтео да заузме Јованкину страну и Пепцу изведе пред партијску комисију.¹⁶ Коча Поповић наводи да је у смени Ранковића било и елемената сукоба КОС-а и Удбе, то јест сукоба војне и цивилне обавештајне службе.¹⁷ Али ако се дубље погледа, иако је овај ривалитет постојао и КОС дао значајан допринос у смени Ранковића, он је био само периферија већег сукоба унутар врха СКЈ.

Добрица Ћосић, познати писац и члан ЦК СКС, у свом делу *Пишчеви записи 1961–1968*, наводи да га је Тито позвао средином новембра 1965. и жалио се да унутар Југославије постоје две фракције. По тој причи Ранковић и Кардељ желели су да смене Броза, што је Ћосић порицао.¹⁸ Над овим догађајем се треба мало задржати. Цела епизода је могла бити провокација са којом се желело испитати да ли Ранковић зна нешто о припремању обрачуна са њим, јер су до тада припреме за његову смену већ биле у току. Разлога за овакво размишљање има неколико. Као прво, Ћосић, иако је имао велики углед, није био у најужем избору за личност која би могла помоћи Брозу

расправе унутар ЦК СКЈ. На поменутој проширеној седници ИК ЦК СКЈ 14–16. марта 1962. Кардељева концепција *одумирања* органа федерације доживела је пораз и Кардељ се повукао на одмор због *болести*. Броз је тада тражио Ранковићеву подршку за смену Кардеља на пленуму, али му је овај то ускратио иако се није слагао са Кардељевом концепцијом. Овај чин разбеснео је Броза. На притисак ЦК СК Словеније Кардељ је враћен и он је активно учествовао у доношењу устава из 1963. који је утврдио пут даљој децентрализацији република и њиховој већој самосталности унутар Југославије. Ранковић (у својим белешкама на 126. страни) наводи да је Броз хтео да се реши Кардеља још 1956. након повратка из Москве, због саботаже на преговорима. Поред привредних и административних реформи постојала је жеља и за друштвеном реформом и ослобађањем од притиска и надзора Удбе и КОС-а. Ову тезу заступају савременици К. Поповић, В. Поповић, М. Никезић, М. Трипало, К. Црвенковски; од историографа Л. Перовић, З. Раделић, донекле Б. Петрановић и др.

¹⁴ Овакву могућност заступају Б. Петрановић и З. Раделић у наведеним делима.

¹⁵ Заступници ових теза потичу из ненаучних кругова, односно пропаганде и мита који је створен након пленума. Видети: М. Nikezić (приредила L. Perović), *Srpska krhka vertikalna*, Beograd, 2003, str. 17.

¹⁶ А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 128.

¹⁷ Коча Поповић наводи овај чиналац као један од могућих, али сигурно не одлучујућих узрока смене Ранковића. А. Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, Rijeka, 1989, str. 140.

¹⁸ У Ћосићевим излагањима треба имати опреза, јер је очигледна жеља аутора да се његов лик учини значајнијим но што је био. Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, стр. 237–239.

у сукобу са Кардељем и Ранковићем. Тајанствени начин на који је Ћосић обавештен¹⁹ могао је имати за циљ да смањи његова опрез. Уколико је Ћосић заиста намеравао да заштити Броза и Југославију, поставља се питање зашто је он о наведеном разговору са Титом, касније, преко заједничког пријатеља, крајем децембра 1965, обавестио само Ранковића а не и Кардеља? Обојицу је лично познавао. Може се поставити питање да ли је Ћосић послужио као оглед како прићи српским кадровима, како их врбовати и каква би могла бити њихова реакција, јер грешка у процени код Ћосића била би безбеднија у поређењу са другим високим српским кадровима. Не треба заборавити да је до тада Ћосић већ имао сукоб са словеначким колегом Душаном Пирјевцем,²⁰ као и са Мирославом Крлежом,²¹ оптужујући их за национализам, а они њега за великосрпски хегемонизам, те би Ћосић лако могао бити компромитован и ућуткан.

Једна од ретких ствари у коју можемо бити сигурни је Брозов страх како ће Срби доживети смену Ранковића и других високих припадника Удбе, који су већином били Срби. Ту се надовезује и теорија да је код Броза постојао страх од српских кадрова, чији је вођа могао бити Ранковић.²² Поред ових популарна је и теорија о словеначко-хрватској завери која је имала за циљ да смени Ранковића као највернијег Брозовог човека и тиме остави на милост и немилост остарелог Тита Едварду Кардељу и Ивану Крајачићу,²³ који су намеравали да разбију Југославију.²⁴

У поменутом распореду снага које су биле за јаку или слабу савезну владу, не мислимо да су руководства у Словенији и Хрватској била директно сукобљена са српском федералном јединицом. Размимоилажења у врху Партије током 1958–1966. године показују да су снаге и једних и других биле много разуђеније.

¹⁹ Броз је, по Ћосићевим речима, њему нудио место председника ЦК СКС, што је Ћосић одбио, очигледно знајући да је то нестварно. Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, стр. 238.

²⁰ Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, стр. 220. Др Душан Пирјевец (Солкан, Словенија 1921) дипломирани филозоф и професор за новије раздобље светске књижевности на Филозофском факултету у Љубљани. R. Radošín, *Ko je ko u Jugoslaviji*, стр. 809.

²¹ Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, стр. 231–232. Мирослав Крлежа, (Загреб 1893), књижевник и директор Лексикографског завода у Загребу, члан ЦК КПХ и КПЈ. R. Radošín, *Ko je ko u Jugoslaviji*, стр. 519–520.

²² Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, стр. 293.

²³ Крајачић Иван Стево (1906–1986). Рођен је у Пољанима код Нове Градишке. Завршио је двогодишњу средњотехничку школу. Члан КПЈ од 1933. године, шпански борац, капетан републиканске војске, имао је чин генерал-пуковник ЈНА у резерви. Био је организациони секретар ЦК КПХ, члан ЦК КПЈ, АВНОЈ, ЗАВНОХ, министар унутрашњих послова у влади НРХ (1946–1953). Био је члан СИБ-а и потпредседник Сабора СРХ (1953–1963), председник Сабора СРХ (1963–1967). Поднео је оставку на чланство у ЦК СКХ 1968, а члан ЦК СКЈ био је до Деветог конгреса СКЈ 1969. године. R. Radošín, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970, стр. 508–509.

²⁴ V. Lukić, *Brionski plenum*, стр. 81.

У Србији, Ранковић је од почетка 1963. до новембра 1964. године имао снажну подршку Слободана Пенезића Крцуна, председника Извршног већа Србије. Подржавао га је и Драги Стаменковић, али Стаменковић никада није имао ту политичку тежину као Пенезић. Ранковићеве блиски пријатељи били су и члан ЦК и државни секретар народне одбране СФРЈ Иван Гошњак (на том положају био је 1953–1967), Ђуро Пуцар Стари, члан ИК ЦК СКЈ и члан ЦК СК БиХ, Лазар Колишевски, председник ИВ СР Македоније, секретар ИК ЦК СК Македоније, члан ЦК СКЈ.²⁵ У Србији, уживао је подршку Јована Веселинова, члана ИК ЦК СКЈ и генералног секретара ЦК СКЈ и делимично Милоша Минића, члана ЦК СКЈ. Такође, Ранковић је био вероватно најбеспрекорнији функционер СКЈ. Каснија истрага која је тражила доказе против њега ништа није могла да пронађе што би могло да га терети. Оптужба је зато морала бити шокантна како ниједан житељ Југославије не би посумњао у њу, или барем у почетку.

Ранковић је желео да збаци Броза?

О теорији о борби за власт у којој би Ранковић насилно заменио Тита не слажу се ни поједини чланови комисије која је испитивала цео случај деформација унутар СДБ-а, Мика Трипало²⁶ и њен председник Крсте Црвенковски,²⁷ као ни Коча Поповић, човек који је Ранковића наследио на месту потпредседника СФРЈ. Коча Поповић чак наводи да је Ранковићева оданост Титу, с његове тачке гледишта, била потпуна, као и да је Ранковић себе сматрао Србином, али не и националистом.²⁸ Међутим, сва тројица поменутих слажу се да је Ранковић био противник неопходних реформи демократизације и децентрализације друштва. Ове изјаве учесника можемо узети и као један од мотива њихове подршке Брозу током пленума. Оно што би можда изазвало страх код Броза јесте совјетска подршка Ранковићу. Наиме, током једног пријема у Москви, Совјети су наздравили Ранковићу као Титовом наследнику.²⁹ Али и та подршка односила се на Ранковића као наследника после Бровове смрти. У том случају већи страх би требало да

²⁵ V. Glišić, *Susreti i razgovori*, str. 86.

²⁶ J. Kesar, P. Simić, *Leka Aleksandar Ranković*, str. 197–198.

²⁷ *Исто*, стр. 178.

²⁸ Латинка Перовић даје мало сложенију слику тог доноса Југославија–Србија код А. Ранковића. Она сматра да је Ранковић био *верник, одани комуниста, лични обожавалац Тита, али да је и он сматрао да је Србија кичма Југославије...* О. Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa“, *razgovor sa Latinkom Perović*, *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008, str. 82.

²⁹ АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28, (садржај: материјал комисије ИК ЦК СКЈ, прилози 13–82), прилог 74, 3; V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 72.

имају његови политички противници. Броз је на сличан начин оптужио 1971. године Мијалка Тодоровића, али је српско руководство тада јединствено стало уз Тодоровића.

Припреме за смену

Из досада доступних материјала мислимо да припреме за његову смену нису почеле пре поменуте мартовске седнице 1962. године. Одлуку да одстрани Ранковића Броз је могао донети након својих посета СССР-у крајем 1962. и САД-у, средином октобра 1963. или након доношења новог устава. Ова констатација се може поткрепити тиме што је на поменутој седници Јосип Броз последњи пут био на истој линији са Ранковићем, за већу дисциплину партије и јаку Савезну владу.³⁰ Једно од главних питања које се поставља је зашто је Броз променио страну? Одговор можда лежи у томе што А. Ранковић није „разумео“ или, могуће је, није желео да искористи ову подршку и да се у име Јосипа Броза обрачуна са заговорницима слабљења централне власти на рачун република и њиховим најзначајнијим представницима Едвардом Кардељем и Владимиром Бакарићем. Што са друге стране приказује и Ранковићеву „статичност“ и недостатак жеље да елиминира Кардеља као главног супарника у Брозовом наслеђу. По повратку из СССР-а, Броз је био пун импресија о развоју и напретку у СССР-у, док је боравак у САД-у, иако далеко мање свечан, па и неугодан у неким тренуцима, због антијугословенских снага у САД-у, ипак био успешан.³¹ Не сматрамо при том да је Броз тражио подршку било које од суперсила за крупне одлуке у унутрашњој политици, већ је могао да закључи да је однос са суперсилама довољно стабилан да би Југославија могла да поднесе тако крупан потрес.

Седнице ИК ЦК СКЈ и пут за Брионе

Не сумњајући ништа, А. Ранковић је отишао на седницу Извршног комитета ЦК СКЈ 16. јуна 1966. у Београду, о којој је био обавештен тек 20-так минута пре њеног заседања. Иван Крајачић Стево касније је изјавио да је због Ранковића била покренута целокупна Југословенска народна

³⁰ АЈ, ф. 507, ИК ЦК СКЈ, седница ИК ЦК СКЈ III/88, 14–16. марта 1962. године, 1, 3. Током излагања Светозара Вукмановића на седници на 65. страни Броз каже следеће око извршавања одлука донетих уз сагласност ИК ЦК СКЈ: *Не ради се о томе какве ћемо ми одлуке дојети... Људи који саботирају, који неће да извршавају одлуке које се горе доносе, морају да иду на други посао...*

³¹ Д. Богетић, „Прва Титова посета Вашингтону – последњи Кенедијев међународни ангажман (17. октобар 1963)“, *Tokovi istorije*, 1–2/2007, стр. 65–80.

армија (ЈНА) и стављена у приправност.³² Припадници контраобавештајне службе при армији (КОС) обезбеђивали су седницу, а њихов кадар био је из Хрватске и Словеније.³³ По доласку на седницу Извршног комитета, Ранковић је оптужен да је извршио злоупотребу положаја, тј. да је Удбу поставио изнад друштва па и партије и користио је, са још неким њеним високим функционерима, у личне сврхе, да је неовлашћено прислушкивао чланове Партије, па и самог председника државе у сврху борбе за власт и кочења у спровођењу државних реформи које су утврђене VIII конгресом СКЈ 1964. године. Шокиран, Ранковић се прибранио и одмах поднео оставке на све своје функције, сматрајући да због недостатка узајамног поверења може сносити само моралну одговорност у периоду док је водио Удбу.³⁴

Мислимо да се Ранковић одлучио за овакав поступак из неколико разлога. Први је свакако била његова затеченост и озбиљност оптужбе. Пошто се повратио од шока, Ранковић је вероватно закључио да се нико не би одважио на овакав поступак а да претходно нису извршене опсежене припреме чијем је крајњем резултату присуствовао. Такође му је сигурно било чудно да се терети за рад службе на чијем челу више није био, а да тадашњи функционери Удбе нису присутни. На самом крају, порицањем свих оптужби и одрицањем од до тада обављаних функција намеравао је да отклони сумње и оптужбе од себе, јер је био оптужен за велеиздају, што је са собом повлачило најтежу казну.

На крају седнице Тито је образовао комисију која је имала задатак да формулише и испита ове оптужбе. Комисију су чинили: Крсте Црвенковски (Македонија), председавајући комисије, Ђуро Пуцар Стари (БиХ), Блажо Јовановић (Црна Гора), Добривоје Радосављевић (Србија), Мика Трипало (Хрватска) и Франц Попит (Словенија).³⁵ Комисија је састављена од поштованих али не и најутицајнијих политичара. То јој је истовремено доносило одређену дозу неутралности, али и ауторитета. С обзиром на тежину оптужбе и оптуженог за очекивати би било да су у комисију ушли Едвард Кардељ, Владимир Бакарић, Коча Поповић, Лазар Колишевски и Петар Стамболић. Међутим, очигледно је постојала намера да се оклоне сумње да постоји нејединство унутар врха СКЈ.

Убрзо, 22. јуна одржана је нова седница ИК ЦК СКЈ. Комитет је одобрио и подржао рад комисије, која је требало да сачини извештај за четврту пленарну седницу ЦК СКЈ. Важно ја напоменути да је комисија Црвенковског на том заседању изјавила да није стручна и да нема могућно-

³² J. Kesar, P. Simić, *Leka Aleksandar Ranković*, str. 32.

³³ А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд 2002⁴, стр. 40.

³⁴ *Исто*, стр. 38.

³⁵ АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса), IV пленум 1966, VII 1, II/28, прилог 1, 6.

сти да испита и провери техничке детаље у вези са прислушкивањем! Стога је поднет и усвојен предлог о оснивању комисије за техничке ствари, али није именован њен састав.³⁶ Сам Ранковић је неколико пута звао Црвенковског у жељи да помогне око истраге, али вероватно и да сам поближе нешто сазна, али није добио никакав одговор, осим да ће бити обавештен.

За живота Ранковић никада није сазнао ко је био на челу војничко-техничке комисије и ко ју је чинио. На тој седници Броз је навео да је на то место поставио Ивана Мишковића,³⁷ шефа КОС-а. Каснија сазнања, у објављеним документима, открила су да је комисију заправо водио пуковник КОС-а Душан Русић и да је она утврдила да прислушкивања није било.³⁸ Међутим, важно је било прво оптужити Ранковића, јер је био синоним за Удбу и њен рад, те није било разлога да се у његову кривицу не поверује. У противном сакупљање доказа би могло изазвати много већи унутарпартијски сукоб. Треба нагласити да су током друге седнице ИК ЦК СКЈ били присутни и чланови руководства Савеза комуниста Србије (СКС). Они су свесрдно подржали одлуку ИК ЦК СКЈ против Александра Ранковића и других припадника Удбе. Ово је био важан тренутак, јер је подршка СКС у обарању Ранковића била неопходна како би све протекло без већих инцидената и очувала се стабилност државе. Подршка српских комуниста Брозу оставила је Ранковића и друге оптужене потпуно усамљеним.

Након ове седнице А. Ранковић је заједно са својим пријатељем Иваном Гошњаком, државним секретаром народне одбране, отпутовао на Брионе код Тита. Сусрет је био врло хладан и Тито је том приликом носио тамне наочаре, иако је у соби било мрачно.³⁹ Броз није рекао Ранковићу ништа конкретно, осим да сачека извештај комисије и да не схвати све трагично, јер ће они још сарађивати.⁴⁰ По Ранковићевом каснијем сећању последње речи имале су за намеру да дају лажну наду и отупе одбрану.

³⁶ А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 41.

³⁷ Мишковић Иван (Премантура, Пула 1920. године), генерал-потпуковник ЈНА. Члан СКОЈ-а од 1935. године, а од марта 1941. члан КПЈ. После рата налазио се на високим дужностима у служби безбедности у Армији и у ДСНО (пре тога КОС). Дужност начелника ДСНО/ССНО (КОС) обављао је 1963–1971. године. R. Radošin, *Ko je ko u Jugoslaviji*, стр. 678.

³⁸ На првом саслушању код Русића, Селим Нумић, тада суспендовани шеф оперативно-техничке службе у савезној Удби, сазнао је од свог иследника да нису пронађени никакви додатни каблови који би повезивали пронађене микрофоне са изворима напајања и водили изван куће. Пошто очигледно нису били бежични, микрофони су представљали само *мртве бубе*, јер без кабла нису имале доток енергије нити су могле одашиљати информације. S. Numić, *Dobra zemljo, lažu: do istine u brionskoj aferi prisluškivanja*, Beograd, 1989, стр. 112–113.

³⁹ V. Lukić, *Brionski plenum*, стр. 21–22.

⁴⁰ А. Дуначек наводи да је разговор трајао око четири часа. А. Дуначек, *Ispovest obaveštajca*, стр. 191–192.

Један од оптужених, Војин Лукић, савезни секретар унутрашњих послова 1963–1965. године,⁴¹ а тада организациони секретар СК Србије, био је уочи пленума у партијској посети КП Монголије. Потпуно необавештен о развоју прилика у земљи, слетео је на београдски аеродром 30. јуна увече. На аеродрому је добио наређење да не може кући, већ да војним авионом оде на Брионе, на пленум који је почињао 1. јула у девет часова ујутру! Међутим, Лукићев син је на кратком аеродромском сусрету током опроштајног руковања дотурио писамце оцу, нагласивши да је од Светислава Стефановића и да га тајно прочита. У писму је стајало да се на пленуму спрема политичка ликвидација А. Ранковића и намерава да се разбије Удба.⁴² Вест га је сигурно погодила као гром из ведрог неба. Овај случај само говори колико је цела акција била добро припремљена и временски прорачуната.

Међутим, због велике тајновитости долазило је сигурно и до пропуста. Један од њих наводи и сам Лукић. Реч је о Крајачићевом покушају да врбује Лукића. Догађај се збио током пријема у Белом двору, поводом 25. маја 1966. године. Крајачић му је предлагао заједнички одлазак у лов у Славонију, а касније на Космет, али када је чуо да Лукић треба да путује у Монголију, изненада је повукао свој позив, давши при том неуверљив изговор.⁴³

Атмосфера на Брионима

Ранковић је отишао на Брионе 30. јуна, као и остали учесници пленума. Сам Јосип Броз је тамо отишао неколико дана раније. Брозово путовање до Бриона обезбедио је Иван Крајачић Стево, како он каже на Титов лични захтев.⁴⁴ Пут је организован са великом опрезношћу и одабран је неуобичајен, заобилазан, пут председничког воза.⁴⁵ Овим се одржавала атмосфера да је Тито у опасности.

Ранковића је на Брионима затекла ледена атмосфера, нико није желео ни да га поздрави, а камоли да прича са њим, изузев Ивана Гошњака и Ђура Пуцара. Иако су други учесници добили материјал за пленум,⁴⁶ Ранко-

⁴¹ Војина Лукића је средином 1965. наследио на положају хрватски кадар Милан Мишковић. Миланов рођени брат Иван Мишковић Брк је у то време био на челу КОС-а. Овим су хрватски кадрови били на челу Удбе и КОС-а.

⁴² V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 53.

⁴³ V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 107.

⁴⁴ *Vijesnik*, број 13341, 28. listopad 1984, str. 7.

⁴⁵ V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 62–63.

⁴⁶ Описујући атмосферу на Брионима Лукић наводи да су тек тада сви добили материјал за пленум док је уобичајена пракса била најмање 10–15 дана како би учесници могли да се припреме. Овакав приступ потврђује да је цео пленум заправо био само формалност, неопходна како би се стекла слика о *хуманости* југословенског социјализма. V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 64.

вићу је речено да још није одштампан. Материјал му је достављен касно, ноћу, око 23 часа. Читајући оптужбе против себе, Ранковићу је позлило. Доктор га је прегледао и дао му лекове, наредивши му да мирује.⁴⁷ Гошњак је одмах дошао и предложио му да не долази сутра, рекавши: *Ти то нећеш издржати, не знаш шта ти се спрема.*⁴⁸ Пошто није имао снаге даље да чита оптужбе, Ранковић је, према сопственом сведочењу, легао разматрајући како да се брани. Важно је напоменути да су од оптужених на Брионима били А. Ранковић, С. Стефановић и В. Лукић. Сва тројица су, по каснијем Лукићевом сазнању, имала по једног од *пратилаца*, старијих генерала КОС-а са сакривеним оружјем, који су на седници седели поред њих.⁴⁹

Пленум

Пре него што почнемо са излагањем пленумских дешавања ваља нагласити какву је тежину имао пленум као један од инструмената вођења државе. Пленум је био, по важности, после конгреса СКЈ највиши облик спровођења власти. Одлуке донете на њему биле су највишег нивоа. Друго, такође значајно, и то не само у овом случају, на конгресима и пленумима СКЈ дељен је припремни материјал о којим темама ће се расправљати и редослед којим ће најзначајнији учесници говорити. Током конгреса и пленарних седница није било расправа, по њиховом завршетку подвлачена је јединствена линија Партије, што је био подједнако важан циљ као и донете одлуке. Овим се исказивала снага и јединство Партије.⁵⁰ У овом случају, иако већином на брзину упућени, сви учесници су знали да је око одлуке требало само да се прате најстарији чланови СКЈ, како би се створило осећање јединства, снаге и монолитности Партије, а не да се о случају расправља. Овога пута дошао је до пуног изражаја значај хијерархије у Партији.

У овом контексту, поред стања затечености, треба обратити пажњу на држање оптужених на пленуму током њихове *одбране*. Ранковић је, као најiskusнији међу оптуженима, то најбоље знао. Сам пленум и читава атмосфера били су брижљиво оркестрирани. Пленум је почео у девет часова уводним говором Јосипа Броза. Он је навео заслуге које су А. Ранковић и Удба имали за Партију и земљу, али је *приметио* да је временом дошло до деформација, јер је Удба дуго била ван контроле Партије (*sic!*). Тито је напоменуо да није цела Удба крива, него се само једна група појединаца

⁴⁷ Када је знатно касније вршио медицинске прегледе, на срцу су откривени стари трагови инфаркта. А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 45, 89.

⁴⁸ V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 69.

⁴⁹ *Исто*, стр. 62.

⁵⁰ Одлуке донете на овако високом нивоу, у теорији, морале би да се беспоговорно спроводе, јер је иза њих стајало јединство целе партије.

осилила и подредила себи Партију и државу!⁵¹ Како би се избегло нејединство у Партији и елиминисале створене деформације и злоупотребе предложио је смену А. Ранковића и С. Стефановића са свих функција. Не треба заборавити да је овај предлог већ био упућен 16. јуна и да је тада Ранковић поднео оставке на све функције.

У своју одбрану А. Ранковић је признао само моралну одговорност и могућност да је било пропуста, па и неких грешака, али је порицао сваку могућност да је он прислушкивао Тита или било којег функционера без претходног Брозовог одобрења. Ранковић је чак признао да је могуће да је дошло до одређених деформација у служби, па и да га је прегазило време,⁵² али је нагласио да он никада није прислушкивао Броза нити је намеравао да га смени у борби за власт, јер није имао таквих амбиција. Сличан, само тврђи отпор дао је у свом говору Светислав Стефановић. Он је своју одбрану започео историјатом службе безбедности са намером да покаже да она није ништа радила без знања партијског врха. Као и Ранковић, порекао је било какву могућност да је с његовим знањем извршено прислушкивање Броза и других партијских функционера. Убрзо је дошло до препирке С. Стефановића са Брозом и неким учесницима пленума који су га жестоко нападали.

Важно је напоменути да је генерал Вељко Ковачевић одржао дуг говор између Ранковићеве и Стефановићеве одбране, након чега је направљена петнаестоминутна пауза.⁵³ Ковачевић говор, као представника армије, имао је за циљ да потпуно осами одбрану. Кратка пауза је само појачала утисак изолованости оптужених, али је била уперена пре свега на Стефановића како би га додатно уздрмала да призна оптужбе. Након поменутих говора уследила је лавина оптужби, пре свега од српских кадрова. Цвијетин Мијатовић Мајо (Србин из Босне и Херцеговине) навео је да је Стефановић прећутао изјаву једног припадника Удбе у југословенској амбасади у Москви да остарелог Тита треба да наследи Ранковић, а не Кардељ.⁵⁴ Последњи говор пред паузу одржао је Албрехт Роман из Словеније. Његов говор био је посвећен југословенском путу у социјализам и идејама које су покренуте на VIII конгресу СКЈ 1964. године. Говор је, поред слагања са изнетим оптужбама, био пре свега идеолошки и односио се на проблеме са којима се Југославија суочавала. Сводећи, дуалистички, да проблем напретка Југо-

⁵¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 507, ЦК СКЈ, пленуми (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28, прилози 1, стр. 3–4.

⁵² Исто, стр. 20–22.

⁵³ Исто, стр. 25–31.

⁵⁴ На том пријему где су били и припадници руске службе безбедности, Слободан Шакота се напио и на запрепашћење присутних напао Каредља и хвалио Ранковића. АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28, прилог 1, стр. 42.

славије ка развијеном и демократском друштву лежи у отпору бирократа и централиста. Завршетак говора пропратио је велики аплауз и почела је пауза. Романов говор је један од кључних и из наведеног се види да је он био врло добро упознат са сценариом. Сам говор имао је много симболике и давао слику о огромним успесима Југославије у земљи и њеном доприносу у свету. Из тога је произишло да стабилност и напредак Југославије није смела да угрози једна група на челу са Ранковићем. Ефекат је утолико био јачи што је након његовог говора уследила пауза, те се на одмор отишло са мишљу о дивовским успесима југословенског социјализма у које се не сме сумњати.

Након паузе први је узео реч Јован Веселинов, председник СКС, блиски Ранковићев пријатељ и близак Ранковићевим политичким идејама. Његов говор представљао је, поред слагања са Брозом и осуде прислушкивања, савет А. Ранковићу и С. Стефановићу како треба да поступе на пленуму да би поправили свој тежак положај. То јест, да признају кривицу и повинују се одлуци пленума. Након њега ређали су се пре свега српски кадрови: Петар Стамболић, Добривоје Радосављевић, Цвијетин Мијатовић, Владимир Поповић, Светозар Вукмановић и др. Сви су били сложни да је од свих Ранковићевих злоупотреба положаја, најгнусније било прислушкивање Јосипа Броза.⁵⁵ У својим нападима учесници су неретко скретали с главне теме, а неки, попут Вукмановића и млађих кадрова који су желели да се докажу, износили су проблеме својих ресора и чинило се као да не схватају разлику тог од других пленума. Како се ствар не би отргла контроли,⁵⁶ председавајући пленума Владимир Бакарић, Вељко Влаховић и Петар Стамболић гледали су да што пре заврше седницу. Пред крај, реч су опет узели Ранковић и Стефановић. Они су признали да их је време прегазило и да нису дорасли новим потребама Партије и државе и да носе сву моралну одговорност за деформације које су се сигурно десиле током њиховог дугог рада у Удби, али су упркос мекшем ставу и даље порицали умешаност у прислушкивање Броза и других чланова Партије, као и остале оптужбе за освајање власти, национализам и шовинизам. Ранковић је чак рекао да ће се сложити са свиме што комисија одлучи, али ипак није признао наведене оптужбе.⁵⁷ Овим су обојица порекла кривицу.

Завршну реч имао је Јосип Броз. Он је изразио своје задовољство исходом пленума, који је показао да је Југославија демократска земља и да

⁵⁵ Цвијетин Мијатовић у свом говору, дивинизирајући Броза, чак је навео да је за Тита у Другом светском рату дало живот 1.700.000 Југословена! АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28, прилог 1, стр. 85.

⁵⁶ Не треба заборавити да је пленум био медијски пропраћен путем јавних радио-пријемника.

⁵⁷ АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28, прилог 1, стр. 123–125.

се на ненасиљан начин опходи са својим неистомишљеницима. Броз је рекао да је разочаран држањем С. Стефановића, који се није понео као комуниста, јер се опирао прихватању одлука пленума. Он је нагласио да треба наставити тековине VIII конгреса СКЈ и очувати јединство Партије у овим тешким тренуцима. Целокупна партија имала је задатак да одлуке пленума не утичу на стабилност земље и да не дају повода националним сукобима.⁵⁸ При том је нагласио да највећи задатак сада има Извршни комитет СКС, који треба да образложи одлуке пленума својим људима. На крају говора још једном је нагласио своје задовољство исходом пленума.

На закључној Брозовој речи треба се накратко задржати, јер носи са собом једну логичку противречност, али у ширем контексту она је део његове вештине владања. Нелогичност се састоји у израженом *задовољству* држањем Ранковића, али не и Стефановића. Међутим, обојца су заправо одбила да признају било какву политичку одговорност око умешаности у случај прислушкивања. Обојица су била уверена да уколико се случај подробно испита, нарочито са техничке стране, показаће се да они немају додира са тим. Стога, није било никаквог разлога за давање изјаве задовољства, односно незадовољства. Али уколико ставимо овај Брозов став у шири контекст и упоредимо га с његовим закључним речима на другим седницама, пленумима и конгресима, видећемо да је најважнији циљ био очувати јединство Партије.

Цео СКЈ стајао је иза донесене одлуке. Политички утицаји Ранковића и Стефановића били су у потпуности уништени. Брозова *радост* пре је могла да се односи на потпуну подршку СКС него на признавање моралне одговорности Ранковића и Стефановића и њиховог признања да их је време прегазило. Пристајање СКС уз линију Партије отклањало је могућност отпора одлукама пленума по тако осетљивом питању.

Занимљиво је да, иако су Ранковић и Стефановић знали када и ко је поставио микрофоне на поменутих местима, нису хтели дубље да залазе, већ су наводили да то треба комисија да истражи, тј. да Партија преиспита њихов случај. У свом првом говору на пленуму Стефановић је затражио од комисије да говори са Селимом Нумићем и Војином Лукићем. Први је био шеф оперативно-техничког одељења савезне Удбе, а други Стефановићев наследник на месту савезног државног секретара за унутрашње послове. Међутим, председавајући (Кардељ, Влаховић и Стамболић) и Крсте Црвенковски су на вешт начин прешли преко тога навевши изјаву Лукића коју је комисија узела одмах пошто је он слетео на Брионе.⁵⁹ Лукић је у почетку намеравао да се јави за реч, али је одустао, јер је било очигледно да је одлука била донесена и да ју је само требало спровести. Један од мотива

⁵⁸ Исто, стр. 145.

⁵⁹ V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 73.

Лукићевог одустајања да се јави за реч била је и нада да ће га бура заобићи, а те наде су му потхрањивале колеге које су седеле поред њега на пленуму. Он је сам признао да у том тренутку није имао храбрости да се супротстави целокупном аудиторијуму ЦК СКЈ.⁶⁰

По завршетку пленума Ранковићева места су попунили: Мијалко Тодоровић као организациони секретар ЦК СКЈ, Милентије Поповић је постао члан ИК ЦК СКЈ, а Добривоје Радосављевић је примљен у Централни комитет.⁶¹ Након Брионског пленума Коча Поповић је заменио А. Ранковића на месту потпредседника СФРЈ. Како сам каже, то је учинио на инсистирање Милентија Поповића, Мијалка Тодоровића, Добривоја Радосављевића и других чланова Савеза комуниста Србије.⁶² Такође наводи да су то желели Тито и Кардељ како би се смањило незадовољство у Србији и одлазак Ранковића из политике мирније протекао.⁶³ Поставља се питање да ли је српске кадрове водила само жеља за положајима или је постојало још нешто што их је определило да учествују у обарању Ранковића?

Да ли је било прислушкивања?

По речима самог Ранковића, Брозову резиденцију у потпуности је обезбеђивала војска, те нико није могао да уђе и постави уређаје без председничког личног одобрења.⁶⁴ Брозов кабинет и вила у Ужичкој 15 озвучени су због доласка совјетске делегације 1955. године. Бели двор и Бриони нису, јер се тада није имало времена, а радове није било могуће извршити на време јер би остали трагови. Чланови СКЈ који су на пленуму оптуживали службу да их је уходила, сами су пристали да им се озвуче станови, јер су их *радо* уступили делегацијама несврстаних 1961. године. Неки су, како наводи Селим Нумић, чак били у кући док су радови вршени. У згради СИВ-а, Кардељев кабинет је озвучен на његов лични захтев, јер је желео да у разговору са страним делегацијама не буде присутан стенограф како би саговорник био отворенији, јер се разговори *не бележе*. Кабинет савезног секретара за унутрашње послове је био озвучен још у време Светислава Стефановића, кога је наследио Војин Лукић, а затим Милан Мишковић.⁶⁵ Оптужбе Мишковића да су га Ранковић, Лукић и Стефановић

⁶⁰ Према Лукићевом признању. V. Lukić, *Brionski plenum*, стр. 71.

⁶¹ АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28, прилог 1, стр. 152.

⁶² А. Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, стр. 144.

⁶³ *Исто*, стр. 145.

⁶⁴ Ранковић на овом месту наводи сложenu процедуру уласка. А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 50.

⁶⁵ Мишковић Милан (Премантура, Пула 1918. године), члан КПЈ од 1940. године. Државни секретар за унутрашње послове НРХ и касније члан ИВ Сабора НРХ (1953–1963), члан

прислушкивали неосноване су јер је цело особље кабинета са којим је Мишковић радио знало за апарате, а соба за снимање била је недалеко од његове канцеларије.⁶⁶ Јаснију слику добијамо из интервјуа Крајачића загребачком листу *Вијесник* 1984. године. По његовим речима, он је послао илегално два техничара, од тога једног пилота, ноћу у Београд. Они су том приликом *пронашли* прислушне уређаје у спаваћим собама и купатилу.⁶⁷ Касније је техничка комисија на чијем је челу био Иван Мишковић (начелник КОС-а), а водио је Д. Русић, дошла до закључка да нема доказа да је Јосип Броз нити било ко други био прислушкиван без одобрења. У извештају је наведено да нису нађени никакви трагови прислушкивања.⁶⁸ Пре би се могло закључити да су наведени оперативци хрватске полиције на брзину поставили уређаје на најинтимнијим местима Брозове виле како би представа била што потпунија. Ово нам намеће питање да ли је Броза обмануо Крајачић и други људи око њега, или је био упознат и желео да ствар буде уверљивија? Уколико је био обманут, Броз је већ морао веровати у *Ранковићеву заверу*, јер другачије оперативци хрватске Удбе не би могли ући.

Много касније, у фељтону београдске ревије *Дуга* током 1986, тада већ пензионисани генерал Љубодраг Ђурић је изјавио да је неколико месеци након пленума (24. новембра 1966. године) посетио Тита. Броз га је одвео у свој кабинет и показао му на који начин су га прислушкивали. Ђурић је гледао запањено, а онда изјавио да је то озвучавање извршено док је он још био у служби код њега и да су он и Броз заједно уносили неке исправке у реконструкцији.⁶⁹ Из овог дијалога би се могао извући закључак да је Броз био добро упознат са целом ствари.

Епилог

По завршетку пленума учесници су се разишли својим путем. Ранковић је отишао у своју вилу у Дубровнику, а потом у Београд. Против њега и других оптужених на пленуму покренута је огромна кампања која их је у потпуности политички уништила и искључила из јавног живота. Савез комуниста Србије успешно је спровео одлуку Брионског пленума и изузев

ИВ Сабора (1963–1965), секретар Савезног секретеријата за унутрашње послове (1965–1967). R. Radošić, *Ko je ko u Jugoslaviji*, str. 679.

⁶⁶ V. Lukić, *Brionski plenum*, str. 185.

⁶⁷ *Vijesnik*, број 13342, 28. listopad 1984, str. 7.

⁶⁸ АЈ, ф. 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, II/28. (садржај: материјал комисије ИК ЦК СКЈ, прилози од 13–82), прилог 32 (извештај војно-техничке комисије), стр. 1–10; А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 303, 305.

⁶⁹ *Duga*, број 329, 4–17. октобар 1986, стр. 72.

незадовољства појединих људи, попут Добрице Ћосића, није било никаквих значајних противљења. Савезна, српска и Удба Београда претрпеле су највеће кадровске промене, велики број службеника је пензионисан. Удар је претрпела и обавештајна служба при Савезном министарству иностраних послова (СМИП), њено такозвано Координационо одељење основано 1952. године, које је требало да усклади рад и изглади сукобе између савезних и републичких Удби. Обавештајна служба при СМПП-у се бавила контраобавештајним радом и након пленума је престала да постоји као јединствени савезни орган.⁷⁰

Важно је напоменути да питање Косова и Метохије није ни поменуто на Брионском пленуму, јер би вероватно било схваћено као превелики удар на Србе. Међутим, овај проблем је подробно разматран у септембру исте године на пленуму Савеза комуниста Србије. Латинка Перовић, савременик и учесник тадашњих догађања, у књизи коју је приредила у част Марку Никезићу најбоље даје слику како су Срби доживели овај догађај: *његово је уклањање поделило Србију, нарочито Партију и Србију. Тежи од овога могао је бити још само удар на армију као други стуб система.*⁷¹

Закључак

Ранковић је смењен док је био потпредседник државе, те би мишљење да је као Брозов наследник представљао претњу другима имало смисла. Као организациони секретар Партије и други човек у држави могао је стајати на путу или успоравати даљу убрзану децентрализацију која је ишла у правцу претварања федерације у конфедерацију. Не треба заборавити ни подршку Совјета коју је Ранковић уживао, што је додатно поткрепљивало снагу његове позиције у случају Брозове смрти.

Стога мислимо да је мисао о смени Ранковића потекла пре свега од чланова ЦК СКЈ из Словеније и Хрватске или уз њихову сагласност око даљег развоја земље. У смислу даљег развоја, пре свега мислимо на тежње Словеније и Хрватске ка што већој самосталности у Југославији и прерастања федерације у конфедерацију. За смену су сигурно знали и били умешани Е. Кардељ, В. Бакарић и И. Крајачић, јер без њиховог знања ништа није могло бити учињено у Словенији и Хрватској. Тек касније склопљен је савез са најважнијим партнерима у Србији, која је заправо претрпела највећи ударац, али са свешћу да ову жртву подноси зарад неизбежних економских и друштвених реформи, које је требало да спасу државу, укљештену између два блока, од економске кризе, која је почела полако да нагриза

⁷⁰ А. Дућаček, *Ispovest obaveštajca*, стр. 76.

⁷¹ М. Nikezić (priredila L. Perović), *Srpska krhka vertikala*, стр. 17.

државу, као и свеукупне заосталости у односу на индустријски развијене земље. Овакву политику српске стране заступали су српски кадрови на савезном и републичком нивоу предвођени Петром Стамболићем, Кочом Поповићем, Мијалком Тодоровићем, Милентијем Поповићем, Добривојем Радосављевићем, Марком Никезићем.

Велики број поменутих српских кадрова⁷² није се слагао по питању развоја државе са Ранковићем. Уколико узмемо и ставове Јосипа Броза на седницама ИК ЦК СКЈ, нарочито после његовог боравка крајем 1962. године у СССР-у, видимо да је Ранковић био његов најближи сарадник по опредељењу за даљи развој државе. Да је систем добар само се недовољно примењује. Да је дисциплина у Партији, а нарочито у њеном врху, и држави опала и да је треба повратити. Можемо закључити да је из угла наведених српских кадрова у савезним структурама Ранковић био препрека модернизацији исто колико и Јосип Броз, те да би одстрањивањем Ранковића, Броз био ослабљен и приморан да одустане од намере враћања старих мера руковођења Партијом и државом. Овим би Партија кренула ка већој демократицизацији друштва и прешло би се на веће учешће тржишних инструмената у руковођењу привредом.

Уколико је, хипотетички говорећи, у Хрватској, Словенији, па и донекле Македонији могао постојати страх да би Ранковић као наследник након Брозове смрти могао угрозити одређене атрибуте самосталности република, то са српским кадровима није био случај. Они тај страх, који је на новембарској седници 1965. године изнео Едвард Кардељ⁷³ – онда када су све кадровске припреме за Ранковићеву смену биле у јеку – нису имали. Њих је занимала модернизација земље као целине, а тиме и Србије јер, као и политички, и привредни систем је био у кризи. Мотиве дела српских кадрова Стамболић наводи као: *Прихватили смо га* (решење за смену А. Ранковића – М. П.) *као разрешење једног конзервативног блока...*⁷⁴

Један од доказа да српски кадрови нису подржали смену Ранковића само ради његових функција јесте и то што је Коча Поповић прихватио одлуку да дође на место потпредседника СФРЈ, али под условом да Ран-

⁷² V. Glišić, *Susreti i razgovori: prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010, str. 109; O. Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa“, razgovor sa Latinkom Perović“, *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008, str. 80.

⁷³ Кардељ је навео да би враћање на полицијски режим и чврсту руку само разорило јединство земље. *Јер на крају крајева, другови, ја ћу то да кажем, нисмо се ми у Југославију ујединили због Југославије него смо се ујединили због социјализма. И ако нам не буде јасно да је социјализам тај који уједињује Југославију онда никакав други фактор не може Југославију да уједини, а кад кажем социјализам мислим на друштвени прогрес на бази социјализма.* АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ III/113, седница ИК ЦК СКЈ од 12. и 13. новембра 1965. године, стр. 163–167.

⁷⁴ V. Glišić, *Susreti i razgovori*, str. 110.

ковићеву смену прати и одлазак Ивана Гошњака. Што значи да се поред питања „отварања“ УДБ-е као затворене организације то исто учини и са армијом. Њихов циљ је био отварање затворених полицијских и војних структура, и тиме слабљење полуапарата централистичког апарата. Једна од важних последица пленума била је стварање комисија за реформу СКЈ на челу са Мијалком Тодоровићем. Њен циљ је био да се Партија извуче из предузећа и да се омогући слободнији дијалог унутар ње. Она је требало да омогући да у складу са привредним реформама дође и до одређене промене у политичком систему, који више неће тежити да контролише сваки сегмент друштва. Међутим, убрзо се показало да ће од жељених реформи мало шта бити остварено.⁷⁵ Одлазак са политичке сцене кадрова у Хрватској 1971. и у Србији и Словенији 1972. године зауставило је процес крупнијих промена државног система.

Можда је постављање Ранковића на положај потпредседника СФРЈ био и тест Броза и његова жеља да види да ли ће Ранковић предузети неке крупније кораке на новом положају. Будући да их није било и да је Ранковић обављао савесно своју дужност како је најбоље знао, док је други тас на ваги користио све предности новог устава и тражио још већа овлашћења републикама, Јосип Броз је одлучио коју страну да подржи како би очувао јединство Партије и земље.

Као једно од објашњења зашто је Ранковић смењен наводи се намера кадрова Словеније и Хрватске да ослабе Броза. По њима то је заправо био посредан напад на самог Броза. При том се не мисли да би Броз био следећи на удару, јер је он персонификовао систем и напад на њега могао би значити и крај Југославије. Он је био њен симбол и главни стуб. Међутим, уколико је ова хипотеза тачна, а постоје основе за њу, да се врховни вођа, који је био ближи централистичком начину владања,⁷⁶ лиши подршке својих најближих истомишљеника, и наведене групе у Словенији, Хрватској, Србији и Македонији имале би исти интерес или, боље речено, мету.

За овакво размишљање има неколико разлога. Први велики сукоб у Партији након смене Ђиласа који је претио екскомуникацијом умало се није десио 1962. када је Кардељева концепција одбачена. Даљи успон Ранковића и бројност Срба у државним службама могла је изазвати страх да ће Срби постати неоспорно доминантна нација и република у СФРЈ и у тако строго централизованом држави доносити најважније одлуке само у своју корист. Поред тога, Београд је преузео вођство финансијског центра у држави од Загреба, који је то био у међуратно доба, и тиме додатно ослабио снагу хрватског дела Југославије.

⁷⁵ *Snaga lične odgovornosti*, Београд, 2008, стр. 79.

⁷⁶ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ III/75, седница ИК ЦК СКЈ од 6. фебруара 1958, 3, 10, 13, 18; V. Glišić, *Susreti i razgovori*, стр. 85–86.

Важно је нагласити да против Александра Ранковића и Светислава Стефановића никада није био покренут судски процес, али да је, услед недостатака доказа, поменутој двојници и другим припадницима Удбе против којих је вођен кривични поступак дата аболиција 9. децембра 1966. године. Овим је Јосип Броз политички уништио Ранковића и онемогућио му да поново покрене судски поступак како би доказао своју невиност. Остаје питање зашто је Ранковић прихватио аболицију. Да ли је прихватио своју смену као неопозиву или се можда надао да ће бити реактивиран када прође одређено време?

Поред смене кадрова унутар државних служби и олакшања које је наступило са сазнањем да је *уништен* репресивни апарат, временом је дошло до разочарања, јер наведени пленум није донео решење за југословенске проблеме. Коча Поповић се прихватио места потпредседника Југославије, али је условио Броза да смени заменика државног секретара народне одбране генерала Ивана Гошњака. Броз је испунио овај захтев 1967. године, али до жељеног „отварања“ војних структура није дошло. Став К. Поповића одражавао би мотиве и разочарања једног круга српских кадрова који су подржали смену Ранковића као главну препреку напретка у Србији и Југославији. „Практично се све свело на рушење једног од најмоћнијих људи у врху строго централизоване власти уместо да се сама таква власт промени у корист демократског отварања за које су се сви на речима изјашњавали.“⁷⁷

Један од неиспуњених захтева учесника пленума био је и отварање затворених организама као што је ЈНА.⁷⁸ Она је и даље представљала организам за себе, а прелазак на интензивну и тржишну привреду се никада није догодио.

⁷⁷ А. Nenadović, *Razgovori sa Kočom*, str. 140.

⁷⁸ Мисли се на КОС и саму војску. Овај предлог су на пленуму изнели Крсте Цревенковски у свом извештају комисије под тачком 10 и Владимир Поповић у свом говору. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ пленуми и прилози (период између VIII и IX конгреса) – IV пленум 1966, VII 1, П/28, 15, 127.

Summary

Milan Piljak

The Brioni Plenum of 1966. An Attempt at Historiographical Interpretation of the Event

Key words: *Tito, the Brioni Plenum, Historiography, LCY*

Brioni Plenum in 1966 was one of the turning points in history of communistic Yugoslavia. Aleksandar Ranković, the most powerful official after Josip Broz, was ousted from power in accusation for conspiracy against Josip Broz together with other 16 high ranking officials of service of state security (SDB). Even now all reasons of Ranković's downfall are unknown. Main hypothesis is that he was resisting the reforms of decentralization which was going in direction of creating the Yugoslavia a confederal state. In 1963 Ranković had become vice president of Yugoslavia and many thought that he will be the Tito's successor. With Ranković as president of Yugoslavia it would be hard to imagine that crucial changes of the system will be made. This was unacceptable for the agenda of Slovenian, Croatian, Macedonian and majority of Serbian members of LCY. Ranković's closeness to Broz and his great influence were perhaps crucial. This article is an effort to give answer about his downfall in the angle of great disagreements within LCY and efforts of Josip Broz to eliminate that "gap" by ousting Ranković. But still is not definitively clear who was the mastermind of events. But some things are sure – Broz was the main figure in his downfall. Without his authority nothing could be done. The second is that without the help of Serbian party members on Federal and Republic level also nothing could be done. They supported removal of Ranković in desire for further social and economical reform. Also the article is pretending to give hypothesis that not Ranković, but Josip Broz was the main target. Ousting Ranković, removing other centralists would disable possibility for center to return to the old Party measures for settling problems in the state. He became obstacle for reformists, but also knew much about everyone's weak spots as former head of SDB. Even more interesting is that he was never prosecuted for accusations. Brioni Plenum was heavy blow to Yugoslav SDB, especially within officials of Serbian origin. Weakening the apparatus of repression indeed made liberalization in society, but it was of short breath. Thanks to latter development and historical distance, now we know that there was no *Ranković's conspiracy* and that he didn't put wire in Tito's private rooms, and that he was not main threat to reforms and to Broz.

УДК 316.75:791.222(497.1) „194/198“
791.222:305(497.1) „194/198“

Мр Немања ЗВИЈЕР
Филозофски факултет, Београд

КЛАСНИ И РОДНИ ОБРАСЦИ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ РАТНИМ СПЕКТАКЛИМА¹

АПСТРАКТ: *Рад се бави анализом начина на које су класни и родни обрасци конструисани у ратним спектаклима социјалистичке Југославије. Изабрани су пре свега они филмови који су екранизовали непријатељске офанзиве (тзв. „филмоване офанзиве“), јер су, историјски посматрано, ове офанзиве у реалном, а можда још више у симболичком смислу заузимале значајно место у оквиру званичног идеолошког дискурса југословенских комуниста. Са друге стране, сами ратни спектакли и офанзиве које су инсценирали били су веома важан, мада често потцењен сегмент југословенске кинематографије. У раду ће се посебно указати на доследност филмске конструкције ових образаца како спрам званичне идеологије тако и спрам тадашње реалности у којој су филмови настали, али и оне историјске ка којој су реферирали.*

Кључне речи: *класни и родни обрасци, „филмоване офанзиве“, социјалистичка Југославија, идеологија, политика*

Увод

Проучавање повезаности филма и идеологије (а у складу са тим, у једном ширем смислу и присуство идеологије у самој популарној култури) може се посматрати и на примеру филмске конструкције одређених идео-

---

¹ Чланак представља један мањи део магистарске тезе *Идеологија слике: играни филм у функцији идеолошког текста*, одбрањене 4. 6. 2009. године на Филозофском факултету у Београду.

лошких начела. Као посебно погодан пример за посматрање поменуте проблематике чине се ратни спектакли снимани у социјалистичкој Југославији, и то из неколико разлога. Као прво, сами ратни филмови (много познатији под називом партизански) били су не само једна врста заштитног знака кинематографије ове земље већ су имали и један знатно шири значај. Историчар Предраг Ј. Марковић, чини се с правом, примећује да је мало шта било тако специфично за културу бивше Југославије као што су то били партизански филмови (Марковић, 2007: 47). Осим ових, условно речено, културолошких импликација, треба имати у виду и то да је партизанске филмове финансирала држава (као уосталом и све друге филмове), али како су се бавили догађајем који је за ту државу био од изузетно великог значаја,² може се закључити да је и интерес државе за њихову реализацију био знатно израженији него у случају других филмских остварења. Самим тим уплив идеологије у овим остварењима је био интензивнији.

Може се рећи да је посебно јаке идеолошке конотације имала једна релативно особена и посебно упечатљива врста партизанских филмова. Реч је тзв. „филмованим офанзивама“, које су углавном биле у форми ратних спектакала, а међу које спадају *Козара* (1962), *Десант на Дрвар* (1963), *Битка на Неретви* (1969), *Сутјеска* (1973), *Ужичка република* (1974), *Пад Италије* (1981) и *Игмански марш* (1983). Идеолошки значај, али можда још више и симболика филмованих офанзива упакованих у ратне спектакле може се огледати и у чињеници да су офанзиве непријатеља против партизанске војске у реалном,³ али исто тако и у симболичком смислу, заузимале

² Може се рећи да је Други светски рат био прекретница за југословенске комунисте, јер им је, између осталог, омогућио самостално конституисање државе према сопственим начелима и вишедеценијско одржавање на власти. Самим тим, сукоб је имао и посебан статус како у колективном тако и у службеном поретку сећања. У званичним документима КПЈ и СКЈ Други светски рат је пре свега поиман као социјалистичка револуција, чиме се посредно наглашава управо његов прекретнички карактер, а у крајњој инстанци и поистовећивање са Октобарском револуцијом. Велики значај Другог светског рата може се потражити и у чињеници да је НОБ била „средишњи утемељитељски мит на којем је изграђена нова послератна влада коју је предводио Тито“ (Goulding, 2004: 12). На овај начин НОБ се може посматрати и у склопу космогонијских митова, као узвишени догађај који је означавао симболички, али и стварни почетак политичке егзистенције једне државе. Због свега тога, није претерано рећи да су филмови о Другом светском рату били опсесивна тема југословенске послератне кинематографије (Марковић, 2007: 45).

³ Хронолошки и врло упрошћено посматрано офанзиве су ишле следећим редом: прва је била у другој половини 1941. године када је војска Вермахта (Wehrmacht) угушила устанак у западној Србији и запосела до тада слободну партизанску територију око града Ужица; следећа офанзива је била почетком 1942. године и предузела ју је војска Сила осовине ради уништења партизанских снага у источној Босни (у оквиру ове офанзиве Прва пролетерска бригада је извела чувени Игмански марш); трећа офанзива је била у пролеће исте године са циљем уништења партизана на граници Босне и Херцеговине и Црне Горе (ова офанзива је још називана и битка на Козари); четврта офанзива (позната као битка на Неретви) одиграла се почетком 1943. године, а циљ је био уништење партизанских

значајно место у оквиру званичног идеолошког дискурса југословенских комуниста. Нарација о „седам непријатељских офанзива“ била је важно место сећања и кључни сегмент на којем се градио идеолошки монопол, али је такође била и значајно средство којим се у великој мери редуковала комплексност светског сукоба на територији Југославије. Са друге стране, сами ратни спектакли и офанзиве које су инсценирали били су веома важан део југословенске кинематографије, а истовремено су били и изузетно битна „коцкица“ у идеолошком мозаику земље.

У раду ће се, дакле, кроз седам филмованих офанзива пратити начини на које су оне својом филмском сликом осмишљавале два битна аспекта комунистичке идеологије – класне и родне обрасце. Кроз анализу поменутих сегмената, рад ће у једном ширем смислу представљати и прилог проучавању повезаности филма и идеологије, и маркирање одређених образаца визуелне идеологизације, као и идеологизације саме популарне културе у социјализму.

Класни монопол без филмске рефлексije

Монополизација различитих аспеката друштвено-политичке стварности представља готово уобичајену ствар за већину идеолошких система. Социјалистичка Југославија није била изузетак од овог правила, но с обзиром на идеолошки карактер поједини аспекти су у овом процесу имали одређену врсту предности. Овде се заправо има у виду чињеница да је сам идеолошки апарат садржавао једну врсту класног монопола, који би се пре свега односио на истицање и потенцирање класног питања у односу на нека друга (национално,⁴ родно, религијско и сл.).⁵ Важност овог питања потврђује и чињеница да је непосредно по освајању власти комунистички режим у Југославији укинуо приватно власништво над средствима за производњу,

---

снага у источној Босни и Хрватској, као и укидање партизанске територије под називом „Бихаћка република“; пета офанзива (битка на Сутјесци) била је у касно пролеће исте године и представљала је покушај уклањања партизанских снага на граници БиХ и Црне горе; шеста офанзива се односила на серију операција које су немачке снаге извршиле од септембра 1943. до почетка 1944. године да би од партизанских снага повратиле територију ослобођену након капитулације Италије; и последња, седма офанзива је била средином 1944. године када су немачке снаге покушале падобранским десантом да ухвате и ликвидирају партизанског врховног команданта Ј. Б. Тита, због чега је та офанзива још називана и десант на Дрвар.

⁴ Национално питање је у социјалистичкој Југославији било, условно речено, „питање над питањима“, пре свега због мултинационалног карактера земље, али начелно посматрано, класно питање је било изнад свих.

⁵ Може се рећи да је Титова визија социјализма и Југославије почивала на два стуба, од којих је један „марксистички интернационализам и превласт класне компоненте над сваком другом, па и националном“ (цит. према Јовић, 2007: 75).

што је била мера којом су се хтеле укинути класне противречности, и у једној крајњој консеквенци створити бескласно друштво. Поред овога, класни монопол би се могао односити и на посебан положај који је уживала радничка класа, у односу на друге статусне групације.⁶ Поменута посебност је проистацала из опште марксистичке теорије по којој је радничка класа носилац револуционарне промене и као таква има посебну улогу и историјску мисију. Ово начело конкретизовано је и у идеологији југословенских комуниста, а то се може уочити у самом програму СКЈ, у коме је радничка класа означена као „основна снага социјалистичког друштва“ и као „објективни и основни носилац општечовечанског интереса и прогреса“.⁷ Поред ове декларативне равни, може се рећи да се комунистички режим у Југославији, у већој или мањој мери, заиста трудио да изгради релативно широко упориште у што распрострањенијој радничкој класи. Овакав став може потврдити и непрекидни пораст броја радника друштвеног сектора, којих је 1948. године у активном становништву било 19,6%, а 1981. године чак 59,2% (цит. према Миладиновић, 2003: 47).

Рапидан раст броја радника није био само последица „идеолошке љубави“ југословенских комуниста према њима већ и реална потреба самог система, који је након Другог светског рата био у великој мери девастиран. Ситуација није била много боља ни пре овог сукоба, јер је поменути систем и тада био на релативно ниском степену друштвено-економског развоја, пре свега у односу на остале европске земље. Самим тим, комунистичка политичка елита је као императив одредила што брже превазилажење неповољних друштвених околности, а према британском историчару Ерику Хобсбауму (Eric Hobsbawm) „најочигледнији познати начин да се то постигне био је комбинација тоталне офанзиве против културне заосталости озлоглашено 'мрачних' наука, неписмених и сујеверних маса са једном тоталном кампањом за технолошку модернизацију и индустријску револуцију“ (Хобсбаум, 2002: 285).⁸ Поред тога, треба рећи да се социјализам у првим годинама изграђивао пре свега рукама, па је због тога ударнички рад и био толико потенциран.⁹ Из овакве ситуације је даље произашла једна врло специфична слика радника, чија је главна карактеристика била,

⁶ Чини се да ова „изузетност“ радничке класе у југословенском социјализму посебно добија на тежини ако се погледа положај тих истих радника неколико деценија касније, рецимо, у освит трећег миленијума.

⁷ Програм СКЈ, у: *Конгреси наше партије*. Београд, НИП „Младост“, без године издања.

⁸ Хобсбаум је овде имао у виду случај СССР-а, али се то у потпуности може односити и на Југославију.

⁹ Наравно, не треба изоставити ни идеолошку конкуренцију, које је у социјалистичким режимима била оличена у максими „стићи и престићи Запад“, а интензивна индустријализација неразвијених и заосталих аграрних подручја била је један од начина да се у одређеној мери то и оствари.

како је то приметила америчка теоретичарка Сузан Бак-Морс (Susan Buck-Morss), да су предствљани као надљуди (Бак-Морс: 2005, 143). Овакве представе су своју визуализацију доживљавале на различитим, углавном пропагандним сликама, постерима, скулптурама и споменицима, где су радници-ударници махом приказивани или у изузетно великим пропорцијама или као невероватно снажни и развијени. Такав начин репрезентовања обичних радника могао би се евентуално окарактерисати као стварање неке врсте „култа рада“, који би укључивао још и то да су ударнички рад и прекорачивање постојећих радних норми, без обзира на исцрпљеност или физички бол, били изузетно цењени и слављени.¹⁰ Познат је случај рудара из СССР-а Алексеја Стаханова, који је у великој мери прекорачио научно утврђену брзину рада и на тај начин постао симбол ударничких бригада. По њему су се бригаде радника ударника често називале „стахановци“. У социјалистичкој Југославији је такође један рудар, Алија Сиротановић, постао национални херој прекорачивши радну норму, што је утицало на то да се чак једно време његов лик налазио на новчаници.

Фабрике радницима...

Из наведеног се може сасвим слободно рећи да је „фотографија хероја рада, рудара - ударника, постала (...) визуелна матрица и нова икона масовне комунистичке културе“ (Тодић, 2006: 62). Даље би у складу са том логиком следило да и слика радника у ратним филмовима, а посебно у филмованим офанзивама (као специјалним репрезентима партизанских филмова уопште) буде донекле разрађенија и диференциранија и да се на изванредан начин подвуче и њихова улога у револуцији. Међутим, приказивање радника у овим филмским остварењима није уопште било одраз оне ситуације која је описана у претходним редовима. Заправо, они се ни на који начин не помињу нити је у било којој форми назначено њихово присуство у филмовима. Једини изузетак од овог правила јесте филм *Ужичка република*, пре свега због тога што је у том остварењу наглашено и јасно показано да су партизани у великој мери били радници, односно партизани су у том филму и били представљени пре свега као радници. Уз то, ово остварење се у извесном смислу може посматрати и као посвета Радничким батаљону, који је готово цео изгинуо борећи се са Немцима на Кадињачи (брдо изнад

¹⁰ Чини се да је поменути култ рада био врло велики помак у политичкој култури балканског поднебља, јер се уместо дотадашњих, вишевековних, слављења и узношења ратника, као ултимативних хероја, матрица хероизма померила ка раднику, човеку који је радио (и од тог рада живео), а не раговао (и за [од] раг[а] живео). Иако радници својом харизмом (па и митагошком ауром) ипак нису могли у потпуности парирати (партизанским) ратницима, бар је за један историјски тренутак постојала алтернатива једном од најдуготрајнијих и најтрајнијих балканских стереотипа.

Ужица) и држећи одступницу Врховном штабу.¹¹ У филму, два главна лика међу „партизанским радницима“ били су мајстор Тоза (Мија Алексић) и пекар Пера (Петре Прличко). Кроз њих се гради специфична слика радника као веома пожртвованих, посвећених и брижних људи. Оба лика се труде да, колико год могу, помогну партизанима, што посебно показује сцена у којој мајстор Тоза покушава да по сваку цену поправи турбину коју је непријатељ покварио. Ту је такође и сцена у којој пекар Пера склања хлеб од народа, да би га касније поделио гладној деци. Овакви брижни поступци оличени су и у сценама које показују како оба радника имају по једног шегрта којег савесно уче послу и којег уједно третирају као сина. Посвећеност радничке класе партизанској борби такође је снажно наглашена, што илуструју кадрови њиховог оружаног отпора, као и одлучност и беспоговорност одласка у борбу упркос свему (рецимо старости). Слика радника у овом филму није била митологизована као у неким другим визуелним сферама (у смислу да су приказани као надљуди или као „рамбо машине за убијање“ из холивудске кухиње), већ је пре свега била центрирана око позитивних људских особина које су поседовали (међу којима је посебно интересантна она која се тиче хумора, која их је, како бар изгледа, чинила још више „људским“), као и око велике улоге коју су имали у офанзиви коју је филм екранизовао.

...ЗЕМЉА СЕЉАЦИМА

Класни обрасци у филмованим офанзивама нису се огледали само у репрезентовању радничке класе (или у овом случају, нерепрезентовању) већ и у приказивању неких других слојних групација. Једна од таквих, која је по идеолошкој дефиницији била у класном савезу са радницима, јесу сељаци (овај савез симболички је био оличен и у социјалистичком грбу – укрштени срп и чекић). Овде је важно нагласити да су у поменути савез улазили искључиво сиромашни сељаци, док су они богатији били означени као кулаци

¹¹ Поједина новија историографска истраживања показују да је у бици на Кадињачи готово цео Раднички батаљон жртвован без веће потребе, јер су Немци свакако надирали и из другог правца, а отпор који су пружиле партизанске јединице у Ужицу није био већег интензитета нити је нешто дуже задржао Немце, а при том су немачки губици били минорни (Николић, 2007: 131). Ова последња констатација је занимљива, јер показује значајну неконзистентност између филма и стварног догађаја, пошто је у филму јасно показано да су Немци приликом сукоба на брду гинули у веома великом броју, док документи немачког Рајха говоре о два убијена и два рањена Немца (цит. према Николић, 2007: 131). Премда и податке немачке команде треба узимати са извесном резервом, пошто постоји оправдана вероватноћа да ни они нису увек давали тачне извештаје, остаје уверење да Немци ипак нису превише смањивали своје губитке. „Деконструкција“ Кадињаче (као изузетно важног места сећања комунистичког идеолошког апарата) у посткомунистичкој епохи може се посматрати и као једна врста контрареакције на превелико узношење таквог (и сличних) догађаја током комунистичке владавине, али такође и као последица промене епохалне свести и заокрета ка оним вредностима које су биле ван тадашњих видокруга.

и сматрани класним непријатељима, а непосредно после рата били су први на удару нових мера колективизације и национализације приватне својине.¹² Може се запазити да је у анализираним филмовима приказивана углавном прва група сељака,¹³ што је условило и једну, може се рећи једнострану филмску слику овог друштвеног слоја. Та слика сељака у филмованим офанзивама углавном је била позитивна, у смислу да су приказивани као сиромашни, поштени, добри и понекад мало наивни људи, који су здушно прихватили партизански покрет отпора (а самим тим и идеологију), и безрезервно стали на страну будућих победника. Овакав филмски третман у неколико филмова је отелотворио глумац Љубиша Самарцић, тумачећи улоге различитих, а ипак готово увек истих сељака. Па тако, у *Козари* он је Митар,¹⁴ у *Бици на Неретви* је Новак, у основи увек простодушан, али зато врло храбар и одлучан у борби против непријатеља, што је у оба филма и „награђено“ врло театралном смрћу, која је обично била резервисана само за најистакнутије филмске борце. Слично је и у *Сутјесци* где глуми сељака Станојла и заједно са Николом Ангеловским (који такође глуми сељака) обликује једну полукомичну слику сељачког двојца (у свакој сцени се расправљају), који крши директно Титово наређење, али због тога не бива кажњен него награђен, јер је тај њихов поступак у крајњој консеквенци имао врло позитиван исход. Полукомичан приказ сељака присутан је и у филму *Десант на Дрвар*, и то у једној сцени у којој се сељак расправља са командантом подручја око соли, при чему убеђује команданта да му да

¹² Имућнији сељаци су званично третирани као богаташи, кулаци, капиталистички елементи, експлоататори сиромашних сељака, експоненти капитализма и класни и политички противници и непријатељи социјалистичког поретка. Из тих разлога их је социјалистичка власт у периоду 1945–1956. године подвргла грубом изабљивању, разрађеном систему притисака и присиле, дискриминацији, бојкоту, репресалијама, онемогућавању да широм примененом савремених агротехничких мера и модерне механизације унапређују производњу на властитим газдинствима, обесправљености и друштвеној деградацији (Миличић, 2004: 149). Овде је можда занимљиво приметити да је, упркос чињеници што су богатији сељаци били сматрани класним непријатељима, у филмованим офанзивама изостала њихова евентуална критика, посебно због тога што су се у овим филмовима могла видети општа места комунистичке идеологије, а критика кулака је свакако била једно од таквих. Једно од објашњења може бити и релативна неактуелност сељачког питања у периодима када су поменути филмови снимани, јер је ово питање било на дневном реду током прве декаде комунистичког освајања власти, када је „цијела прва послеријатна деценија социјалистичког раздобља протекла (...) у знаку неуспјешних трагања и лутања револуционарне власти за изналажењем узорне и универзалне концепције уређења аграрних односа и општег препорода и процвата руралне средине, растерећене бремена социјалних брига“ (Миличић, 2004: 139).

¹³ Овде треба додати да поред тога што су кулаци били класни непријатељи, њихово одсуство са филмског платна се може можда објаснити и чињеницом да се на тај начин желела направити дистанца у односу на искуство СССР-а.

¹⁴ Други „врло важан“ сељак у *Козари* јесте Шорга (Велимир Бата Живјиновић), који је имао једну врло упечатљиву сцену у којој, заједно са дететом у земуници, големом руком блокира жичану сајлу којом су Немци испитивали терен. Ова сцена, пред интензивног емоционалног набоја, показује и пожртвованост али и хероизам обичног сељака.

со, иако овај отворено сумња да сељак већ има довољно. На крају сељак ипак добија со, а кроз шалу говори да је спреман да се жали и другу Титу ако треба. Овакав, крајње лежеран однос и комично препуцавање између сељака и партизанске команде тешко да је било реално остварљиво у условима перманентне опасности од непријатеља. Са друге стране, више је вероватно да описане сцене нису имале тенденцију да буду огледало тадашње стварности, већ да кроз један, условно речено, хумористички дискурс покажу да су партизани били пре свега обични људи, али и да су показивали велику бригу како за оне који су им се приклонили тако и за оне незаштићене и сиромашне слојеве становништва о којима није имао ко да брине.

Нешто другачија слика сељака присутна је у *Паду Италије*. За овај филм се може рећи да је понудио један критички осврт на сељаштво и сељачки менталитет. Ово је најупечатљивије показано у сценама када сељаци брутално пљачкају кућу локалног буржуја (Велимир Бата Живојиновић), кога су претходно готово линчовали. У кадровима који се нижу може се видети како разуларени и подивљали сељаци, бели од брашна које су покушали да развуку, демолирају кућу и као у неком екстатичком трансу скачу по њој. Такође, прилично дивљаштво сељака се може видети и у сценама у којима они врло брутално убијају италијанске војнике након сазнања о капитулацији Италије, „из мрачних дубина тога народа буди се спонтани, атавистички гнев, освета дивља, те гледамо како се виле и чакље забадају у тела Италијана и осталих непријатеља“ (Чолић, 1984: 262). Уз све ово, сељаци су у филму још приказани и као врло затворени и сујеверни у својим веровањима, што се може протумачити као њихова сколоност ка примитивизму и заосталости. Поред другачијег третмана сељака, за овај филм је карактеристично и једно сасвим нетипично представљање партизана и њихових емоционалних веза. У свим осталим анализираним филмовима, партизани, ако су и били са неким у емоционалној вези, то су биле искључиво партизанке,¹⁵ док се у *Паду Италије* партизански командант прво заљубљује, а потом и венчава са кћерком локалног буржуја.¹⁶ Ово је било у директној

¹⁵ Филмска теоретичарка Невена Даковић сматра да су традиционални љубавни пар докторка/болничарка и командант комесар или митраљезац (Даковић, 2000: 27).

¹⁶ Поједини аутори сматрају да је ово венчање симболичан брак између комуниста и буржоазије (и да би у том смислу требало да сугерише критику појаве под називом „црвена буржоазија“) и да заједно са сценама дивљања сељака (које би, опет, требало да сугеришу да је линија између револуције и крађе на ситно релативна) представља имплицитну критику југословенског система (Rohringer, 2006: 187). Иако се чини да је тврдња о имплицитној критици југословенског система мало прејака (пре би се могло говорити о критици појединих појава и тенденција у оквиру тог система), остаје уверење да се поменуте сцене могу сагледати као критички оквир за одређене појаве које су биле присутне након комунистичког освајања власти (отимање имовине од идеолошких непријатеља, различити облици револуционарне и народне „правде“, реваншизам и сл.), као и у годинама њеног снажног етаблирања (богаћење владајуће номенклатуре и њен отклон од почетних идеолошких премиса).

супротности са класним кодексима који су, између осталог, били пропагирани и кроз филмове. У комунистичкој идеологији буржоазија је била један од главних класних непријатеља, па је на сваку везу са њом гледано са пуно нетрпељивости. Овакав став је донекле разрађен и у поменутом филму, јер партизанског команданта на крају стрељају сами партизани, а као један од највећих грехова био му је узет управо тај што се оженио буржујком.

Повезаност различитих класних групација у филмованим офанзивама имала је и нешто другачије облике. Они су се пре свега огледали у сарадњи и, да кажемо, хармонији између различитих слојних групација. У филму *Козара* је то оличено у више него другарском односу између песника (Милан Милошевић) и, рекло би се, обичног човека из народа, партизана Јоје, који су у својим заједничким акцијама против непријатеља превазилазили оне класне баријере које би евентуално постојале у неким другим условима. У том смислу ове сцене могу индиректно сугерисати да је партизански покрет, као и идеологија коју је носио, био изразито еманципаторског карактера, посебно кад су били у питању одређени класни оквири. Сличан концепт, који је суптилно показивао да партизанска војска утире пут ка превазилажењу класних баријера, примењен је и у филму *Битка на Неретви*, у сценама које приказују дијалог између позантог песника и писца Владимира Назора (Хајрудин Хаџикарић) и обичног војника Жике (Никола Ангеловски). После почетног неслагања ова два лика се кроз наставак филма зближавају, осликавајући на тај начин сарадњу интелигенције и сељака. Ово даље може сугерисати да је у питању специфичан образац класног структурисања, који се у крајњој консеквенци може сагледати као кретање у правцу бескласног друштва.

Слика другарице између младе партизанке и болничарке

Веома велика важност класног питања у идеологији југословенских комуниста индиректно је била исказана и кроз убеђење да су и многа друга питања само део класног и да ће се његовим решењем и та друга питања аутоматски решити. Једно од таквих било је и женско питање.¹⁷ Премда је комунистичка идеологија донела знатну еманципацију женама,¹⁸ чини се да

¹⁷ Од почетка свог деловања комунисти су пошли од једноставног схватања да ће ослобођење жена бити логична последица класног ослобођења, па су и сами женски одбори у оквиру КП (као што је био *Секретаријат жена социјалиста*, који је основан 1919. године) били (али и дуго времена остали) на позицијама да је женско питање класно (Божиновић, 2008).

¹⁸ Важно је нагласити да је, у односу на законе који су важили пре Другог светског рата, социјалистичка власт својим уставним и другим правним актима учинила помак у елиминасању дискриминације и неједнаког правног положаја жене и мушкарца, ослободила је законских ограничења и у многим областима допринела превладавању затечене обесправљености жене. Задобијена права која су у Србији и СФРЈ формално правно гарантована

је управо претходно поменута субординација њиховог питања била један од реалнијих показатеља стања ствари „на терену“. Ово се посебно односи на ратни период, и на чињеницу да је у партизанској војсци постојала знатна диспропорција између онога како је било и онога како се приказивало да јесте. Барбара Н. Визингер (B. N. Wiesinger) наводи да је званична комунистичка интерпретација женског учествовања у рату пре била покушај измишљања традиције (у хобсбаумовском смислу) него осликавање историјске реалности (Wiesinger). Поменута ауторка аргументовано осликава историјску ратну реалност у категоријама дискриминације жена, што се огледало у неколико видова. Као прво жене су готово по аутоматизму слате у болничко особље, што је у суштини била и реална партизанска потреба, али и поред тога, као и уз чињеницу да су врло често радиле у изузетно тешким условима, оне су биле врло лоше третиране и дискриминисане (Wiesinger). Поред овога, женама је такође у великом броју случајева онемогућавано да у борби суделују са оружјем, као њихови ратни другови. Иако је врх Комунистичке партије пропагирао да жене треба да буду равноправни борци, заједно са мушкарцима, многи високи партијски функционери се са овим нису слагали и такве покушаје су у великој мери опструисали (Wiesinger). Уз ово, тежњи жена да равноправно учествују у борби нису ишле на руку ни реалне историјске околности које су се односиле на јачање и омасовљавање партизанског покрета у целини (може се претпоставити да је врх партије резонувао да није било потребе да и жене буду укључене у војску када је у њој већ било довољно мушкараца).

Описано неслагање између идеализоване слике жене коју је нудила комунистичка идеологија и оне која је била присутна у стварности рефлектовало се у знатној мери и на анализирану филмску продукцију, посебно на филмове из шездесетих година, хронолошки посматрано. У филму *Козара* се, тако, издвајају два женска лика, сељанчица Миља (Милена Дравић) и партизанка Злата (Тамара Милетић). Њихово присуство на платну, временски посматрано, није било посебно изражено нити превише упечатљиво, посебно кад је у питању лик партизанке Злате, јер је већ у првој половини филма убијају. Лик сељанчице Миље је за нијансу комплексније структуриран, пошто се у њему може сагледати уједно и жртвена (Немци је силују) и еманципаторска компонента партизанске борбе (у једној сцени при крају филма, она Немцима отворено признаје да је комунисткиња, што се може посматрати и као нека врста просвећења, након чега је ови стрељају). У наредном филму, *Десант на Дрвар*, жене су још мање заступљене. Једини женски лик вредан помена је сестра главног јунака (Марија Лојк),

---

женама јесу право на школовање и образовање под једнаким условима, право на рад и једнаку плату за исти рад, активно и пасивно бирачко право, плаћено одсуство после порођаја, социјално осигурање, право на развод и побачај и друго (Гудац-Додић, 2007: 169).

што јој је била једна од битнијих функција у самом филму. Осим тога, још је наговештено и да је болничарка. Следеће остварење је донело нешто диференциранију слику жена од претходног. Окосницу „женске екипе“ у филму *Битка на Неретви* чине болничарка Нада (Милена Дравић), затим Даница (Sylva Koscina), која је негде између болничарке и ратнице, и једна диверзанткиња (Шпела Розин). У овом филму, дакле, жене нису сведене на „болничка помагала“ нити на пасивне и случајне учеснике борбе. Болничарка Нада је толико посвећена болесницима да на крају и сама оболева од тифуса, док је Даница храбра партизанка која је по потреби и болничарка, а заједно са диверзанткињом женској страни у партизанима даје једну врло изражену акциону компоненту (што је до тада свакако била реткост). *Сутјеска* је наредна филмована офанзива која није донела превише новог концепту женског лика у партизанима. Ту је, наравно, неизбежна болничарка, оличена у лику Вере (Милена Дравић), која је овог пута унапредовала до статуса доктора (у *Бици на Неретви* доктор је мушкарац, док су жене искључиво болничко особље). Лик Вере такође садржи и врло снажне мартиролошке конотације, јер поред њене бриге за рањенике она сама бива рањена и доцније подвргнута ампутацији руке без анестезије. Уз њу, ту је и болничарка (Неда Арнерић), чији је лик врло „блед“ и о коме се не може сазнати ништа посебно, осим да је врло млада. Поред њих две, треба поменути и лик жене у црном (Ирене Папас), која у одређеном смислу може представљати противтежу познатом „партизанском оптимизму“ (у пар сцена има врло песимистичке мисли и лоше слутње) и на тај начин умањивати елементе кича који су у њему били присутни. Осим тога, овај лик репрезентује и једну доста важну фигуру, врло карактеристичну за политичку културу југословенских комуниста, а то је мајка палог борца. Према фигура мајке није била толико потенцирана у комунистичкој идеологији,¹⁹ јер је жена била пре свега другарица, мајка палог борца је, чини се,

¹⁹ У литератури се такође може наћи и становиште да су међу митовима о женском хероју у комунизму два посебно важна – мит о мајци и мит о женском хероју рада (Тодић, 2006: 68). Када је у питању слика жене-мајке, чини се да је такав концепт много карактеристичнији за нацистичку идеологију, која је фаворизовала улогу мајке сматрајући да је то „природно својство“ жене, него што је таква слика одговарала пожељној визији жене у комунизму. Што се тиче жене-ударнице, идеализоване представе о њој су свакако биле присутне у комунистичкој иконографији и у великој мери су грађене по узору на мушке хероје рада, што је уједно био и један од специфичних видова социјалистичког егалитаризма. Оваква ситуација је била посебно карактеристична у првим годинама после ослобођења, када је у штампи фаворизован идеал снажне жене, борца, другарице, која ванредним залагањем пребацује све радне норме, постаје ударница и херој рада (Гудац-Додић, 2007: 200). Међутим, отварање према Западу и одређена либерализација земље, посебно у култури, утицала је и на окретање доминантне слике жене ка америчком идеалу, који је, начелно гледано, фаворизовао жену-даму. Овакве промене у свакодневици условиле су и дискретно појављивање другачијег тренда, који наглашава посебност жене, њену женственост, поклапа се са појавом специјализоване женске стране и женске рубрике у листу *Политика*

уживала посебан статус. Ово је проистицало из једноставне чињенице да је њено дете погинуло зарад остваривања тековина револуције, и самим тим је њена жртва неупоредива са било којом другом, јер је давање живота своје деце за револуцију био врхунац жртвовања.

Мајка палог борца присутна је и у *Ужичкој републици* (Ружица Сокић) и сцене које описују њено сазнање о смрти детета, као и сусрет са његовим беживотним телом, имају посебну емотивну тежину, много израженију него у „стандардним“ филмским погибијама. Овај филм је донео и нешто разрађенију слику женских ликова. Главни женски лик је професорка историје Нада (Божидарка Фрајт), коју су због њених политичких ставова истерали из школе. За њу би се могло рећи да у потпуности оличава ставове о родној равноправности које је комунистичка идеологија званично пропагирала. Неколико сцена снажно потврђује ову тврдњу, а једна од њих је већ на почетку филма, када она у разговору са партизанским комесаром говори како се жене „чуде да и њих неко нешто пита“. Још интензивније пропагирање егалитаризма може се видети у сцени у којој јој партизански комадант Лука (Аљоша Вучковић) изјављује своје симпатије и наклоност, а она му оштро одговара: „Командире, ја сам борац и очекујем од свих вас овде да ме тако гледате“. На овај начин јасно је стављено до знања да су и жене равноправни борци, а сама изјава има и додатну тежину, јер је дошла од жене која је то изрекла врло сугестивно и готово ауторитативно. Поменути женски лик је такође био запажен и у сцени у којој држи говор другим женама о потреби борбе против окупатора и о правом лицу четника, након чега је ови нападају и убијају. Други битан женски лик у *Ужичкој републици* јесте сељанчица Јелена (Неда Арнерић), јер се у самом филму може врло јасно видети развој тог лика. Наиме, она у партизане ступа сасвим случајно, заједно са својим братом, и ту је приказана као неука и врло затворена сеоска девојка. Међутим, већ у следећој сцени у којој се она појављује сазнајемо да је у женском партизанском интернату и да учи за болничарку, а већ у наредној је „главна звезда“ на партизанској приредби (имала је соло изведбу). Свака следећа сцена са њом доноси, условно речено, напредак у изградњи њене филмске личности, при чему је посебно упечатљива сцена у којој она узима митраљез од рањеног партизана (уз опаску како не зна да пуца) и отвара ватру на четнике, убијајући их са изузетном лакоћом. У последњој сцени у којој се појављује, она је потпуно самосвесна партизанка са пушком на рамену. На овај начин сасвим је јасно показана еволуција лика (од потпуно неуке сељанчице до просвећене партизанке и храбре ратнице), што даље може врло снажно сугерисати о емаципаторском карактеру ре-

---

почетком 1952. године, а култ лепоте, култура одевања и модне актуелности, одбачене после рата, поново оживљавају и постају наговештај другачијег стила живота (Гудац-Додић, 2007: 201).

волуције и целокупног партизанског покрета, а самим тим и комунистичке идеологије.

Премда је оваква, вишедимензионална слика жене-партизанке била реткост у филмованим офанзивама, нешто другачији приступ женским ликовима се може наћи и у *Паду Италије*. У овом филму се могу маркирати три битна женска лика: промискуитетна партизанка Красна (Снежана Савић), буржујска кћи Вероника (Ена Беговић) и милитантна партизанка Божица (Горица Поповић).²⁰ Док се за прву може рећи да је традиционално оличење женске неморалности јер, како је у једној сцени у филму речено, пати од „болести према мушкарцима“, а уз то је и издала партизански покрет Италијанима, дотле је друга нека врста „забрањеног воћа“, јер се партизански командант заљубљује у њу иако не би смео, с обзиром на драстичне класне разлике. Последњи, и никако најмање важан лик је Божица, правоверна партизанка која, иако не може у потпуности да сакрије своја осећања према партизанском команданту Даворину, остаје верна револуцији и њеним начелима, што је показано у сценама при крају филма када она практично командује стрељачким водом који је извршио егзекуцију над анатемисаним партизанским командантом.²¹

За представу жене у филмованим офанзивама се може рећи да је у највећој мери била саображена „идеализованој слици партизанске болничарке“ (Wiesinger), јер је фигура болничарке била присутна у готово сваком филму, док је жена-ратница било у само неколико (у *Игманском маршу* се, на пример, може врло кратко видети како једна партизанка, након погибије свог друга, узима његово оружје и пуца на непријатеља), при чему њихови филмски портрети нису били превише развијани. Поред тога још једна генерална карактеристика болничарки јесте и стереотипно реферирање ка

²⁰ Овај атрибут је посебно истакнут у сцени у којој је она, приликом одржавања сеоске феште, запуцала на једног црнокошуљаша који је постао агресиван током плесања са њом, чиме је уједно проузроковала већи сукоб. Описана реакција може говорити и о несубмисивности партизанки, као и о њиховој одлучности да се по сваку цену одупру онима који их на било који начин угрожавају.

²¹ Знатно другачију слику овог женског лика дао је Милутин Чолић, који сматра да је партизанка Божица заправо лицемер, пошто грубо крши етику својих идеолошких принципа јер једно проповеда а друго чини (Чолић, 1984: 263). Премда запажање филмског критичара није најјасније (али уз уважавање његових ставова, као и чињенице да је полисемичност у тумачењу, посебно филмских слика, сасвим легитимна), ипак остаје утисак да је структурирање ликова партизанке и буржујке било такво да се симпатије много лакше могу остварити ка другом него ка првом лику. Избегавајући сваки покушај тумачења намера аутора филма око тога како је желео да филмски портретише два женска лика, остаје уверење да је допадљива слика буржујке (тј. у потпуности некритичка, из перспективе званичне идеологије) у знатној мери била последица друштвено-политичких околности у којима је филм настао, као и чињенице да је општа друштвена клима у земљи била знатно мање ригидна него ранијих година, у којима би такав портрет „класног непријатеља“ био тешко замислив.

њиховој „несебичности, храбрости и херојској смрти“ (Wiesinger), што је постало и нека врста филмског обрасца, јер је у филмованим офанзива приказано како болничарке херојски гину. Разлози за овакав филмски третман могу бити различити, а један од њих би могао лежати и у патријархалним друштвеним обрасцима балканског поднебља. Барбара Визингер, у том смислу, наводи да је занемаривање женског доприноса у рату (и самим тим његово стереотипно филмско приказивање) генерално карактеристично за друштва у којима доминирају мушкарци. Стога је било врло тешко концептуализовати чињеницу да се хиљаде жена стварно борило у рату²² у терминима традиционалних наратива који дефинишу рат као искључиво мушку делатност. Поред тога, може се претпоставити да су на филмску представу жена у знатној мери утицале и одређене друштвене тенденције. Као једна од таквих може се навести и укидање *Антифашистичког фронта жена* (АФЖ)²³ 1953. године, уз замерку да се сувише бавио политичким радом, и оснивање *Савеза женских друштава* (уместо њега), са задацима редукованим на просвећивање сеоске жене, што је био почетак краја самоорганизованог женског рада на постављању својих властитих проблема и властитог тражења путева за њихово решавање, као и пут постепеног враћања жена домаћинству и напуштања политичке активности (Божиновић, 2008). Дакле, слика жене у филмованим офанзивама је у великој мери остала заробљеник како једног ширег патријархалног обрасца на Балкану тако и оног ужег идеолошког оквира који је наметнуто тада владајући политички естаблишмент.

Закључак

На самом крају може се закључити да су класни и родни обрасци у филмованим офанзивама имали нешто специфичније форме филмског конструисања. Ово се посебно односи на прву групу образаца, јер визуелни третман радничке класе није био у сагласности са званичном идеологијом, пошто је овај кључни колективни субјекат био потпуно ненаглашен у готово свим филмовима. Овде остаје питање зашто је тако важан сегмент

²² Према званичним подацима, у Народноослободилачкој војсци Југославије је служило око 100.000 жена, било као болничарке или као ратнице, а поједини извори говоре да је удео жена у неким јединицама износио и преко 20 процената (цит. према Wiesinger). Када се ово има у виду, може се рећи да је филмска слика жена у великој мери одударала од реалних чињеница, јер су „филмске партизанке“ биле присутне у готово занемарљивом броју.

²³ АФЖ је основан 1942. године са циљем да мобилише жене ради помагања јединицама Народноослободилачке војске Југославије, ради помоћи органима власти у организовању позадине, ради учешћа у оружаним и диверзантским акцијама, за бригу о деци, за развијање братства и јединства међу женама. Посебан задатак био је културно-просветно уздицање жена (Божиновић, 2008).

идеолошке матрице југословенских комуниста остао без свог разрађенијег одраза у анализираним филмовима? Отуда и питање да ли се ово може сматрати случајем идеологизације путем филмске слике или не? Можда у одређеном смислу и јесте, али пре свега кад су били приказивали идилични међукласни односи, где је сама међукласна солидарност потенцирана у већини филмских остварења. Исто тако, чини се да је утицај идеологије био изразитији и приликом филмског идеализовања сиромашног сељаштва.

Са друге стране, идеологизација је била релативно потпуна и када су у питању родни обрасци, јер је њихова филмска конструкција била сасвим у складу са званичном идеологијом. То значи да је приказивање жена пре свега било центрирано око модела који је подразумевао херојску и пожртвовану медицинску сестру. Иако је током Другог светског рата у партизанској војсци учествовао велики број жена, не само као болничарки већ и као ратница, те чињенице нису нашле свој одраз у анализираним филмовима. Ово је у знатној мери било последица патријархалног бремена балканског поднебља, коме се југословенски комунисти нису могли (или нису хтели) одупрети.

Литература

- Бак-Морс, Сузан, *Свет снова и катастрофа*, Београд, Београдски круг, 2005.
- Божиновић, Неда, *Неколико основних података о женском покрету у Југославији*, URL: http://www.womenngo.org.yu/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo, посећено септембра 2008.
- Goulding, Daniel J., *Југославенско филмско искуство 1945–2001: ослобођени филм*, Загреб, В. Б. З. 2004.
- Гудац-Додић, Вера, „Колективизација у Југославији: узроци и последице“, *Истраживања*, бр. 19, 2008, 145–154.
- Даковић, Невена, „Клишеи ратног филма или ратни филм као клише“, у: група аутора, *Изазов ратног филма*, Краљево, Културни центар, Врњачка Бања, Фестивал филмског сценарија; Краљево, City centre, 2000.
- Јовић, Дејан, „Хрватска у социјалистичкој Југославији“, *Реч*, бр. 75/21, 61–98, 2007.
- Марковић, Предраг Ј., *Трајност и промена*, Београд, Службени гласник, 2007.
- Миладиновић, Слободан, „Обрасци формирања и репродукције владајућих елита у бившој Југославији и вертикална покретљивост“, *Социологија*, вол. XLV, бр. 1, 33–60, 2003.

- Миличић, Будимир, „Историографска анализа правне регулативе о дјелимичној национализацији земљишта сељака у Југославији 1953–1956. године“, *Прилози*, бр. 33, 135–184, 2004.
- Николић, Коста, „О феномену научне регресије у савременој српској историографији и публицистици. Пример Другог светског рата“, *Историја 20. века*, бр. 2, 125–138, 2007.
- Rohringer, Margit, „Pad Italije / The Fall of Italy“, у: Iordanova, Dina (ed). *The Cinema of The Balkans*, London, Wallflower Press, 2006.
- Тодић, Миланка, *Фотографија и пропаганда 1945–1958*, Бања Лука, Ју Књижевна задруга, Панчево, Хеликон, 2006.
- Хобсбаум, Ерик, *Доба екстрема*, Београд, Дерета, 2002.
- Чолић, Милутин, *Југословенски ратни филм I и II*, Београд, Институт за филм, Титово Ужице, Вести, 1984.
- Wiesinger, Barbara N. *The „right to fight“? Women Partisans in the Yugoslav National Liberation Army, 1941–1945*, (manuscript).

Summary

Nemanja Zvijer

Class and Gender Patterns in Yugoslav War Epics

Key words: *Class and gender patterns, „the filmic offensives“, socialist Yugoslavia, ideology, politics*

The paper work is dealing with the ways of film's construction class and gender patterns in war epics of socialistic Yugoslavia. The exact subjects of analysis are only those films which were showing „the enemy offensives“ (the seven military operations of German army (Wehrmacht) and its allies against Yugoslav partisans during the World War Two). Those offensives were very significant (in real and symbolic sense) for ideological discourse of Yugoslav communists. On the other hand, films which were depicting those offensives were important (but often underestimated) segment of ex-Yugoslav cinematography. At the end, the film construction of those patterns (class and gender) will be compared with the official ideology, as well as with the social context in that are analyzed films were made, and with historical facts to which were those films referring.

УДК 339.923:061.1(4:497.1) „195/196“
327(4:497.1) „195/196“

Branislav RADELJIĆ
Associate Lecturer in International Politics,
University of East London

QUESTIONABLE RELATIONSHIP: EUROPEAN ECONOMIC COMMUNITY AND YUGOSLAVIA UNTIL 1968

ABSTRACT: *This paper offers a detailed analysis of the relations developed between the European Economic Community and Yugoslavia from their earliest interaction to 1968, a year when the official diplomatic relations between the two parties were established. While for many countries, the period following the Second World War represented a period of intensified cooperation, I argue that the EEC–SFRY relationship did not follow this pattern. The Yugoslav federation was deeply involved in its non-aligned status whereas the European Economic Community was primarily focused on its integrationist project. Accordingly, the relationship that developed between the two appeared to be rather unstable – a trend which did not change in 1968. The paper benefits from both the existing scholarship in the field and archival materials of the present European Union.*

Key words: *European Economic Community, Yugoslavia, economics, diplomatic relations*

Getting to know each other

Post-World War II Yugoslavia was a problematic state. According to the first five-year plan (1947–51), aimed at altering the country from an agricultural to industrial economy, Yugoslavia was supposed to take part in international economic relations directed primarily at socialist bloc, therefore ignoring the rest of the world. Despite its initial success, the economic Plan proved overambitious

and therefore unrealistic. According to Lane, shaping Yugoslavia's economy on the Soviet model „was conceptually flawed owing to the differences between the two states as economic entities.“¹ In fact, there was no evident similarity between the two that might have served as a model to follow. Thus, for the sake of its own survival, Yugoslavia's leadership decided to position the country between the East and the West and commence a policy which would have benefited it by standing in between the two opposing blocs.

At the time, Yugoslav leadership was interested in approaching Western powers in order to obtain financial aid and sign trade agreements. However, issues regarding Western assistance served to inspire further political discord. This was a product of Western judgment which „strongly opposed communism in principle and in practice“ and for both the United States and Western Europe „it seemed ludicrous to support the ‘containment’ policy with one hand and to assist an isolated and weak Communist state with the other.“² In their examination of Yugoslavia's policy, some other scholars conclude that initially, „there was no Yugoslav intention to abandon Soviet-style planning, despite results that were already unsatisfactory before the interruption of economic relations with the Soviet Union and its Eastern European allies.“³ This clearly demonstrates how the Yugoslav leadership approached the West: its self-centered ambition to get financial support dominated the discourse, rather than development of closer cooperation and therefore stronger linkage.

Therefore, all the way through the 1950s Yugoslavia was a state pursuing only-it-new-which direction. However, in the West, the federal system of Yugoslavia enjoyed reputation and the country was appreciated for its highly unitary structure. While it was not possible to predict which path socialist Yugoslavia was going to follow in the forthcoming years, the insecure domestic situation „was aggravated by the deterioration in Yugoslavia's relations with the outside world“ provoking condemnation of everything capitalist and Western: „cultural relations were with other communist states [while] all contacts with the capitalist West were reduced to a minimum.“⁴

In Europe, from the juncture of the establishment of the first Community, the European project advocated interdependence between member and non-member states. In regard to non-member states, the idea of Community's external relations and cooperation with them was envisaged. For instance, the *General Report of the High Authority* stated that „the relations with the other European

¹ Lane, Ann, *Yugoslavia: When Ideals Collide*, London, Palgrave Macmillan, 2003, p. 112.

² F. and Nicolas Spulber (eds), *The Second Soviet-Yugoslav Dispute*, Bloomington, IN, Indiana University Publications, 1959, pp. 12–13.

³ Lampe, John R., Prickett O. Russell and Ljubisa S. Adamović, *Yugoslav-American Economic Relations since World War II*, Durham, NC, Duke University Press, 1990, p. 29.

⁴ Auty, Phyllis, *Yugoslavia*, London, Thames and Hudson, 1965, p. 112.

countries were also further developed," but without naming Yugoslavia among those countries.⁵ That this was a consequence of Yugoslavia's international position at the time which consisted of charting a policy that permitted it not to join either of the blocs, while maintaining bilateral relations with both blocs' members. Similarly, in her study, Lane sees Yugoslavia as „ambiguous since it had interests in developing and sustaining working relationships with both East and West in the Cold War; its domestic organization was innovative, dynamic and highly experimental.“⁶ However, although Yugoslav federation was not cited in the 1953 report, it is difficult to argue that the Community was not intended to consider it at some point in the future as the *Third General Report* stipulated: „The European Coal and Steel Community is an open-to-all community. From its earliest days, it has set out to develop its relations with the countries which do not belong to the Community, and to co-operate with the international organizations.“⁷

Nonetheless, the enthusiasm about the Community's development was very often accompanied by criticism. In fact, while being a work in progress, the Community encouraged numerous analyses in regard to its sustainability. One of them is offered by McAllister for whom the Community was „an animal in motion“, without „fixed“ destination and „not something quite separate from and independent of the states that set it up“. While arguing the ECC evolution to be a puzzling business and describing the Community as „a strange creature, a kind of hybrid“, the author observed: „The world of the Community is full of paradox and irony“.⁸ This understanding obviously questions the ideal of the European solidarity – a restricted concept at the time. In fact, as admitted by the High Authority, only countries having a delegation in Luxembourg at the time had „the opportunity of being kept informed“ in regard to decisions taken: „through such exchanges of views, the High Authority is in a position to ascertain the repercussions of its actions in the international sphere and to keep itself informed on the interests, wishes, and at the times even the apprehensions, of the non-member countries“.⁹ Thus, it can be argued that the Community was operating, intentionally or not, as an exclusive club, permitted to keep uninformed and marginalize everyone not holding a delegation in Luxembourg. This behavior explains one of the central points for this period related to the lack of profound interest in regard to the Yugoslav federation: inexistence of appropriate Yugoslav representation within the Community's headquarters.

⁵ The High Authority of the European Coal and Steel Community, *General Report on the Activities of the European Community (August 1952 – April 1953)*, p. 25.

⁶ Lane, Ann, p. 115.

⁷ The High Authority of the European Coal and Steel Community, *Third General Report on the Activities of the Community (April 1954 – April 1955)*, p. 25.

⁸ McAllister, Richard, *From EC to EU: An Historical and Political Survey*, London, Routledge, 1997, pp. 7–8.

⁹ *Ibid.*

Communication

The Yugoslav federation was present in the so-called European issues by its active involvement. In fact, Mateš, one of the architects of the Yugoslav policy, notes that such approach was not one-sided, or directed towards the two superpowers in order to generate benefit depending on what they could have offered; for him, Yugoslavia made no differences between the states and sought rather serious connections with its former enemies and potential collaborators in the future: „This is why Yugoslavia represented an active partner with clear positions about its goals and intentions even when its relations with some countries had not been normalized“.¹⁰ Mateš's standpoint about European integration at the time which affected Yugoslavia negatively is justified. In fact, he argues that economically-driven integration of Europe encouraged further divisions of the European continent and therefore undermined Yugoslavia's position: „The combination of noticeable political tensions between the East and the West and economic disturbances created by the establishment of different economic divisions [ECSC/EEC, European Free Trade Association (EFTA) and COMECON], marginalized and slowed the development of Yugoslavia's pro-European politics“.¹¹

However, while the Community was concentrated on its own economically-driven performance and international position, Yugoslavia was „a small, semi-developed country“ distracted between the East and the West: the Yugoslavs sent up a series of signals to Moscow indicating their desire to maintain normal and expanding economic relations with the East despite deteriorating political relations. As a reserve line, they accelerated efforts to increase trade and credit arrangements with the West, including in particular a commercial agreement with the EEC, already by far their most important trading partner, and new credit lines to the World Bank and the US Export-Import Bank.¹²

It was only in the late 1960s, when Yugoslav primary concerns consisted of „bilateral and economic relations with neighbors and important trading partners, particularly including a commercial treaty with the EEC, and with attracting foreign investment.“¹³

The provisions in regard to aid show that the Community was indirectly involved (via some of its Member States) in Yugoslavia from its early establishment. In general, Western backing included not only economic aid, but diplomatic and military assistance. In regard to politics, there was no evident intention by

¹⁰ Mateš, Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, Nolit, 1976, p. 168.

¹¹ *Ibid.*, pp. 169–170.

¹² Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London, Hurst & Co., 1977, p. 241.

¹³ *Ibid.*, p. 213.

the Western powers to affix political condition to their aid, and the Yugoslav government was careful not to trigger such sequence. Here, the argument positioned to demonstrate that the Community and Yugoslavia followed two separate ways becomes exact: the first was unfamiliar with the problems Yugoslavia was facing, while Yugoslavia was exempted from any concerns linked to the Community. Understandingly, apart from previously mentioned economic aid, there is no much left to be said about the Yugoslavia's position or interference within the European context or vice-versa. Although condemning Western behavior, the Yugoslav foreign policy continued to preserve amicable relations with both communist and capitalist world. According to Lane, Tito's foreign policy focused on balancing its relations with both East and West, thus „achieving ideological sustenance from a relationship with the communist movement as a whole, while benefiting from Western economic aid ... [which] provided a safety net for the fragile Yugoslav economy and kept Tito afloat during the most critical period of Yugoslavia's international isolation.“¹⁴ Therefore, major Western powers opted to aid Yugoslavia while ignoring its economic mismanagement just for a simple reason of disassociating it from the Soviet bloc – an approach that contributed to the worsening of its international reputation.

The Community was not familiar with Yugoslavia's domestic setting and notwithstanding the relations between the two existed of economic necessity, the Community stayed silent when domestic changes started shaping the Yugoslav system. Here, it is worth mentioning that the Western powers considered Yugoslavia for their plans for European defence: after Greece and Turkey had officially joined the North Atlantic Treaty Organization (NATO) in 1951, separated from Western Europe directly by Yugoslavia, the Western powers insisted on Yugoslavia improving its bilateral relations with Greece, Turkey, and Italy, and to link itself in some manner to NATO – an illusionist project.¹⁵ Even when the most important obstacles proved to be overcome, the Yugoslav leadership commenced to move away from such form of association and opted for the establishment of closer links with some of independent states, for example in Asia and Africa. In his study, Pavlowitch identifies two main reasons for this policy: first, these destinations „appeared as a field in which [Yugoslavs] could promote their new brand of independent and progressive democratic socialism“, and second, „by associating with the states of the ‘third world’ Tito could hope to reduce his increasing dependence on the West“.¹⁶

On the other side, with or without Yugoslavia, the European optimism was a project not allowed to expire. For Monnet, „the essential thing is to

¹⁴ Lane, Ann, pp. 121–122.

¹⁵ Auty, Phyllis, „The Post-War Period,“ in Stephen Clissold and Henry Clifford Darby (eds), *A Short History of Yugoslavia from Early times to 1966*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, p. 260.

¹⁶ Pavlowitch, Stevan K., *Yugoslavia*, New York, NY, Praeger, 1971, p. 245.

hold fast to the few fixed principles that have guided us since the beginning: gradually to create among Europeans the broadest common interest, served by common democratic institutions ... This is the dynamic that has never ceased to operate“.¹⁷ Moreover, during the twelfth session of the Committee of Ministers held in Strasbourg, „the Ministers reaffirmed that the Council of Europe remained open to the accession of all European nations ‘which, as the Statute requires, acknowledge the rule of law and the sanctity of fundamental freedoms’.“¹⁸ The concept of membership, while lacking a well-defined basis, allowed acceding states to „vary their membership; counties could take part in some schemes and perhaps not in others, whereas in any particular arrangement such divided choice would obviously not be tolerable.“¹⁹ Moreover, the Committee expressed its willingness to conclude association agreements with countries unwilling or unable to become full members of the Council. According to *The Times* commentators at the time, Yugoslavia might have been one of the countries the Council referred to. As a consequence, in its *Third General Report*, the Community recognized the importance „to close the phase in which the problems of the underdeveloped countries are a matter of discussion and to draw up a practical program of aid“.²⁰

This controversial decision of the Community, not to deal with its neighboring countries in need of an aid first, but to devote itself to negotiations for the expansion of international trade with less-developed countries, Cambodia, Israel and Tunisia, certainly questions the Community’s initial interests and intensions concerning European non-members, Yugoslavia in particular. Due to their substantially different paths the Community appeared ignorant about Yugoslav domestic affairs. Very often, Western commentators kept producing superficial reporting, thus insufficient to transmit the reality. This happened on a twofold basis: first, Western commentators lacked information about Yugoslavia, and second, Yugoslav interpreters manipulated foreign journalists selecting information carefully. However, if to justify, the only viable reason for such Yugoslav behavior was its ambition to maintain good, aid-inspired, relations with the West, while negotiating additional aid in the East. Playing such role, it secured substantial resources enabling the Yugoslav government to return interest payments on a short-term basis from the West. What majority of documents point at is the following: this was a difficult period. Its complexity derived from the involvement of the Yugoslav leadership to secure an amicable relationship vis-à-vis Moscow, thus enjoying immediate interests, while maintaining „a tricky re-

¹⁷ Monnet, Jean, *Memoirs*, Glasgow, Collins, 1978, p. 522.

¹⁸ The High Authority of the European Coal and Steel Community, *Second General Report on the Activities of the Community (April 1953–April 1954)*, p. 596.

¹⁹ Mitrany, David, „The Functional Approach to World Organization,“ in *International Affairs*, Vol. 24, No. 3, July 1948, p. 353.

²⁰ Commission of the European Economic Community, *Third General Report on the Activities of the Community (March 1959–May 1960)*, p. 250.

lationship with the West, one which could help it when it was left isolated on the doorstep of the Communist camp.²¹ This is to say that the Yugoslav authorities were rather intelligent: while ignored by the EEC, they were getting most out of the possible. For Pavlowitch, Yugoslav leadership was „instructed to switch from intimidation to persuasion, but to carry on in leading the fight for socialism, and against Western ideas, at a time when friendship with the West was fostered, and the Soviet Union denounced for practices which had been their own.“²²

If the Yugoslav federation was somehow unique, then why did the Community behave as it did at that stage? Worthy of belief is its incapability of getting a clear picture about Yugoslavia, a country administered by political nominees who had been granted jobs usually because of their wartime performance, but another cogent and more important argument is traced in the modification of the economic policy of the COMECON which left the Community bewildered about the future prospects. According to the 1959 General report, a new Soviet Union position in regard to Yugoslavia actually reflected President Khrushchev's position, advocating „the establishment of Soviet-Yugoslav trade based on equality and mutual benefits.“²³ Due to Yugoslavia's policy aimed at avoiding alignment with either bloc, relations with Soviets deteriorated as a consequence of *The Program of the League of Communist of Yugoslavia*, a document of an immense importance, submitted to the Ljubljana Congress in March 1958, which advocated close bilateral or multilateral cooperation with other countries, no matter their political standpoint or bloc alignment.²⁴

Here, the Community remained silent. The option of staying aside encourages discussion even today of how the interest of the West was conceptualized, and of the Community, in particular. In this regard, it is possible to identify two reasons. First, the EEC itself was a developing organization, chaotic and continuous. Having said this, avoiding additional involvement in the affairs of non-member states, no matter whether they were on the European continent or not, was a good idea. Second, although Yugoslavia had already enjoyed diplomatic relations with each of the founding members of the Community, the official relations between the Community and Yugoslavia were not established yet and therefore this situation offered a relationship on a voluntary basis. In his analysis, Pavlowitch questions: „The Yugoslav government had been able to obtain Western aid when it needed it, and to reject it when it preferred to do without it, because its Western creditors believed that they could help it financially

²¹ Lane, Ann, p. 122.

²² Pavlowitch, Stevan K., p. 250.

²³ Commission of the European Economic Community, *Third General Report on the Activities of the Community (March 1959 – May 1960)*, p. 74.

²⁴ Hughes, Barry and Thomas Volgy, „Distance in Foreign Policy Behavior: A Comparative Study of Eastern Europe,“ in *Midwest Journal of Political Science*, Vol. 14, No. 3, August 1970, pp. 488–490.

to remain at some distance from the Soviet Union; but for how long would it be considered worth aiding?²⁵ This inquiry links to the sequent reasoning: even if Western aid was a tool to understand Yugoslav situation and anticipate its future orientation, it might have still been an insufficient means due to the Yugoslav readiness to manipulate both West and East – two particular worlds with events engulfed in the flux of circumstance.

Indeed, towards the end of the decade, economic, diplomatic, and cultural contacts with the Community were opening Yugoslavia to the Western world, and that seemed to be promising for the future of the Balkan state. Once it demonstrated that such contacts might have undermined the reputation of the Communist Party, Tito changed his strategy by issuing „warnings against the danger to socialist development of infiltrations from the West.“²⁶ Another two Yugoslav speakers, Edvard Kardelj, the Yugoslav Vice-president, and Aleksandar Ranković, Minister of the Interior, fully supported their guru and denounced Western influence. From the other side, in their secret report transmitted to the Council, the Community representatives residing in Yugoslavia in 1959 described the federation as upset in regard to the Common Market. Considering that the concept of a ‘common market’ had not been precisely defined,²⁷ it was expected to hear European non-member states complain. As stipulated in the interview given to the French *Observateur* by Kardelj:

We have been surprised by the creation of the European market, possibly less than other countries, because of our export policy, but still we have felt a number of negative effects. Our country needs a solution which will eliminate any discriminatory clause, but still benefit both parties. Thus, the Yugoslav federation does hope that our cooperation will continue in that direction.²⁸

At the time, Western Europe remained the most significant single trading area, although Yugoslavia’s trade balance was increasingly negative, while a positive trade balance with Eastern bloc and the ‘third world’ was useless, due to the fact that it was tied down by long-run credit arrangements or strict bilateralism.

In regard to the Community-Yugoslav cooperation, the 1958 Ljubljana Program noted the risk of creating economic blocs and further exclusion: „Seclusion, within national frontiers, autarchy, as well as discrimination, which stem from ideological or political motives, are contrary to the needs of the

²⁵ Pavlowitch, Stevan K., p. 266.

²⁶ *Ibid.*, p. 264.

²⁷ See Andrew Shonfield, *Europe: Journey to an Unknown Destination*, London, Allen Lane, 1973.

²⁸ Quoted in *Rapport des conseillers commerciaux des pays membres de la CEE en Yougoslavie*, 22 June 1959, Belgrade.

economic development of the world, as well as damaging, not only to individual countries but to the world as a whole.²⁹ This is what inspired Kardelj to stress Yugoslavia's opposition to the existence of supranational bodies deciding upon economic cooperation, but rather the equality among the states. As he put it: „I am afraid that inequality in economic relations discourages integration, thus fosters disintegration. I have already perceived such tendency.“³⁰ Kardelj's point reflected Yugoslav standpoint of the time perceiving regional integration marked by „a number of negative features, which are impressed upon [it] by the existing sharp division of the world into blocs, as well as by the influences of imperialism and hegemony of the strongest capitalist states.“³¹ This Yugoslav approach aimed at criticizing the Community's *modus operandi* could have hardly been appreciated within the Community as such: Yugoslavia might have been perceived only as a direct Soviet affiliate aimed at undermining the European project. In their analysis of the Soviet understanding of the Community, Nicoll and Salmon noted: „the total opposition of the Soviet Union ... regarded the European Communities as part of the war-making plot against it.“³²

Usually, intentions and ambitions tend to disaccord rather remarkably among parties without clear relationship or common objective. However, what proved to be a valuable component in regard to subsequent ECC-SFRY linkage was the awareness of the following: in its *Fifth General Report*, the Community acknowledged the importance of considering its external relations seriously.³³ Thus, while the Community was examining whether the economic Europe should be the path to political Europe, a strategy advocated by Monnet, or not, as disapproved by President de Gaulle, Yugoslavia's authorities were preoccupied with a different reality. In his assessment, Dobrica Ćosić, a Serbian writer, political and national theorist, noted: „In Titoist Yugoslavia, like in any other totalitarian state, two different political realities coexisted – an official one, presented in the media and public, and an illegal one, intimating in its nature, discussed in restaurants and at home.“³⁴ While usually used in manipulative purposes, the two realities confronted their own clash during the 1960s, followed by inflation, unemployment and social dissatisfaction.

²⁹ Ljubljana, Program, 1958.

³⁰ *Rapport*, 22 June 1959.

³¹ Ljubljana, Program: Chapter 3, 1958.

³² Nicoll, William and Trevor C. Salmon, *Understanding the New European Community*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf, 1994, p. 22.

³³ Commission of the European Economic Community, *Fifth General Report on the Activities of the Community (May 1961–April 1962)*, p. 240.

³⁴ Ćosić, Dobrica, *Kosovo*, Beograd, Novosti, 2004, p. 7.

The 1960s: closer or looser ties

Most of the European integrationists optimistically advocated period from 1958 to 1962 to be a ‘honeymoon’ for the Community. This was not entirely true considering that during the 1960s the Community faced numerous problems regarding its nature, potential and membership. In fact, McAllister argues that „as the 1960s proceeded, there were crises in plenty“, and at diverse points „it looked as if the Community might reach a breaking point.“³⁵ Thus, again, busy with its own affairs, the Community hardly considered its neighboring countries. In regard to Yugoslavia, a number of reforms introduced in the early 1960s and aimed at helping Yugoslav economy become competitive in foreign economic relations had both positive and negative outcomes. When discussing the changes, Pavlowitch noted: „The reforms of 1961 were a half-hearted attempt to remedy the country’s economic ills, an experiment which the government wanted to be able to control, so that it should not detract from the long-term aims.“³⁶ In Yugoslavia, protecting favored industries meant protecting particular regions. Therefore, in order to help poorer ones, Macedonia and Kosovo, in particular, the government decided to subsidize each of them – a strategy that irritated better-performing republics obliged to contribute to the General Investment Fund. They „felt that their resources were being wasted“ which constrained the government reconsider its strategy.³⁷ Moreover, criteria regulating investment policies were more political, thus in hands of the central government, than economic and such atmosphere allowed production beyond its means, expanding of under-utilized capacities, and stock-piling of unsold goods.

While incapable of satisfying the demand for consumer goods, thus in a position to import much faster than export, by the mid-1962, the Yugoslav economy was in constant deterioration. An increasing inflation was another alarming signal. The government initially disregarded it thinking that foreign aid might be a substitute, but once the inflationary trend commenced gallop, the government also opened a discussion. In addition, unemployment grew, caused by poor performance of agricultural production, which forced surplus agricultural labor to hunt work in industry, at home or abroad, after the government had decided to open the borders to the West. In regard to this, the Community’s reaction is worth consideration: notwithstanding majority of its official documents tended to classify Yugoslavia as a Mediterranean country, the ECC report did not name Yugoslavia or any other country specifically when stipulating the following: „The working out of the common agricultural policy has given rise to numerous approaches

³⁵ McAllister, Richard, pp. 19–20.

³⁶ Pavlowitch, Stevan K., p. 284.

³⁷ *Ibid.*

by agricultural countries, more particularly Mediterranean countries.³⁸ The avoidance to name any state in particular reflected the Community's awareness of discriminatory effects its customs union might have had in regard to non-member states. Indeed, within the Community's official agenda, Yugoslavia was named for the first time later, in the *Sixth General Report* and this because „the Yugoslav government approached the Community“ to discuss technical measures in regard to trade between them.³⁹ During its 1962 meeting, the Council pointed out that the Yugoslav authorities had complained both to the Community's five member states separately and the Commission requiring negotiations opening in regard to the reciprocal trade exchange.⁴⁰ A good thing was that the EEC member states were in favor to see Yugoslavia approaching the Community in general, but at the same time, they wanted to see Yugoslavia fostering its position vis-à-vis the Eastern bloc. A bad thing was that while facing the economic crisis and populations' growing dependence on consumer goods, the Community unconsciously opted to assist Yugoslavia by feeding its appetites, „seeking to detach the Yugoslavs once and for all from the Soviet bloc.“⁴¹

Thinking of Yugoslavia's domestic situation, it found its place in transparent debate and as Pavlowitch put it: „By 1964, strikes and unemployment were openly discussed among Communists, in the press and in parliament“.⁴² The critique of the Yugoslav situation was heard within the Community. According to Meier, foreign correspondents identified two *chefs de file*: Kardelj, representing the reformists, and Ranković, representing the conservatives.⁴³ Having them both active was a sign for the Community to pay greater attention to the political component of the Yugoslav crisis.

Having examined the beginning of the 1960s and going back to the understanding of Yugoslavia within the Community framework, it can be noted that the early 1960s general reports commenced considering the Yugoslav federation separately, but still under a newly coined subtitle: '*relations with the Eastern bloc countries.*' This was not a pure misunderstanding, but rather an EEC reaction to the ambiguous attitude deriving from both Yugoslavia and the Soviet Union. Defining Nikita Krushchev shaped Soviet position in regard to Yugoslavia, the Council quoted his words revealing that „trade between Soviet Union and Yugoslavia should be based on equality and mutual interests.“⁴⁴ Thus, concerned

³⁸ Commission of the European Economic Community, *Fifth General Report on the Activities of the Community (May 1961 – April 1962)*, p. 240.

³⁹ Commission of the European Economic Community, *Sixth General Report on the Activities of the Community (May 1962 – March 1963)*, p. 252.

⁴⁰ Conseil de la Communauté économique européenne, CM 2/1962, No. 0781.

⁴¹ Lane, Ann, p. 126.

⁴² Pavlowitch, Stevan K., p. 287.

⁴³ Meier, Viktor, „Yugoslav Communism“, in William E. Griffith (ed), *Communism in Europe: European Communism and Sino-Soviet Rift*, Cambridge, MA, MIT Press, 1964, p. 65.

⁴⁴ Quoted in *Rapport des conseillers commerciaux des pays membres de la CEE en Yougoslavie*, 30 June 1959.

about Yugoslav orientation, the Sixth General Report about the bloc was not optimistic:

The relations between the Community and the Eastern bloc countries continue to lack any formal basis. While continuing their violent attacks on the Community, to which the Commission has suitably replied, the Eastern bloc countries have shown a growing interest in the Community, and their reactions to its development seem to reflect a certain fundamental change of attitude.⁴⁵

In practice, this meant that future cooperation between the East and the Community was not granted due to the Community's continuous rejection of the Eastern bloc countries' requests to extend intra-Community tariff concessions by virtue of the most-preferred-nation clause.⁴⁶ But, another international organization aimed at facilitating non-communist international linkages – the Danube Commission – which at one time during the Cold War proved to be as much communist organization as COMECON itself was, according to Zimmerman, „in the 1960s became a vehicle through which small states could pursue policies designed to reduce the isolation of the East European regional system because its membership included Yugoslavia and, after December 1959, Austria, as well as West Germany as an associate member.“⁴⁷ Moreover, Romania opted to undertake the bilateral Iron Gates project with Yugoslavia under Danube Commission, not COMECON, auspices; this was an extremely subtle ploy since Stalin's death; in Cattell's terms „the Danube Commission was used as a test case for several innovations of Soviet foreign policy“ including „the attempt to appease and renew relations with Yugoslavia“.⁴⁸

1968: The establishment of official relations

After the Community had chaired a meeting regarding 'trends in trade' between the Yugoslav federation and the EEC in 1965 thus examining prospects for economic cooperation, significant moves in regard to political cooperation were made in 1968 when the Community and its institutions expressed interest in establishing official relations with Yugoslavia. In practice, this was an important step, as the 1968 *General Report* proudly stated that Yugoslavia was the first Eastern European country to accredit an ambassador to the European Communities,

⁴⁵ Commission of the European Economic Community, *Sixth General Report on the Activities of the Community (May 1962 – March 1963)*, pp. 250–251.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Zimmerman, William, „Hierarchical Regional Systems and the Politics of System Boundaries“, in *International Organization*, Vol. 26, No. 1, 1972, p. 30.

⁴⁸ Cattell, D. T., „The Politics of the Danube Commission under Soviet Control“, in *American Slavic and East European Review*, Vol. 19, No. 3, October 1960, pp. 390–391.

and the establishment of diplomatic relations finally meant that Yugoslavia could benefit by having a direct link with the Community and therefore be informed about various decisions made at Community level. In addition, the both sides' enthusiasm was accompanied by the opening of formal trade negotiations particularly aimed at addressing the problems of exporting agricultural products to the Community.⁴⁹

It can be argued that having established official relations with the Community, Yugoslavia and its leadership, while offered an opportunity to get closer and take pro-active part in the developments of the Community, did not seem to abandon their Eastward direction completely. In her analysis, Lane acknowledges this by going step further: „Eastward looking politically, but westward looking economically, Yugoslavia seemed to outside observers to be poised to capitalize on its rising international status among the non-aligned.“⁵⁰ Nonetheless the Community seemed to be ready to aid Yugoslavia economically and thus support the only buffer state, it disregarded its economic mismanagement and ignored further consequences: inflation, unemployment and social discontent, altogether inflaming nationalism and political crisis the Community could have never been able or interested to mitigate.

Relying on the establishment of diplomatic relations between Belgrade and Brussels, Artisien and Holt examine the ties between the two and subsequently identify three reasons why such association might have been important.⁵¹ Their first argument concentrates on Yugoslavia's active membership within the non-aligned movement where it played a significant role in „the creation of a new international economic order which would meet the needs of less developed nations,“ thus being considerate for the underperforming countries. The second argument is about geopolitical stand Yugoslavia held:

Her geographical position – at the intersection of the markets of the Community and Communist countries – and her political ambivalence – embodied in a delicate balancing act aimed at reconciling ideological principles with conflicting economic exigencies – are constant reminders to the Belgrade politicians of the uneasy balance of power between the Western and Eastern blocs.⁵²

Finally, the authors discuss Yugoslavia's concern in regard to further Community's enlargement. With particular emphasis on the accession of Greece, Yugoslavia feared that the Community may introduce additional restrictions on its exports and therefore „as a 'spokesman' for the Mediterranean counties,

⁴⁹ Commission of the European Communities, *Second General Report on the Activities of the Communities in 1968* COM (70) 177 final, 24 February 1970, Brussels, p. 389.

⁵⁰ Lane, Ann, p. 128.

⁵¹ Artisien, Patrick F. R. and Stephen Holt, „Yugoslavia and the EEC in the 1970s,“ in *Journal of Common Market Studies*, Vol. 18, No. 4, June 1980, p. 357.

⁵² *Ibid.*

Yugoslavia wants a long-term assurance from Brussels that the traditional trading relations between the member states of the Common Market and the Mediterranean nations will not suffer from the Community's enlargement.⁵³ While the first two arguments talked about ambition and potential, the last argument indicated factual situation and existence of concern within Yugoslavia about its further treatment by the Community. This Yugoslav statement, or demand, was going to of crucial importance for the later understanding of developments.

Summary

Branislav Radeljić

Diskutabilni odnosi Evropske ekonomske zajednice i Jugoslavije do 1968. godine

Cljučne reči: *Evropska ekonomska zajednica, Jugoslavija, ekonomija, diplomatski odnosi*

Rad preispituje odnose Evropske ekonomske zajednice i Jugoslavije od najranijih interakcija do 1968. godine. U skladu s tim analiza nudi tri osnovna zaključka. Prvi se tiče strana o kojima se diskutovalo, gde su i Jugoslavija i EEZ bile dela u nastajanju sa različitim ciljevima, te je zato nedostajala bilo kakva ozbiljna veza između njih. Zbog svoje nesvrstane politike Jugoslavija je bila zemlja koja je snažno verovala u balansiranje između Istoka i Zapada, koristeći tako sopstvene mehanizme da manipulise obema stranama zarad sopstvene koristi. Povezan sa ovim prvim zaključkom je i drugi koji se tiče početnih odnosa kada je Zapad, pa time i EEZ pokazao spremnost da ekonomski podrži Jugoslaviju i da tako postane indirektno odgovoran za loše unutrašnje upravljanje zemljom. Sem toga, jugoslovenski unutrašnji probelmi nisu diskutovani u EEZ-u, a u više navrata održavanje Jugoslavije na površini je smatrano za ispravnu opciju bez obzira na moguće posledice. Konačno, ustanovljavanje službenih odnosa između EEZ-a i Jugoslavije nije značajno unapredilo njihove međusobne odnose. Dinamika koja je usledila, sem što je omogućila Jugoslaviji da bolje upozna poslove EEZ-a kroz direktno prisustvo, značila je i veću komunikaciju i saradnju. Međutim, neki problemi o kojima se ranije nije vodilo računa su se sada pojačali, dovodeći ponekad u pitanje dalju saradnju. Tu je po prvi put bilo moguće jasno razgraničiti ekonomske, političke i društvene elemente u pogledu jugoslovenskih odnosa sa EEZ-om.

---

⁵³ *Ibid.*

Literature

- ARTISIEN, Patrick F. R. and Stephen HOLT, "Yugoslavia and the EEC in the 1970s," in *Journal of Common Market Studies*, Vol. 18, No. 4, June 1980, 355–369.
- AUTY, Phyllis, "The Post-War Period," in Stephen Clissold and Henry Clifford Darby (eds), *A Short History of Yugoslavia from Early times to 1966*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 236–264.
- AUTY, Phyllis, *Yugoslavia*, London: Thames and Hudson, 1965.
- BYRNES, Robert F., "The Dispute: Historical Background," in Benes, Vaclav L., Byrnes, Robert F. and Nicolas Spulber (eds), *The Second Soviet-Yugoslav Dispute*, Bloomington, IN: Indiana University Publications, 1959, 11–16.
- CATTELL, D. T., "The Politics of the Danube Commission under Soviet Control," in *American Slavic and East European Review*, Vol. 19, No. 3, October 1960, 380–394.
- ĆOSIĆ, Dobrica, *Kosovo*, Beograd: Novosti, 2004.
- HUGHES, Barry and Thomas VOLGY, "Distance in Foreign Policy Behavior: A Comparative Study of Eastern Europe," in *Midwest Journal of Political Science*, Vol. 14, No. 3, August 1970, 459–492.
- LAMPE, John R., RUSSELL Prickett O. and Ljubisa S. ADAMOVIĆ, *Yugoslav-American Economic Relations since World War II*, Durham, NC: Duke University Press, 1990.
- LANE, Ann, *Yugoslavia: When Ideals Collide*, London: Palgrave Macmillan, 2003.
- MATEŠ, Leo, *Medjunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1976.
- McALLISTER, Richard, *From EC to EU: An Historical and Political Survey*, London: Routledge, 1997.
- MEIER, Viktor, "Yugoslav Communism," in William E. Griffith (ed), *Communism in Europe: European Communism and Sino-Soviet Rift*, Cambridge, MA: MIT Press, 1964, 58-72.
- MITRANY, David, "The Functional Approach to World Organization," in *International Affairs*, Vol. 24, No. 3, July 1948, 350–363.
- MONNET, Jean, *Memoirs*, Glasgow: Collins, 1978.
- NICOLL, William and Trevor C. SALMON, *Understanding the New European Community*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1994.
- PAVLOWITCH, Stevan K., *Yugoslavia*, New York, NY: Praeger, 1971.
- RUSINOW, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London: Hurst & Co., 1977.
- SHONFIELD, Andrew, *Europe: Journey to an Unknown Destination*, London: Allen Lane, 1973.
- ZIMMERMAN, William, "Hierarchical Regional Systems and the Politics of System Boundaries," in *International Organization*, Vol. 26, No. 1, 1972, 18–36.

Official documents (in chronological order)

The High Authority of the European Coal and Steel Community, *General Report on the Activities of the European Community (August 1952 – April 1953)*.

The High Authority of the European Coal and Steel Community, *Second General Report on the Activities of the Community (April 1953 – April 1954)*.

The High Authority of the European Coal and Steel Community, *Third General Report on the Activities of the Community (April 1954 – April 1955)*.

Rapport des conseillers commerciaux des pays membres de la CEE en Yougoslavie, 22 June 1959, Belgrade.

Rapport des conseillers commerciaux des pays membres de la CEE en Yougoslavie, 30 June 1959, Brussels.

Commission of the European Economic Community, *Third General Report on the Activities of the Community (March 1959 – May 1960)*.

Commission of the European Economic Community, *Fifth General Report on the Activities of the Community (May 1961 – April 1962)*.

Commission of the European Economic Community, *Sixth General Report on the Activities of the Community (May 1962 – March 1963)*.

Conseil de la Communauté économique européenne, CM 2/1962, No. 0781.

Commission of the European Economic Community, *Eighth General Report on the Activities of the Community (April 1964 – March 1965)*.

Commission of the European Communities, *Second General Report on the Activities of the Communities in 1968*.

COM (70) 177 final, 24 February 1970, Brussels.

Accordo commerciale tra la C.E.E. e la Jugoslavia – Dichiarazioni da iscrivere al processo verbale del Consiglio, 3 March 1970; R/468/70 (COMER 101).

УДК 331.556.44:061.2(=163.3/.6)(4–15)“196“
314.15(=163.3/.6)(4–15)“196“

Др Петар ДРАГИШИЋ
Институт за новију историју Србије

КЛУБОВИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ РАДНИКА У ЗАПАДНОЈ ЕВРОПИ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА*

АПСТРАКТ: У раду је анализирана активност клубова југословенских економских миграната у земљама западне Европе током седамдесетих година. Испитиван је и однос југословенских власти према клубовима југословенских радника у западној Европи. Чланак је базиран на југословенским архивским изворима.

Кључне речи: Југославија, економски мигранти, клубови, западна Европа

Одлазак великог броја југословенских држављана на рад у иностранство шездесетих и седамдесетих година имао је за последицу настанак великих заједница југословенских радника у западној Европи. Крајем 1970. године број Југословена запослених у иностранству процењиван је на преко 800.000, од којих је више од 600.000 радило у земљама западне Европе.¹ Тешкоће у интегрисању у нова друштва наметале су југословенским економским емигрантима снажније међусобно повезивање. Последица те потребе било је формирање великог броја клубова југословенских радника у земљама западне Европе.

Према извештају Заједнице културно-просветних организација Југославије о културно-просветним организацијама и клубовима југословенских радника у иностранству, таква удружења југословенских економских

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Архив Југославије (АЈ), Социјалистички савез радног народа Југославије (142)–475, Савезни савет за рад, Неки елементи политике запошљавања у иностранству, новембар 1970.

емиграната су крајем 1970. године деловала у СР Немачкој (Берлин, Минхен, Швенинген, Штутгарт, Келн, Линдау...), Аустрији (Баден, Велс, Беч...), Швајцарској (Берн, Женева, Цирих), Шведској (Штокхолм, Содерталије...), Великој Британији (Лондон), Француској (Париз, Марсеј) и Белгији. Клубови су у свом саставу имали и огранке који су окупљали југословенске раднике у мањим местима. У оквиру Југословенског клуба у Цириху је почетком седамдесетих година, према наводима у истом извештају, деловало чак 18 подружница (у Базелу, Бадену, Ст. Галену, Цугу, Давосу и другим местима), док је клуб у Штутгарту имао пет филијала.²

Према извештају Управе за раднике на раду у иностранству Савезног секретаријата за иностране послове из јуна 1978. године у Савезној Републици Немачкој деловао је 191 клуб југословенских радника. Поред тога активно је било и преко 200 спортских секција. Највише клубова југословенских „гастарбајтера“ налазило се на подручју Генералног конзулата СФРЈ у Штутгарту (28), Генералног конзулата Минхен (24), Конзулата Дизелдорф (22), Генералног конзулата Хамбург (20), те на подручју Конзулата у Фрајбургу (19).³ У извештају исте управе ССИП-а за јун 1978. изнет је податак да у Швајцарској делује 39 клубова и удружења југословенских радника, од чега 28 на подручју Генералног секретаријата СФРЈ у Цириху, пет на подручју Генералног конзулата Женева, те шест на територији у надлежности Амбасаде у Берну. Наведено је и да је у току било основање нових клубова и подружница.⁴ У истом документу подвучена је и значајна „масовна база“ југословенских клубова и удружења у Швајцарској. Изнета је процена да су клубови Југословена у Швајцарској окупљали четвртину швајцарских Југословена. Наведено је да се на приредбама, које су клубови организовали по већим центрима у Швајцарској, окупљало по више стотина људи, док је манифестацијама у Цириху присуствовало и до 2.000 Југословена.⁵

² АЈ, 142–475, Заједница културно-просветних организација Југославије, Културно-просветне организације и клубови наших радника у иностранству, децембар 1970.

³ АЈ, 142–277, Савезни секретаријат за иностране послове / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978. На подручју за које је била надлежна Амбасада СФРЈ у Бону деловало је 15 клубова југословенских радника, а исти број клубова налазио се на подручју Генералног конзулата у Франкфурту. У деловима Савезне Републике Немачке за које су били надлежни конзулати СФРЈ у Нирнбергу и Дортмунду 1978. године је било активно 16, односно 15 југословенских клубова. Мањи број таквих удружења налазио се крајем седамдесетих година на подручјима југословенских конзулата у Манхајму, ХанOVERу и Равенсбургу.

⁴ АЈ, 142–277, Савезни секретаријат за иностране послове / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у Швајцарској (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

⁵ Исто.

Активности југословенских клубова

Делатност клубова југословенских држављана на раду у западно-европским земљама најчешће је обухватала културне и забавне активности, као и различите облике информисања југословенских „гастарбајтера“. Према наводима у извештају Заједнице културно-просветних организација Југославије из децембра 1970. Југословенски клуб у Цириху је у првих осам месеци те године организовао 30 приредаба, које су припремили чланови клуба. У оквиру клуба тада су постојала три ансамбла народних игара (у Цириху, Базелу и Амрисвилу), пет шаховских и пет фудбалских секција. Клуб је организовао и наступе гостију из Југославије. У споменутом извештају наведено је да је клуб у Цириху организовао гостовања мешовитог хора „Моша Пијаде“ из Загреба, приредбе Културно-уметничког друштва „Иво Лола Рибар“ из Сарајева, приредбе КУД „Ђока Павловић“ из Београда, хора „Лира“ из Камника и Радио-телевизије Београд, као и приредбе „Звуци родног краја“. Одржано је и више филмских представа и „забавних вечери“. Клуб је у свом саставу имао и две фудбалске екипе које су се такмичиле у аматерској фудбалској лиги Швајцарске.⁶

Клуб у Цириху је југословенским радницима у Швајцарској пружао подршку и у процесу интеграције, као и у решавању свакодневних проблема у новој средини. Организовао је курсеве немачког језика и припреме за полагање возачких испита. Поред тога, клуб је југословенским радницима пружао правну помоћ, помоћ у превођењу докумената, организовао летове ЈАТ-овим авионима и осигуравао своје чланове у случају несреће или смрти. Посредством клуба могуће је било и отворити рачун у Југобанци и Београдској удруженој банци.⁷

Сличне активности организовали су и југословенски клубови у Немачкој. У оквиру тих клубова деловале су фолклорне, рецитаторске, музичке и спортске секције. Клуб Југословена у Минхену располагао је библиотеком и читаоницом. Поред приредаба, клуб у Минхену је, попут оног у Цириху, организовао и курсеве немачког језика и припреме за полагање возачких испита.⁸

Поједине активности клубова југословенских радника у западној Европи су имале пропагандно-информативни карактер, при чему се настојало да се развију или одрже позитивни ставови југословенских „радника на привременом раду у иностранству“ према југословенском систему. У

⁶ АЈ, 142–475, Заједница културно-просветних организација Југославије, Културно-просветне организације и клубови наших радника у иностранству, децембар 1970.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

извештају Управе за раднике у иностранству ССИП-а о југословенским радницима у СР Немачкој је као једна од важнијих „друштвено-политичких акција“ међу југословенским гастарбајтерима у току 1977. године означено организовање квиза „Познајем и волим своју домовину“. У организацији квиза учествовали су, поред ССОЈ-а, редакције листа *Младост*, културно-информативних центара у Штутгарту и Келну, југословенских дипломатско-конзуларних представништава и клубови југословенских грађана у СР Немачкој. Успех у организовању квиза је у извештају ССИП-а аргументован чињеницом да је на квизу учествовало 1.000 такмичара из 64 клуба са територије СР Немачке, док је квиз пратило чак 25.000 гледалаца. Према оцени у извештају ССИП-а квиз је представљао „масовну школу за стицање општих знања из савремене историје и развоја“ Југославије. Поред тога, наведено је у извештају, он је допринео и јачању сарадње југословенских клубова у СР Немачкој. Препоручено је допуњавање квиза културно-уметничким, забавним и спортским активностима, као и проширивање круга учесника.⁹ Различите приредбе југословенски клубови у СР Немачкој организовали су поводом већих празника – Дана жена, Првог маја, Дана младости и Дана Републике.¹⁰

Манифестације поводом великих југословенских празника организовали су и југословенски клубови у Швајцарској. На манифестацијама поводом Дана младости 1977. године учествовало је, како стоји у информацији ССИП-а, око 15.000 Југословена у Швајцарској. Тим поводом одржане су различите спортске манифестације. У Амрисвилу је организован турнир у куглању на коме је учествовало 25 екипа из разних делова Швајцарске, док је у Цириху одржан шаховски турнир. Турнир у куглању (овог пута у Бадену) одржан је 1977. и поводом Празника рада, док су у неким местима организовани „традиционални мајски сусрети у природи“, на којима се окупило око 2.000 швајцарских Југословена.¹¹

На сличан начин обележавани су и остали значајни југословенски празници. Поводом прославе Дана борца више југословенских клубова у Швајцарској организовало је „пригодне свечаности“, као и такмичења у куглању и фудбалу. Свечаним скуповима поводом Дана Републике присуствовало је исте године око 13.000 Југословена у Швајцарској. Ни том приликом нису изостали турнири у фудбалу, куглању и шаху.¹²

⁹ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

¹⁰ Исто.

¹¹ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у Швајцарској (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

¹² Исто.

У југословенским клубовима у Швајцарској често су организоване пројекције филмских и видео садржаја. При том се водило рачуна о потреби да се југословенски економски емигранти информишу из југословенских извора. У том циљу југословенски Културно-информативни центар је, каже се у извештају ССИП-а из 1978. године, опремио видео-рекордерима клубове у Берну, Цириху, Женеви, Вилу, Шафхаузену, Алтштетену и Базелу. Видео-рекордери су позајмљивани и другим југословенским клубовима који су имали телевизијске пријемнике. Из Југославије су клубовима биле достављане касете са дневницима и забавним емисијама. Према наводима у извештају ССИП-а из 1978, веће интересовање је владало за забавне емисије. Дневник је, према евиденцији југословенских клубова у Швајцарској, просечно гледало по 500 људи. У клубовима су, наводи се даље у извештају, организоване пројекције на којима су пуштане касете са филмовима о посети Јосипа Броза Тита Далеком истоку. Процењено је да је те филмове гледало 4.000–5.000 Југословена у Швајцарској. Гледање филмских и видео материјала из Југославије није био једини начин информисања Југословена у швајцарским клубовима. Клубовима је, поред видео-материјала, из Југославије достављана и југословенска штампа.¹³

Видео-материјали стизали су и југословенским клубовима у Савезној Републици Немачкој. У извештају ССИП-а из 1978. подвучено је велико интересовање тамошњих Југословена за садржаје на достављаним видео-касетама. Структуру програма који су слати у СР Немачку чиниле су редовне емисије југословенских телевизија. Основни проблем у дистрибуцији југословенских видео-материјала представљао је мали број уређаја за репродукцију. Отуда су крајем 70-их година југословенски културно-информативни центри у Штутгарту и Келну предлагали давање кредита југословенским клубовима за куповину видео-уређаја.¹⁴

У клубовима југословенских грађана у СР Немачкој је у току 1977. године организовано око 2.000 филмских пројекција, које је пратило више од 160.000 гледалаца. Клубови Југословена у Немачкој су се при том суочавали са техничким проблемима (недостатак кинопројектора), а у извештају ССИП-а указивано је и на потребу дистрибуирања већег броја дечјих, образовних и документарних филмова, као и материјала „Филмских новости“.¹⁵ У извештају ССИП-а из 1970. о информисању Југословена у Шведској неведено је да су у тамошњим југословенским клубовима и удружењима редовно приказивани месечни филмски журнали. У извештају је препо-

¹³ Исто.

¹⁴ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

¹⁵ Исто.

ручено да се клубовима, поред материјала Филмских новости, доставе и музичке и забавне емисије, као и снимци спортских догађаја.¹⁶

У информисању југословенских грађана на раду у иностранству и непосредно су учествовали представници југословенских дипломатско-конзуларних представништава. У документу ССИП-а о Југословенима на привременом раду у Швајцарској наводи се да су тамошње југословенске дипломате редовно присуствовале годишњим скупштинама југословенских клубова, као и приредбама, спортским такмичењима и другим манифестацијама које су организовали југословенски клубови и удружења. Поред тога, представници југословенских дипломатско-конзуларних представништава су на састанцима у југословенским клубовима говорили о „важнијим политичким збивањима у земљи (Југославији – П. Д.) и њеној међународној активности“, као и о ситуацији на тржишту рада у Швајцарској.¹⁷

Политичка улога клубова југословенских радника

Југословенску емиграцију у западној Европи нису чинили само економски мигранти, чији се број нагло увећавао од средине шездесетих година. Део југословенске дијаспоре чинили су емигранти који су се политички ангажовали против режима у Југославији. Политички емигранти родом или пореклом са југословенских простора су се са системом у Југославији обрачунавали најразличитијим пропагандним активностима, али и радикалнијим акцијама. Долазак великог броја југословенских радника је политичким емигрантима пружио прилику да придошлице укључе у своје активности и тако ојачају базу организација југословенских политичких емиграната у иностранству. Према оцени југословенског Државног секретаријата за иностране послове из јуна 1970. године, политичка емиграција је у југословенским грађанима на раду у иностранству видела „извор за подмлађивање својих редова“. ДСИП је у анализи проблема југословенске политичке емиграције подвукао да су политички емигранти настојали да политички „обрађују“ југословенске раднике у иностранству и укључе их у емигрантске организације.¹⁸

Будући да југословенским властима није одговарало јачање и omasовавање организација политичких емиграната, политичко усмеравање великих заједница југословенских радника у иностранству представљало је зна-

¹⁶ АЈ, 142–475, Савезни секретаријат за информације, Извештаји дипломатско-конзуларних представништава из Западне Европе, 21. 10. 1970.

¹⁷ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у Швајцарској (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

¹⁸ АЈ, 142–474, Државни секретаријат за иностране послове, Проблеми везани за активност политичке емиграције и потреба сталне и координиране проутакције, 5. 6. 1970.

чајан сегмент југословенске политике према југословенским економским мигрантима на Западу. При том је било упадљиво настојање југословенских власти да спрече повезивање политичких миграната са гастарбајтерима, односно да изолују југословенске раднике у иностранству од политичких и идеолошких утицаја југословенске политичке емиграције.

У анализи „Радне групе Савјета Извршног вијећа Сабора (СР Хрватске – П. Д.) за односе са иноземством“ из 1970. године констатовано је да је хрватска политичка емиграција у западној Европи „у почетку“ са резервама посматрала све већи прилив радне снаге из Југославије, а да је потом од средине 60-их година настојала да се приближи југословенским радницима у иностранству: „Међутим, почетком 1966. године руководства појединих емигрантских организација почела су мијењати тактику односа према нашим грађанима (...) У почетку доста суздржано, а касније све отвореније, пласирали су пароли о потреби међусобне толеранције и сарадње, јер су и једни и други ,прогнани из домовине‘. Једни због политичког одређења, а други због ,економске експлоатације Хрватске“.¹⁹

У документу Радне групе наводи се да је политичка емиграција имала „извјесне успјехе“ у привлачењу радника из Југославије на раду у западноевропским земљама. Служба државне сигурности СР Хрватске је током истраживања од 1968. до 1970. године дошла до податка да је око 2.000 југословенских (хрватских) радника у иностранству било повезано са активностима „хрватске екстремне емиграције“. У извештају Радне групе констатовано је да је број хрватских гастарбајтера повезаних са политичком емиграцијом у поређењу са укупним бројем грађана СР Хрватске на раду у западноевропским земљама био „незнатан, али ипак значајан са становишта сигурности земље“.²⁰

У Секретаријату за иностране послове је владало мишљење да је један од битних услова за ограничавање утицаја југословенске политичке емиграције на економске емигранте повећање броја конзулата, односно кадровско појачавање југословенских дипломатско-конзуларних представништава. Поред тога, СИП је препоручивао и „политичке и друге припреме“ радника који су одлазили у иностранство, тврдећи да би на тај начин радници „били унапред упознати са средином у којој ће се наћи и не би били доведени у искушење да се обраћају и прихватају помоћ политичких емиграната“.²¹

На саветовању у Амбасади СФРЈ у Бону јануара 1970. године на тему „Положај наших грађана у СР Немачкој у условима непријатељске

¹⁹ АЈ, 142–475, Радна група Савјета Извршног вијећа Сабора за односе с иноземством, Запошљавање наших грађана у иноземству, мај 1970.

²⁰ Исто.

²¹ АЈ, 142–474, ДСИП, Проблеми везани за активност политичке емиграције и потреба сталне и координиране протуакције, 5. 6. 1970.

емиграције“, поред „свестраних припрема“ радника пре поласка у иностранство, у циљу сузбијања утицаја политичке емиграције на југословенске раднике у СР Немачкој предложено је и јачање „политичко-пропагандног“ и културног рада међу југословенским гастарбајтерима.²² СИП је стога указивао и на потребу подршке југословенским клубовима „под условом њихове патриотске и прогресивне оријентације“. При том је у информацији СИП-а из јула 1970. подвучено да су остале земље из којих се масовно емигрирало (попут Италије) активно учествовале у организовању држављана у иностранству. У информацији је указано и на последице изостанка активнијег утицаја југословенских власти на југословенске раднике у иностранству: „Уколико наша заједница не уложи озбиљније напоре да обезбеди свој утицај дејствоваће друге снаге и попунити ту празнину својим садржајем. Тај процес је већ у току. Ово се тим више намеће што се одлив наших грађана у иностранство одвија убрзаним темпом.“²³

Исти документ открива и да су југословенске дипломате биле скептичне према клубовима радника из Југославије формираним на националној основи. Изнета је оцена да је у неким срединама то имало „негативних политичких одраза“, али и да такви клубови могу бити „корисни“ уколико нису искључиви.²⁴ Разлог скепсе власти у Југославији према једнонационалним клубовима појашњава чињеница да је у документу Заједнице културно-просветних организација Југославије из 1970. године као један од циљева организовања југословенских радника у иностранству означено „развијање братства и јединства међу њима“.²⁵

У документу ССИП-а из јула 1970. наведено је да су дипломатско-конзуларна представништва југословенским радницима у иностранству сугерисала потребу „интензивнијег удруживања и организовања“. Подвучено је, међутим, да дипломатско-конзуларна представништва не могу бити носиоци, већ пре свега иницијатори организовања југословенских радника у иностранству. Као пожељни носиоци удруживања југословенских гастарбајтера означени су сами радници, као и југословенске „друштвено-политичке организације“.²⁶

²² АЈ, 142–474, Амбасада СФРЈ Бон, Излагања на саветовању одржаном у Амбасди СФРЈ у Бону 26. и 27. јануара 1970.

²³ АЈ, Архив Јосипа Броза Тита – Кабинет председника Републике (837), I–3–а, (СР Немачка), Државни секретаријат за иностране послове – Секретаријату Председника Републике, 8. јул 1970. „Југословенски грађани на раду у иностранству и задаци ДСИП-а“.

²⁴ Исто.

²⁵ АЈ, 142–475, Заједница културно-просветних организација Југославије, Културно-просветне организације и клубови наших радника у иностранству, децембар 1970.

²⁶ АЈ, 837, I–3–а, (СР Немачка), Државни секретаријат за иностране послове – Секретаријату Председника Републике, 8. јул 1970. „Југословенски грађани на раду у иностранству и задаци ДСИП-а“.

У складу са ставом о важности улоге удруживања радника у иностранству, дипломатско-конзуларна представништва у западној Европи директно су подржавала формирање и рад клубова југословенских радника. У извештају Генералног конзулата СФРЈ у Салцбургу из 1970. године наведено је да је Генерални конзулат помагао организовање подружница Културне заједнице југословенских радника у иностранству, са седиштем у Велсу: „Присутни смо скоро код сваког састанка њене управе на којима се третирају питања организовања њених подружница и нашим иступањима на тим скуповима указујемо на потребу постојања овакве организације наших радника (...) Сем тога, приликом сваког обиласка радника на градилиштима, који су код нас чести, указујемо на потребу организовања клубова и корисности које ће радници имати од њих у погледу организовања друштвеног живота, забаве и разоноде, обавештености о земљи и својима и др.“²⁷

У извештају Управе за раднике на раду у иностранству ССИП-а из јуна 1978. о Југословенима „на привременом раду“ у Швајцарској „врло добри резултати у погледу организовања друштвеног живота“ југословенских грађана у Швајцарској и активности њихових клубова приписани су, између осталог, и подршци југословенских дипломатско-конзуларних представништава. Као пример те подршке наведено је њихово учешће у организацији семинара за активисте југословенских клубова и удружења јуна 1978. године.²⁸ Семинари за активисте клубова југословенских радника одржавани су и у Савезној Републици Немачкој. Према наводима у документу ССИП-а из 1978. на регионалним семинарима одржаним у Баварској, Баден-Виртембергу и Хесену учествовало је између 100 и 150 активиста југословенских клубова и удружења.²⁹

Важан вид помоћи Југославије клубовима југословенских радника у западној Европи представљала је материјална подршка. Одређена финансијска средства клубови су обезбеђивали захваљујући чланаринама.³⁰ У извештају ССИП-а о југословенским радницима у Савезној Републици Немачкој из 1978. године наведено је да су клубови средства прикупљали и сопственим активностима (организовањем приредби, игранки, филмских

²⁷ АЈ, 142–475, Савезни секретаријат за информације, Извештаји дипломатско-конзуларних представништава из Западне Европе, 21. 10. 1970.

²⁸ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у Швајцарској (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

²⁹ Исто.

³⁰ АЈ, 142–475, Заједница културно-просветних организација Југославије, Културно-просветне организације и клубови наших радника у иностранству, децембар 1970; АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

представа, томбола...), а да су одређену подршку добијали и од немачких власти. Југословенски клубови у СР Немачкој материјално су помагани и из Југославије. Подршку клубовима пружале су „друштвено-политичке“ и „радне организације“, пре свега финансирањем гостовања, бесплатним достављањем штампе и видео-материјала, књига, спортске опреме, ношњи. Помоћ је стизала и у новцу.³¹

Одређену материјалну подршку неким југословенским клубовима су пружале и југословенске банке, а клубови су успостављали и везе са појединим општинама у Југославији, месним заједницама, „друштвено-политичким организацијама“ и ОУР-има.³² У извештају ССИП-а из 1978. године о југословенским мигрантима у СР Немачкој наведено је да су такве везе са клубовима у Немачкој, између осталих, склапали ЕИ Ниш, Железара Зеница, Крањ, Трбовље, Карловац, Сињ и Самобор.³³ Закључено је, међутим, да су финансијски проблеми били честа појава у раду југословенских клубова у СР Немачкој и представљали „извор главобоља управа клубова“.³⁴ Констатовано је да је један део клубова југословенских емиграната у Савезној Републици Немачкој суочен са недостатком „одговарајућег кадра“, недостатком просторија и финансијском проблемима.³⁵

³¹ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

³² АЈ, 142–475, Заједница културно-просветних организација Југославије, Културно-просветне организације и клубови наших радника у иностранству, децембар 1970; АЈ, 142–474, Генерални конзулат СФРЈ – Државном секретаријату за иностране послове, 23. 5. 1970; АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

³³ АЈ, 142–277, ССИП / Управа за раднике на раду у иностранству, Југословенски грађани на привременом раду у СР Немачкој (Проблематика запошљавања, рада и боравка), јун 1978.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

Summary

Petar Dragišić

Yugoslav Migrant Workers' Clubs in Western Europe in the 1970s

Key words: *Yugoslavia, migrant workers, clubs, Western Europe*

The economic troubles in Yugoslavia in the 1960s and 1970s forced hundreds of thousands of Yugoslav citizens to emigrate to Western Europe. Yugoslav migrant workers' associations in Western European countries played an important role in their social life in the 1970s. The clubs organized various cultural and sport activities and supported integration of Yugoslav immigrants into the host societies. Another important task of Yugoslav clubs in Western European countries was to inform Yugoslav migrant workers about the situation in Yugoslavia. Yugoslav diplomats supported the activities of the clubs of Yugoslav migrant workers since they were perceived as an efficient tool for minimizing the influence of Yugoslav political emigrants on Yugoslav „Gastarbeiter“ in Western Europe. The study is based on the research carried out in the Archive of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije).

УДК 32:929 Тито „1980“(046)
323(497.1)“1980“(046)

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

ЈУГОСЛОВЕНСКА ШТАМПА О СМРТИ И САХРАНИ ЈОСИПА БРОЗА ТИТА*

АПСТРАКТ: *Рад је написан на основу југословенске штампе из маја 1980. године. Вест о смрти Јосипа Броза Тита имала је снажан одјек у Југославији, али и у иностранству, док је сахрана југословенског председника и њена заступљеност у светским медијима, као и присуство већег броја страних делегација и познатих политичара означено као догађај који „свет није запамтио“.*

Кључне речи: *Југославија, Титова сахрана, стране делегације, југословенска штампа*

„Радничкој класи, радним људима и грађанима, народима и народностима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – умро је друг Тито!“ Тим речима су се 4. маја 1980. грађанима Југославије обратили Председништво ЦК СКЈ у име Централног комитета Савеза комуниста Југославије и Председништво СФРЈ. Проглас са седнице та два председништва објављен је у југословенској штампи у понедељак 5. маја 1980. године.¹ Од тог дана целокупна југословенска штампа писала је о смрти председника Јосипа Броза Тита.

На седници Председништва СФРЈ 4. маја 1980. донета је одлука, сагласно Уставу СФРЈ и престанком функције председника Републике, о томе да функцију председника Председништва СФРЈ преузме Лазар Колишевски, дотадашњи потпредседник Председништва СФРЈ, док је на његово

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ *Борба*, 5. мај 1980, стр. 2; *Политика*, 5. мај 1980, стр. 1.

место изабран Цвијетин Мијатовић, члан Председништва из СР Босне и Херцеговине.² Непосредно након седнице Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ, одржана је ванредна седница Савезног извршног већа и том приликом донета је одлука о седмодневној општеној жалости од 4. до 10. маја, уз спуштање застава на пола копља на свим државним и јавним зградама. У данима жалости било је предвиђено да се откажу све јавне манифестације, културне, забавне, спортске и друге приредбе у земљи.³ У већ поменутом прогласу Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ истицало се да је председник Тито умро 4. маја 1980. године у 15:05 у клиничком центру у Љубљани. Више од 20 лекара било је стално ангажовано на лечењу Јосипа Броза, као и већи број стручњака разних специјалности који су повремено консултовани. Поводом смрти председника Тита, Конзилијум лекара издао је саопштење 4. маја у коме је речено да су се „и поред предузетих свих неопходних медицинских мера, постепено гасиле све виталне функције, па је Председник Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Председник Савеза комуниста Југославије и Врховни командант оружаних снага СФРЈ, Маршал Југославије Јосип Броз Тито преминуо у 15,05 часова.“⁴

² *Борба*, 5. мај 1980, стр. 3; 6. мај 1980, стр. 3.

³ *Борба*, 5. мај 1980, стр. 3; *Политика*, 5. мај 1980, стр. 3.

⁴ У саопштењу Конзилијума лекара детаљно је представљено погоршавање здравственог стања председника Тита: „Друг Председник је боловао дуги низ година од шећерне болести. Као последица те болести развили су се теже артеросклеротичне промене на крвним судовима ногу, живчано-мишићна оштећења ногу са сметњама при ходу и оштећење бубрега. Први знаци поремећеног протока крви кроз крвне судове леве ноге појавили су се крајем децембра 1979. године. Пошто се, упркос интрузивном конзервативном лечењу, стање погоршало, извршена је ангиографија леве ноге, која је показала да су зачепљене површна бутна артерија и завршни део потколеничне артерије. Услед неповољних изгледа за успех реконструктивног оперативног захвата одлучено је да се настави са интензивном конзервативном терапијом. О овоме су консултована и два позната стручњака из иностранства. И поред интензивног лечења појавили су се знаци претеће гангрене. У овој ситуацији, када је ампутација ноге постајала неизбежна, одлучено је, у пуној сагласности са другом Председником, да се покуша спасавање угрожене ноге оперативним захватом. Средином јануара 1980. године је извршена планирана операција која је дала добар непосредни резултат. Међутим, убрзо потом дошло је до општих компликација у циркулацији које су до те мере пореметиле ефекат операције, да је седам дана касније, уз престанак друга Председника, морала да буде извршена ампутација леве ноге. Друг Председник је обе операције поднео врло добро. Непосредно после друге операције је започета рехабилитација и друг Председник је почео делимично да обавља своје председничке послове. У даљем току дошло је до потпуног прекида рада бубрега, као последица већ раније споменутог оштећења бубрега и настале инфекције. Пошто се бубрежна функција, упркос предузетих мера, није успоставила, приступило се примени вештачког бубрега (хемодијализи), која се морала примењивати свакодневно. У даљем току болести појавиле су се бројне компликације које су све више отежавале стање здравља друга Председника: сепса, више пута поновљене упале плућа, поремећаји згрушавања крви са повременим тешким крварењима. Пре свега у желуцу, цревима и плућима, најзад, тешко оштећење јетре праћено јаком жутицом и коматозно стање. Више пута понављане тешке

Централни комитет Савеза комуниста Југославије и Председништво СФРЈ упутили су 4. маја изразе саучешћа породици Броз. Истог дана из Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ саопштено је југословенској јавности да ће посмртни остаци председника Тита бити превезени специјалним возом из Љубљане у Београд, где ће стићи 5. маја у 17 часова. Било је планирано да посмртни остаци Јосипа Броза Тита буду изложени у згради Скупштине СФРЈ од 5. маја од 18 часова до 8. маја до 12 часова, након чега би се погребна поворка упутила ка Дедињу, где је била предвиђена сахрана у кругу Ужичке улице број 15.⁵

Вест о смрти председника Тита одјекнула је 4. маја 1980. у целој Југославији. *Политика* је известила да „није било тог дела Титове Југославије у коме наши људи, сви грађани, стари и млади, нису пустили сузу“.⁶ Из свих градова и република Југославије стизале су вести о жалости за председником Титом: „Београд: Титово дело је и живот сваког од нас“, „Љубљана: Тренутак када је град- херој занемео“, „Неизрецива туга у Загребу, граду у коме је Тито почео револуционарну активност“, „СР Босна и Херцеговина: Искрени људски бол“, „СР Македонија: Говоре срца Македонаца“, „Црна Гора: Поносни у болу“, „Краљево: Град је одједном замро“, „Крагујевац: Жалост у граду радничког покрета Србије“, „Ниш: Сузе у очима, нарочито у очима младих“...⁷ На вест о Титовој смрти све културне, спортске и друге манифестације су обустављене, док је већина улица у југословенским градовима опустела. Фудбалска утакмица између Хајдука и Црвене Звезде у Сплиту 4. маја 1980. била је прекинута у 43. минути игре, када су представници клубова ушли на терен а затим је играчима и навијачима, којих је било 50.000, саопштена вест о смрти председника Тита.⁸ Након минута ћутања, према новинским извештајима, „одједном, спонтано, из хиљада грла, зачула се песма, најпре тиха а онда све гласнија *Друже Тито ми Ти се кунемо да са Твога пута не скренемо*“!⁹ Судије, сви играчи и фоторепортери стајали су на средини терена „неки од њих отворено плачући или покривајући рукама лице у сузама“.¹⁰ У дану када је „плави воз“ са посмртним остацима Јосипа Броза Тита стигао у Београд, више стотина хиљада југословенских грађана

инфекције и дуготрајна висока температура уз инсуфицијенцију бубрега, оштећење јетре, слабости срца и крвотока, поред свих терапијских мера довеле су до прогресивног исцрпљења опште снаге Председника тако да је дошло до постепеног гашења виталних функција и фаталног исхода.“ *Борба*, 5. мај 1980, стр. 3; *Политика*, 5. мај 1980, стр. 3.

⁵ *Борба*, 5. мај 1980, стр. 3; *Политика*, 5. мај 1980, стр. 2–3.

⁶ *Политика*, 5. мај 1980, стр. 4.

⁷ *Исто*, стр. 4–5; *Борба*, 5. мај 1980, стр. 4–5;

⁸ Поред утакмице Хајдук – Црвена Звезда, на вест о смрти председника Тита биле су прекинуте и утакмице у Сарајеву између фудбалских клубова Сарајево и Осиек и у Загребу где су играли Динамо–Железничар. *Борба*, 6. мај 1980, стр. 16.

⁹ *Исто*, 5. мај 1980, стр. 5; 6. мај 1980, стр. 7.

¹⁰ *Политика*, 6. мај 1980, стр. 30.

је дуж пруге од Љубљане до Београда одавало последњу почаст преминулом председнику.¹¹ Југословенска радио-телевизија је на првом програму 5. маја 1980. директно преносила опроштај са председником Титом у Љубљани, Загребу и Београду, док је посмртна почаст Титу и опроштај у Београду био директно преношен и на другом програму од 16:55. Тог дана, у вечерњим часовима на првом и другом програму су били предвиђени документарни програми о Титу.¹² Запослени у бројним југословенским предузећима и фабрикама одали су пошту преминулом председнику минутом ћутања, али нису прекинули рад и производњу у току дана. Према новинским натписима 5. маја 1980. „од Триглава до Ђевђелије... стижу информације о стоичком држању наших радних људи“.¹³ Свих 170 југословенских пословних банака нормално је 5. маја обављало све послове са грађанима, док је југословенско девизно тржиште задржало стабилну позицију. Штампана је преносила изјаве и коментаре грађана широм Југославије у којима је преовладавала туга за председником Титом, али и бројна обећања да ће се наставити његово дело.¹⁴

Поред дневне штампе, која се након 4. маја 1980. готово у потпуности посветила извештавању о смрти и сахрани Јосипа Броза Тита, о југословенском председнику писали су и недељници и месечни листови. Мајски бројеви недељних информативних новина *Нин* пружали су исцрпне извештаје о одјеку смрти председника Тита у земљи и у иностранству.¹⁵ Проглас Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ од 4. маја 1980. био је објављен у већини листова у Југославији. Поред вести о смрти Јосипа Броза Тита и реаговањима југословенске јавности, недељни и месечни листови су свој простор посвећивали Титовој прошлости, од „бомбашког процеса“, улоге у комунистичкој партији пре Другог светског рата и борбе у рату, па све до изградње послератне Југославије, самоуправљања и социјалистичког друштва.¹⁶ Сваки лист наглашавао је Титову улогу у развоју Југославије, али и његово интересовање за разна питања. Тако је лист *Базар* истицао Титово залагање за пуну друштвену афирмацију жена и њихов значај у југословенском друштву.¹⁷ *Пчелар* – Часопис за пчеларску науку и праксу је, поред вести о смрти председника, указао и на Титово занимање за пчеларску организацију.¹⁸ Ревизија за риболов рекреацију, спорт и туризам *Спортски риболовац* након смрти председника Тита је објавила неке његове

¹¹ *Борба*, 6. мај 1980, стр. 3.

¹² *Исто*, 5. мај 1980, стр. 16.

¹³ *Исто*, 6. мај 1980, стр. 9.

¹⁴ *Исто*, стр. 6–7; *Политика*, 6. мај 1980, стр. 9, 14–15.

¹⁵ Видети: *Нин*, 11. мај, 18. мај, 25. мај 1980.

¹⁶ *Илустровани лист Дуга*, 8. мај 1980, стр. 18–32.

¹⁷ *Базар*, година XVII, 8. мај 1980, стр. 20–21.

¹⁸ *Пчелар*, бр. 5, мај 1980, стр. 5–6.

говоре и песме посвећене југословенском председнику. Такође, у тој ревији су била истакнута Титова размишљања о спорту, који је био важан за „развој братства и јединства“.¹⁹

Вест о смрти југословенског председника проширила се 4. маја 1980. у периоду од 18 до 19 часова по целом свету. Те вечери је из Београда телексима, телефоном или радиом емитовано више новинских информација и извештаја него из било ког другог града у свету.²⁰ Након сажетих вести о Титовој смрти, из Југославије су у друге земље пристизале подробније информације и извештаји о његовом животном путу. Све највеће новинске агенције и радио-станице у свету пренеле су вести о смрти Јосипа Броза Тита.²¹

*

Према најавама које су стигле из Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, опроштај од председника Тита започео је у Љубљани. Словеначки Социјалистички савез позвао је грађане Љубљане и целе Словеније да одају последњу почаст председнику Титу. На простору од Трга револуције до Трга железничке станице, по кишном преподневу према проценама новинара било је око 300.000 људи, готово колико је било становника у целој Љубљани.²² Након опроштајног говора Марјана Рожича, председника Скупштине града Љубљане и свечаних песама о Титу и Југославији, „плави воз“ са погребним остацима председника напустио је Љубљану у 8:30 и упутио се ка Загребу и Београду. У местима кроз које је воз пролазио и успоравао, у Трбовљи, Зиданом Мосту, Севници, Кршком, Брежицама и последњој станици у Словенији – Добови, окупио се велики број људи који су желели да одају пошту председнику Титу.²³ Попут Љубљане, у југословенској штампи је и за Загреб било истакнуто да је цео град био на испраћају, „на улицама, дуж пруге и око Колодвора“. Загребачки репортери записали су да у 10:40 „тај најтужнији влак што се икад кретао нашом железницом, сасвим лагано, зауставио се на првом перону“.²⁴ Штафета младости, која је требало да буде уручена Титу за његов рођендан и чији је уобичајени пут био прекинут, стављена је у „плави воз“ управо у Загребу. Уз полагање венца са натписом „Вољеном Титу – раднички Загреб“,

¹⁹ О томе детаљније: *Спортски риболовац*, број 29, 1980.

²⁰ Само један дописник америчке агенције УРИ послао је током последњих пет сати 4. маја 1980. чак 55 наслова о Титовој смрти.

²¹ *Борба*, 8. мај 1980, стр. 10; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 36–54.

²² *Борба*, 6. мај 1980, стр. 2; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 4–5.

²³ Часопис *Ревизија Београд* објавио је бројне фотографије у боји из „плавог воза“ и са станица кроз које је воз прошао између Љубљане и Београда. На тим фотографијама виде се колоне људи на перонима и уз пругу. *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 6–13.

²⁴ *Исто*, стр. 6.

говор Драгутина Плашћа, председника Градске конференције Савеза комуниста, и неколико песама „Друже Тито, ми ти се кунемо“, „За сваку твоју реч, за све кај си нам дал“ и музику посмртног марша „Пролетери“, грађани Загреба опростили су се од председника Тита.²⁵ Након Загреба, воз је наставио ка Београду, пролазећи кроз мања славонска места, а затим и кроз Славонски Брод и Винковце, где је према проценама новинара било око 50.000 људи на станици и око ње. Слично је било и кроз Срем, где се окупио велики број људи у Сремској Митровици, Руми, потом у Старој и Новој Пазови. После 574 километра и осам и по часова вожње, „плави воз“ је стигао у Београд у 17 часова.²⁶

Дочеку посмртних остатака Јосипа Броза Тита у Београду присуствовала је породица Броз, највиши функционери Београда, СР Србије и СФРЈ, док је Трг братства-јединства, испред железничке станице, био испуњен до последњег места. После говора Душана Глигоријевића, председника Градске конференције Савеза комуниста и песама „Друже Тито, ми ти се кунемо“ и „Југославијо, борба те родила, Југославијо, народ те славио“, колона се упутила ка Скупштини СФРЈ. У предвечерје 5. маја ковчег са посмртним остацима Јосипа Броза Тита постављен је на постамент у Скупштини, а затим прекривен државном заставом. Поред ковчега била су домаћа и страна одликовања, венци Титових синова Жарка и Мише, супруге Јованке, друштвено-политичких организација, република и покрајина.²⁷ Од 20 часова 5. маја па до јутарњих часова 8. маја 1980. трајао је мимоход грађана Југославије, који су даноноћно одавали последњу почаст председнику Титу. У дневној штампи био је објављен распоред долазака за грађане Београда до Скупштине СФРЈ и то према месним заједницама, организацијама удруженог рада, школама, факултетима и општинама, које је требало организовано да стигну до места предвиђених за формирање поворки. Радило се о Тргу Маркса и Енгелса и Ташмајданском парку, одакле су се колоне протезале до Скупштине СФРЈ.²⁸ Ипак, велики број људи који је пристигао у Београд утицао је и на повећање дужине редова, тако да је један почињао у Призренској улици, од Зеленог венца ка Теразијама, док

²⁵ Исто, стр. 6–7; Борба, 6. мај 1980, стр. 2–3; Политика, 6. мај 1980, стр. 2–3.

²⁶ Политика, 6. мај 1980, стр. 4; Ревизија Београд, бр. 11, 1980, стр. 8; Илустровани лист Дуга, 8. мај 1980, стр. 13–14.

²⁷ Борба, 6. мај 1980, стр. 3; Политика, 6. мај 1980, стр. 3–5; Ревизија Београд, бр. 11, 1980, стр. 8–10; Илустровани лист Дуга, 8. мај 1980, стр. 14.

²⁸ Било је предвиђено да у периоду од вечерњих часова 5. маја до јутарњих часова 8. маја 1980. из правца Трга Маркса и Енгелса ка Скупштини СФРЈ стигну становници Старог града, Раковице, Лазаревца, Барајева, Новог Београда, Чукарице, Обреновца и Земуна. Из правца Ташмајданског парка било је планирано да у мимоходу буду грађани Савског венца, Вождовца, Младеновца, Сопота, Звездаре, Палилуле, Гроцке и Врачара. Политика, 6. мај 1980, стр. 9; 7. мај 1980, стр. 5.

је други био из правца Правног факултета.²⁹ *Ревивија Београд* објавила је податак да је мимоход трајао 64 часа и да је у том периоду поред Титовог одра прошло пола милиона људи, уз 949 почасних стража које су се мењале на свака четири минута.³⁰ Чланови Председништва СФРЈ били су на првој и последњој стражи, док је укупно поред ковчега председника Тита у почасним стражама учествовало 7.768 људи из свих крајева Југославије.³¹ Мимоход грађана је повремено прекидан како би почаст Јосипу Брозу Титу одали представници страних држава, партија и разних покрета. Према Танжуговом извештају који је објавио *Нин*, чекање у реду до Скупштине СФРЈ трајало је око 10 часова. Поред пола милиона људи који су прошли поред Титовог одра, десетине хиљада грађана Југославије нису успеле то да ураде, јер је мимоход био окончан у осам часова 8. маја 1980. Особама које нису могле да издрже вишечасовно чекање у реду услед малаксалости, помоћ су указивали редари и медицинско особље у импровизованој амбуланти постављеној испред кафане „Мадера“.³² Помоћ у организацији сахране председника Тита пружило је 25 омладинских бригада, односно из сваке општине по две бригаде, Универзитет у Београду је послао четири и Политичка школа Градског комитета Савеза комуниста Београда једну. Из Студентског града „Вељко Влаховић“ ангажовано је 350 студената и са осталим омладинцима, радницима и бригадистима са радних акција чинили су скупину од 1.650 људи који су неколико дана помагали људима у колонима, доносили воду и сендвиче, одржавали ред и припремали сахрану.³³

Комеморативне седнице поводом смрти председника Тита одржане су у целој земљи. *Политика* је објавила да је 5. маја 1980. у Југославији било десетине хиљада комеморативних скупова, практично у сваком граду и селу.³⁴ Централне комеморативне седнице за Словенију и Македонију одржане су 5. маја у Љубљани односно у Скопљу, а радило се о заједничким комеморативним седницама друштвено-политичких организација, научних, културних и других институција. Слично је било и у осталим републикама и покрајинама.³⁵ Централна комеморативна седница највиших органа и организација СФРЈ организована је 6. маја у београдском Дому синди-

²⁹ У *Ревивији Београд* постоји већи број фотографија на којима се виде непрегледне колоне људи разних генерација који су чекали у реду како би одали последњу почаст председнику Титу. *Ревивија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 13–31.

³⁰ *Исто*, стр. 10.

³¹ У *НИН*-у су представљене кроз краће податке све делегације које су учествовале у почасној стражи од 5. до 8. маја 1980. године, док су за поједине делегације наведена и имена њихових чланова. *НИН*, 11. мај 1980, стр. 12–13.

³² *Исто*.

³³ *Исто*, 18. мај 1980, стр. 11.

³⁴ *Политика*, 6. мај 1980, стр. 6.

³⁵ *Исто*, 6. мај 1980, стр. 6–7; 7. мај 1980, стр. 6–8, 12; 8. мај 1980, стр. 4–6; *Борба*, 6. мај 1980, стр. 4–7; 7. мај 1980, стр. 1, 5–7; 8. мај 1980, стр. 6–7, 13.

ката. Седница је почела и завршила се химном „Хеј Словени“ и песмом „Интернационала“, уз уводну реч Лазара Колишевског, председника Председништва СФРЈ, и говор Владимира Бакарића, члана Председништва СФРЈ и члана Председништва ЦК СКЈ, који је истакао да „нема никакве сумње да ће за наше народе, за народе и народности Југославије, ово стољеће бити означено Титовим именом“.³⁶

Породици Јосипа Броза Тита, Председништву СФРЈ, Централном комитету и Председништву ЦК СКЈ непрекидно су стизали телеграми саучешћа из свих крајева Југославије, са седница друштвено-политичких организација и из радних колектива, као и од великог броја југословенских грађана.³⁷ Такође, телеграми саучешћа пристизали су и од представника земаља широм света. У Румунији, на Кипру, Куби, у Бразилу, Алжиру, Арапској Републици Египту, Тунису, Танзанији, Анголи, Замбији, на Сејшелима, у Либану, Јордану, Сирији, Кувајту, Ираку, Индији, Непалу, на Шри Ланци и у ДНР Кореји била је проглашена вишедневна жалост на вест о смрти југословенског председника. Из Бакинџемске палате дошло је саопштење да је краљица Елизабета II наложила да се на свим владиним и војним установама у Великој Британији заставе спусте на пола копља у знак жалости због смрти Јосипа Броза Тита. Заставе на пола копља, поред већег броја светских држава, биле су спуштене и на згради европског седишта ЕУ у Женеви и на згради Организације уједињених нација. Националне заставе све 152 чланице УН-а биле су спуштене такође на пола копља, док су сви редовни састанци разних органа УН-а почели свој рад 5. маја минутом ћутања. Извршни савет Унеска посветио је 6. маја два сата од своје редовне седнице личности и животном делу југословенског председника. У свим југословенским дипломатским представништвима широм света биле су отворене књиге жалости у које су се поред грађана уписивали државници, дипломате, личности из јавног и културног живота. Југословенска штампа преносила је изјаве представника страних земаља о значају Титовог дела и улоге у стварању снажне и јединствене Југославије. Уједно, из иностранства је био најављен долазак делегација на сахрану.³⁸

Највећи број председника страних држава и влада, чланова државних и партијских делегација очекивао се 6. и 7. маја у Београду. На аеродром у Сурчину 7. маја слетело је близу сто државних и партијских делегација. Према натписима у *Политици* београдски аеродром није никада имао толики број слетова у току једног дана од како је саграђен. Шездесет долета било

³⁶ *Илустровани лист Дуга*, 8. мај 1980, стр. 7–11; *Борба*, 7. мај 1980, стр. 1–3; *Политика*, 7. мај 1980, стр. 3–5.

³⁷ *Борба*, 6. мај 1980, стр. 8–9.

³⁸ *Исто*, стр. 10–13; 7. мај 1980, стр. 10–13; *Политика*, 6. мај 1980, стр. 2, 18–22; 7. мај 1980, стр. 1, 20–22; 8. мај 1980, стр. 19–23.

је остварено специјалним авионима, док је један број делегација пристигао путничким авионима. Према протоколу, свим гостима су указане исте почасте. Војна јединица ЈНА била је постројена са заставом на пола копља, док су шефове државних и партијских делегација поздрављали чланови највишег државног и партијског руководства Југославије. Након дочека на аеродрому, гости су упућивани у Палату федерације, где су се уписивали у књигу жалости, а затим су одлазили у Скупштину СФРЈ како би положили венце на одар председника Тита.³⁹ Југословенски државни и партијски врх имао је више сусрета са шефовима страних делегација. Лазар Колишевски састао се 7. маја са замбијским председником Кенетом Каундом, гвинејским председником Секу Туреом, потпредседником САД-а Волтером Мондејлом, италијанским председником Сандром Пертинијем и генералним секретаром ЦК КПСС-а и председником Президијума Врховног совјета Леонидом Брежњевом.⁴⁰ Интересовање светске јавности за сахрану председника Тита било је велико, што је потврдила и Југословенска радио-телевизија, којој се за директан пренос пријавило до 6. маја више од 30 телевизијских мрежа са свих континената. Поред тога, очекивао се долазак у Београд специјалних коментатора телевизијских мрежа из Европе, Америке, Африке и Азије, како би вршили пренос сахране.⁴¹

*

Према новинским натписима, жеља Јосипа Броза Тита била је да буде сахрањен у кругу Ужичке улице број 15, у атријуму приземне куће у којој је често боравио, недалеко од Музеја „25. мај“.⁴² Радило се о једностав-

³⁹ Међу страним политичарима, званичницима и дипломатама били су: Леонид Брежњев, Андреј Громико (СССР), краљ Бодуен (Белгија), Тодор Живков (Бугарска), Рејмон Бар, Жорж Марше, Франсоа Митеран (Француска), Јанош Кадар (Мађарска), краљ Олаф V (Норвешка), Ерих Хонекер (ДР Немачка), Хелмут Шмит, Вили Брант (СР Немачка), Николае Чаушеску (Румунија), краљ Густав XVI (Шведска), Маргарет Тачер (Велика Британија), Сандро Пертини (Италија), Индира Ганди (Индија), Хуа Куо Фенг (Кина), Масајоши Охира (Јапан), Ким Ил Сунг (ДНР Кореа), Садам Хусеин (Ирак), краљ Хусеин (Јордан), Ахмед Секу Туре (Гвинеја), Муса Траоре (Мали), Кенет Каунда (Замбија), Волтер Мондејл, Лилијан Картер (САД), Курт Валдхајм (генерални секретар УН-а) и многи други.

⁴⁰ *Политика*, 8. мај 1980, стр. 19, 23; *Борба*, 8. мај 1980, стр. 3.

⁴¹ *Борба*, 7. мај 1980, стр. 16.

⁴² На простору између Булеvara Октобарске револуције и Ужичке улице саграђен је 1962. године Музеј „25. мај“ за Титов седамдесети рођендан по пројекту архитекте Михаила Јанковића. Испред музеја налазио се низ степенстих фонтана. Према пројекту архитектата Марије и Бранислава Јовина из 1978. простор око Музеја „25. мај“ требало је да буде повезан са Музејем „4. јул“, са парком око Ужичке 15 и Хајд-парком. Радови на реконструкцији простора испред Музеја „25. мај“ почели су октобра 1979. и требало је да буду готови до 25. маја 1980, за Титов осамдесет и осми рођендан. Уместо водених каскада био је предвиђен амфитеатар са 500-600 места и позорницом коју би окруживале фонтане. Била је планирана и извор-чесма, симбол младости, у облику цвета од белог прилепског мермера. *НИН*, 11. мај 1980, стр. 16; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 70-71; *Новости* 8, број 7, 17-24. мај 1980, стр. 11.

ном здању са стакленим кровом и пространим холлом, које је због обиља разног цвећа – хортензија, бегонија, ехмеја, дифенбахија и примула, назван „Кућа цвећа“ или, како се повремено истицало у штампи, „Цвећара“. Иако је болест председника Тита била тешка и од средине фебруара 1980. године претила је кобним исходом, све до 4. маја у околини Музеја „25. мај“ није ништа предузимано, осим што је у току зиме био асфалтиран плато испред музеја. Након вести о смрти Јосипа Броза Тита, за два и по дана војници и радници под руководством генерала Драгутина Барца и инжењера Никодина Јовановића почели су и завршили радове на гробници у атријуму „Куће цвећа“, док је преостало време до сахране потрошено на уређивање околног простора. Све остало у том објекту није мењано: неколико намештених салона, председникова радна соба у дуборезу, столови, фотеле и регали са књигама.⁴³

Слично редоследу којим су грађани Београда одавали пошту Титу у Скупштини СФРЈ, Градска конференција Социјалистичког савеза одредила је распоред места 8. маја са којих су становници Београда могли последњи пут да поздраве преминулог председника. Било је планирано да грађани Београда, према општинама у којима су живели, организовано присуствују проласку погребне колоне од Скупштине СФРЈ до Ботићеве улице, недалеко од Музеја „25. мај“.⁴⁴ Будући да се очекивао долазак на сахрану великог броја људи из свих крајева Југославије, СУП СР Србије апеловао је на грађане из других градова и места да „ван организованог и претходно најављеног доласка не крећу за Београд“, јер је постојала могућност оптерећења прилазних путева и градских саобраћајница у Београду.⁴⁵ Такође, грађанима Београда саветовано је да 8. маја што мање користе возила на подручју града, док је саобраћај у улицама кроз које је требало да прође поворка ка Музеју „25. мај“, као и у близини тих улица био забрањен.⁴⁶

Одавање поште Јосипу Брозу Титу у Скупштини СФРЈ за грађане Југославије било је завршено 8. маја у осам часова ујутру. Поводом тог догађаја, Танјуг је пренео: „Бескрајна колона Југословена, која се три ноћи и два дана у мимоходу сливала према одру председника Тита, јутрос је застала.“⁴⁷ Након тога, у току преподнева 8. маја педесет страних делегација

⁴³ *Политика*, 8. мај 1980, стр. 1; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 16; 18. мај 1980, стр. 11.

⁴⁴ Становници Палилуле, Старог града, Врачара, Новог Београда, Савског венца, Земуна, Звездаре, Вождовца, Раковице и Чукарице требало је да према предвиђеном распореду буду размештени од Скупштине СФРЈ и Трга Маркса и Енгелса до Ботићеве улице и платоа испред Музеја „25. мај“ са обе стране улице Кнеза Милоша и Булевара Октобарске револуције. Поводом тога у *Политици* је била објављена и мапа са распоредом улица и места где је требало да стоје грађани београдских општина. *Политика*, 8. мај 1980, стр. 32; *Борба*, 7. мај 1980, стр. 9.

⁴⁵ *Борба*, 8. мај 1980, стр. 16; *Политика*, 8. мај 1980, стр. 32.

⁴⁶ *Политика*, 7. мај 1980, стр. 25.

⁴⁷ *Нин*, 11. мај 1980, стр. 12.

је положило венце на одар Јосипа Броза Тита у Скупштини СФРЈ. У подне 8. маја, после почасних стража чланова Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ, уз звуке посмртног марша и почасног поздрава батаљона Гарде, осам адмирала и генерала ЈНА изнели су из Скупштине СФРЈ ковчег са посмртним остацима председника Тита. У том тренутку одјекнули су топовски плотуни над Београдом, а затим су се чули продорни звуци фабричких, бродских и железничких сирена. Када је ковчег постављен на лафет, интонирана је државна химна, а потом је хор Радио-телевизије Београд отпевао и песму „Друже Тито ми ти се кунемо“. Представници страних делегација били су на платоу испред Скупштине, док се већи број грађана налазио на Тргу Маркса и Енгелса и у Пионирском парку насупрот Скупштини.⁴⁸ Након говора председавајућег Председништва ЦК СКЈ Стевана Доронићког, погребна колона се упутила од Скупштине СФРЈ, Улицом кнеза Милоша и Булеваром Октобарске револуције до Ужичке улице. Грађани Југославије испунили су оба тротоара Улице кнеза Милоша, али и свих улица које су се сливале у њу. У штампи се наводило да је на улицама Београда било стотине хиљада људи, па чак и 700.000.⁴⁹ Последњи поздрав председнику Титу је упутио Лазар Колишевски испред „Куће цвећа“, где је за стране државнике и дипломате била постављена трибина. Уз „Интернационалу“ и плотуне артиљерије, почасна стража је унела ковчег у гробницу. Чину сахране присуствовали су само чланови породице и најуже југословенско руководство.⁵⁰ Према новинским натписима, Јосип Броз Тито сахрањен је након 15 часова 8. маја 1980. године.⁵¹

*

Југословенска радио-телевизија директно је преносила на првом и другом програму у току пре поднева 8. маја одавање посмртне поште страних делегација у Скупштини СФРЈ, а од 11:50 па до касних послеподневних часова био је пренос сахране председника Тита.⁵² Око поднева када је изнет ковчег са посмртним остацима Јосипа Броза Тита из Скупштине СФРЈ, према натписима у штампи, готово у свим југословенским градовима, улице и тргови били су празни, настава у школама се раније завршила, док су машине у фабричким постројењима стале како би радници гледали директан пренос сахране.⁵³ У току четири дана и пет ноћи готово непрекидног

⁴⁸ *Исто*, стр. 2–3; *Борба*, 9. мај 1980, стр. 2; *Политика*, 9. мај 1980, стр. 1–2; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 24–25.

⁴⁹ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 2–3; *НИН*, 18. мај 1980, стр. 12.

⁵⁰ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 3–5; *Политика*, 9. мај 1980, стр. 5–8; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 4–9; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 28–36.

⁵¹ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 1–2; *Политика*, 9. мај 1980, стр. 1.

⁵² *Политика*, 8. мај 1980, стр. 36.

⁵³ *Исто*, 9. мај 1980, стр. 12–13; 10. мај 1980, стр. 10–11; *Борба*, 9. мај 1980, стр. 6–7; 10. мај 1980, стр. 2–3.

извештавања, укучујући и сахрану, било је ангажовано око хиљаду људи у Југословенској радио-телевизији. Њима је на располагању било десет репортажних кола и 41 камера, од тога једна је снимала из хеликоптера. У преносу сахране учествовало је 40 филмских и телевизијских екипа, као и шест „електронских“. С обзиром на важност догађаја, ради сваке сигурности, свака камера била је повезана са два вода, док су три камере код Музеја „25. мај“ и четири у Ужичкој 15 имале троструке везе са центром преноса.⁵⁴ Цео рад на директном преносу сахране оцењен је у *Нин*-у као „велики посао у коме је морало бити и грешака“, али да је „технички и организациони посао обављен добро и успешно“.⁵⁵

Иако је после неколико дана од сахране, у југословенској штампи истицано да је тешко утврдити број људи који су гледали директан пренос сахране и у колико земаља је ишао пренос или су емитовани снимци, ипак су били познати неки подаци. Директан пренос сахране од Југословенске радио-телевизије преузеле су телевизијске станице у 40 земаља.⁵⁶ Радило се о 17 земаља чланица „Евровизије“, седам земаља „Интервизије“, као и 16 сателитских међуконтиненталних преноса за телевизијске станице у САД-у, Јапану, НР Кини, Пакистану, Бангладешу, Замбији, Ираку, Бразилу, Аргентини, Гватемали, Мексику, Никарагви, Перуу, Венецуели, Либији и Турској. Готово све европске земље директно су преносиле сахрану Јосипа Броза Тита, док су краћи изводи и вести о сахрани дистрибуирани у готово све земље света.⁵⁷ Према саопштењу Савезног секретаријата за информације, више од милијарду и по људи у свету пратило је опроштај од председника Тита.⁵⁸ Већа цифра објављена је у *Нин*-у и то да је „цела Југославија и према првим проценама, око две милијарде људи широм света, гледало директно или у специјалним снимцима телевизијски пренос сахране друга Тита“.⁵⁹ О сахрани је из Београда извештавао 721 новинар из 58 земаља са свих континената, док је двадесет страних коментатора из 14 држава радило на директном преносу сахране. Остале земље су пренос коментарисале из својих студија или су направили посебне емисије о сахрани. Централна кинеска телевизија је преузела пренос Југословенске радио-телевизије у

⁵⁴ *Политика*, 10. мај 1980, стр. 19; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 32.

⁵⁵ *НИН*, 11. мај 1980, стр. 32.

⁵⁶ У питању су подаци представљени у *Политици*, док је у *НИН*-у било прво речи о 42 земље (*НИН*, 11. мај) а затим о 44 (*НИН*, 25. мај). Такође у погледу броја страних телевизијских мрежа које су извештавале о сахрани постоје различити подаци – 58 (*НИН*, 11. мај) и 60 (*НИН*, 25. мај). *Политика*, 9. мај 1980, стр. 16; 10. мај 1980, стр. 19; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 32; 25. мај 1980, стр. 16.

⁵⁷ *Политика*, 9. мај 1980, стр. 16; 10. мај, стр. 19; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 32; 25. мај 1980, стр. 16.

⁵⁸ *Политика*, 10. мај 1980, стр. 4.

⁵⁹ *НИН*, 11. мај 1980, стр. 32.

целини, слику, тон и коментар на српскохрватском језику. Процењивало се да је из Београда за недељу дана жалости послато око 7.000 новинских извештаја, а да је извештаје дописника листова, телевизијских и радио-станица, филмских сниматеља и фото-репортера са сахране користило неколико хиљада листова и радио-станица у целом свету.⁶⁰

Сахрана Јосипа Броза Тита била је пропраћена у великом броју светских држава. Према вестима које је пренео Тањуг 8. маја 1980. национална жалост била је проглашена у 70 земаља, „можда још далеко више јер тачан број је за сада немогуће утврдити“.⁶¹ На иницијативу председника Генералне скупштине УН-а Салима Салима из Танзаније, као и делегација са свих континената, одржана је комеморативна седница у Њујорку 8. маја 1980. посвећена југословенском председнику Титу.⁶² На седници Савета безбедности такође је одата пошта председнику Титу, док су и после сахране стизали бројни телеграми саучешћа из иностранства упућени државном и партијском руководству Југославије.⁶³ Прва седница жирија филмског фестивала у Кану, који је отворен 9. маја 1980. почела је одавањем почаст југословенском председнику. О Титу су том приликом говорили председник жирија Кирк Даглас, члан жирија Вељко Булајић и председник фестивала Фабр Лебре.⁶⁴

Југословенска штампа је пуно простора посветила страним делегацијама које су биле на сахрани Јосипа Броза Тита. Према најавама из иностранства очекивало се преко 100 делегација, да би тек након сахране био објављен њихов коначан број. Сахрани је укупно присуствовало 208 делегација из 126 земаља, и то 121 државна делегација, 68 делегација партија, четири делегације ослободилачких покрета, девет делегација међународних организација и шест осталих делегација.⁶⁵ На челу 38 државних делегација били су шефови држава – председници република или краљеви, док су остале делегације предводили: пет принчева, седам потпредседника република, шест шефова националних парламената, десет председника влада, три потпредседника влада, једанаест министара иностраних послова, двадесет чланова влада и 21 државни функционер. Последњу почаст председнику Титу одало је у Скупштини или у „Кући цвећа“ четири краља, шест принчева

⁶⁰ Исто, 18. мај 1980, стр. 12; 25. мај 1980, стр. 16; Борба, 10. мај 1980, стр. 9; Политика, 10. мај 1980, стр. 4.

⁶¹ Борба, 9. мај 1980, стр. 9.

⁶² Исто; Политика, 9. мај 1980, стр. 15; НИИ, 11. мај 1980, стр. 63.

⁶³ Борба, 10. мај 1980, стр. 7, 10; Политика, 9. мај 1980, стр. 17–19.

⁶⁴ Политика, 10. мај 1980, стр. 19.

⁶⁵ Ради се о подацима које су објавили Борба, Политика и НИИ, док је у Ревизији Београд било речи о 209 делегација из 127 држава, од којих су 122 биле представљене државним делегацијама. Борба, 9. мај 1980, стр. 11; 10. мај 1980, стр. 8–9; Политика, 9. мај 1980, стр. 14; НИИ, 11. мај 1980, стр. 42, Ревизија Београд, бр. 11, 1980, стр. 62–64.

из краљевских породица, 31 председник републике, десет потпредседника републике, 11 председника националних парламената, 22 премијера, 12 заменика председника владе, 47 министара иностраних послова и већи број чланова владе.⁶⁶ Више од хиљаду људи било је задужено за бригу о страним делегацијама, док је њихов смештај био обезбеђен у неколико београдских хотела: „Интерконтинентал“, „Југославија“, „Москва“ и „Метропол“. У штампи се истицало да је у дане жалости хотел „Интерконтинентал“ био „средште света“, да је „Метропол“ био домаћин „малог неуговореног самита ослободилачког покрета“, али и да су запослени у београдским хотелима радили „без предаха“.⁶⁷

Долазак великог броја страних делегација и истакнутих политичара у Београд представљао је уједно и прилику за сусрете југословенског државног и партијског руководства са гостима из иностранства, али и за међусобне сусрете европских и светских дипломата. Лазар Колишевски састао се са више од 20 шефова држава и председника влада, док су и друге личности - чланови Председништва ЦК СКЈ, Председништва СФРЈ, председник Скупштине СФРЈ и остали највиши функционери, имали сусрете са страним политичарима – Стеван Дороњски, Драгослав Марковић, Владимир Бакарић, Сергеј Крајгер, Видоје Жарковић, Цвијетин Мијатовић, Фадиљ Хоца, Петар Стамболић, Милош Минић, Стане Доланц, Бранко Милкулић и др. Како је истицано у штампи у свим разговорима, главна тема био је Тито.⁶⁸ Поред сусрета бројних државника чије су земље биле у добрим односима, после сахране Јосипа Броза Тита дошло је до неколико састанака представника држава код којих годинама није било сарадње. Из Бона је уочи сахране стигла иницијатива од западнонемачког канцелара Хелмута Шмита да се његов сусрет са председником Државног савета ДР Немачке Ерихом Хонекером одржи управо у Београду како би се размотриле несугласице између две земље. До сусрета је дошло 8. маја 1980, три часа након сахране, у згради Амбасаде СР Немачке. Према изјавама представника за штампу канцелара Шмита, било је истакнуто да је први међунемачки сусрет после конференције у Хелсинкију 1975. протекао у једној озбиљној анализи светске ситуације и узајамних односа. Иако су за београдски сусрет обе стране напоменуле да не може да замени раније договаране и одлагане разговоре, као и да је тешко утврдити датум новог састанка представника две државе, констатовано је да је добро што је до сусрета у Београду дошло

⁶⁶ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 11; 10. мај 1980, стр. 8–9; *Политика*, 9. мај 1980, стр. 14–15; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 42–45; *Новости* 8, бр. 7, 17–24. мај 1980, стр. 62.

⁶⁷ *Политика*, 10. мај 1980, стр. 8. *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 58–59; *НИН*, 18. мај 1980, стр. 13.

⁶⁸ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 10; 10. мај 1980, стр. 11, 15; 11. мај 1980, стр. 13; *Политика*, 9. мај 1980, стр. 16; 10. мај 1980, стр. 2; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 55–56.

и што је вођен дијалог о односима СР Немачке и ДР Немачке.⁶⁹ Други сусрет који је изазвао велику пажњу код новинара био је састанак између Индири Ганди, премијера Индије, и Хуа Куо Фенга, председника ЦК КП и премијера НР Кине. У питању је био први састанак на највишем новоу између Кине и Индије од 1964. и последње посете Нехруа кинеском премијеру Чу Ен Лај-ју.⁷⁰ Саопштење за новинаре са овог састанка било је кратко, али се нагађало о току састанка и темама које су биле актуелне за Индију и Кину – пре свега ситуација у Азији, совјетска интервенција у Авганистану и заоштреност око Ирака. Уједно то су били предмети разговора Брежњева и Индири Ганди, затим Хуа Куо Фенга и јапанског премијера Охире, као и Индири Ганди и Охире. Од државника из европских социјалистичких земаља најактивнији је био румунски председник Николае Чаушеску, док је поред Индири Ганди, од шефова држава несврстаних земаља велики број сусрета са другим политичарима имао Кенет Каунда.⁷¹

У југословенској штампи наглашавано је да је приликом сусрета страних политичара и дипломата увек истицано „одавање високог признања југословенском Председнику“. Исто тако, штампа је преносила изјаве страних политичара који су присуствовали сахрани везане за њихов однос и сарадњу са Титом, уз наглашавање важности дела Јосипа Броза Тита у светској политици.⁷² Међу новинарима коментарисао се и недолазак неких политичара, попут америчког председника Картера, а уједно и изостајање његовог сусрета са Брежњевом. Извештачи из Београда напоменули су да је пропуштена прилика да се на сахрани председника Тита обнови дијалог између САД-а и СССР-а. Још један евентуални сусрет изостао је у Београду, иако је за то постојала могућност – састанак Брежњева и канцелара Шмита. Према саопштењима представника за штампу, и поред кратког поздрава и руковања приликом чекања погребне колоне на Дедињу, између двојице политичара „није било неке суштинске дискусије“.⁷³ Недуго после сахране један број делегација напустио је Југославију. У касним послеподневним и

⁶⁹ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 11; *Политика*, 9. мај 1980, стр. 32; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 63–64.

⁷⁰ У *Ревизији Београд* помиње се да је претходни индијско-кинески састанак на највишем нивоу био 1960. године када је Чу Ен Лај посетио Њу Делхи. *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 60.

⁷¹ *Исто*, стр. 60–61; *НИН*, 11. мај 1980, стр. 63–64.

⁷² Неки од наслова које су листови у Југославији објавили поводом изјава страних државника о Титу били су: „Сандро Пертини – Човек кога сам обожавао“, „Хуа Куо Фенг – Тито на кинеском значи челик“, „Секу Туре – За нас он није умро“, „Индира Ганди – Породични пријатељ“, „Војвода од Единбурга – Неупоредива личност“, „Вили Брант – Титова завештања“, „Кенет Каунда – Како би поступио Тито“, „Тито се борио за мир заснован на правди“, „Велики губитак за човечанство“, „Човек XX века“ и др. *НИН*, 11. мај 1980, стр. 18–31; *Борба*, 10. мај 1980, стр. 10, 15; *Ревизија Београд*, бр. 11, 1980, стр. 61; *Новости* 8, бр. 7, 17–24. мај 1980, стр. 13; *Илустровани лист Дуга*, 8. мај 1980, стр. 51–53.

⁷³ *НИН*, 11. мај 1980, стр. 64.

вечерњим часовима 8. маја 1980. београдски аеродром био је поново „светска ваздушна лука“ из које су на сваких десет минута полетали специјални авиони са члановима страних делегација.⁷⁴ Слична ситуација је била и наредна два дана, када су из Београда ка другим европским и светским градовима одлетеле и остале делегације.⁷⁵

*

Након полагања ковчега са посмртним остацима Јосипа Броза Тита у гробницу у „Кући цвећа“ започео је, како су јављали југословенски новинари, „нови мимоход“, тако што су поред гробнице и беле мермерне плоче са епитафом „Јосип Броз Тито 1892–1980“ прошли представници државног и партијског руководства Југославије и чланови страних делегација. Од 10. маја 1980. „Кућа цвећа“ била је отворена за посетиоце, којих је у току маја 1980. било све више.

Југословенска штампа, пишући о смрти и сахрани Јосипа Броза Тита, наглашавала је неизбрисив траг који је у развоју Југославије оставио председник Тито, док је његова улога у међународним односима величана кроз изјаве представника страних делегација. Преносећи изјаве југословенских политичара, али и грађана широм Југославије, штампа је посебно наглашавала тежњу да се у будућности очувају тековине Титовог дела, да се заклетва Титу неће погазити и да се „са његовог пута неће скренути“.

Summary

Milan Sovilj

The Yugoslav Press on the Death and Funeral of Josip Broz Tito

Key words: *Yugoslavia, Tito`s funeral, foreign delegations, Yugoslav press*

The death of the long-time Yugoslav president Josip Broz Tito made strong ripples both in Yugoslavia and abroad. After May 4, 1980 the entire Yugoslav press wrote about the death of the president and about Tito's importance for the Yugoslav state and society. The arrival of a large number of foreign politicians and diplomats to his funeral on May 8, 1980, and huge interest of the Yugoslav and foreign public, created the impression that nothing similar had been seen in the world before. In the press it was said of Belgrade that it was the center

⁷⁴ *Борба*, 9. мај 1980, стр. 11.

⁷⁵ *Исто*, 10. мај 1980, стр. 15; 11. мај 1980, стр. 13.

of the world and that the „summit of the mankind“ was taking place in it. Coming together of some of the most influential world politicians in one place, provided the opportunity for their meetings. After almost two decades, Sino-Indian talks were held, as well as the inter-German meeting which had been awaited for five years. All foreign politicians and diplomats who were present at the funeral expressed deep respect for Tito and emphasized his great merits for Yugoslavia’s development, both in internal and foreign context. The press also pointed out to the determination of Yugoslav citizens to preserve the achievements of Tito’s activity in the future.

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

УДК 323(497.1) „190“(093.3)
323.1(497.115) „190“(093.3)
327(497.1:73) „190“(093.3)
32:929 Милошевић С.(093.3)

Dr Mile BJELAJAC
Institut za noviju istoriju Srbije

NOVA SVEDOČENJA O RAZBIJANJU JUGOSLAVIJE I SUKOBIMA 90-ih

Istoričari koji se bave najnovijom istorijom umnogome su uskraćeni za izvore prvog reda neophodne za rekonstrukciju motiva i interesa glavnih aktera. Medijska retorika na koju se mnogi oslanjaju, javna saopštenja, tekstovi i sl. tek su (možda) samo paravan, sračunat na zadobijanje javne podrške. Dugo će biti tako kada je u pitanju urušavanje i razbijanje Jugoslavije i stvaranje novih zemalja na njenim prostorima, proces koji još traje i koji je neizvestan. Nedostatak izvora omogućava preživljavanje pojedinih klišea koji sada postaju sastavni deo akademske literature. Osvedočili smo se da se u tu svrhu odustaje od propitivanja dvostrukih standarda koji su karakterisali politiku i politički govor, takođe, odustaje se od dosledne primene metodologije društvenih nauka i same istorije. Primetno je da pojedini akademski pisci, svesno ili nesvesno, prećutkuju postojanje onih svedočanstava ili stručnih radova koji bi doveli u pitanje njihovu hipotezu ili konstrukciju istorijske slike ili bi je bar uravnotežili.¹

Dakle, nalazimo se još uvek na terenu „prikupljanja“, ukrštanja različitih svedočenja o istom, indikujemo razlike ili podudarnosti. Tu je i manja količina prvorazrednih dokumenata koje pisci ili akteri objavljuju u prilogima. Pomažemo se za sada dostupnim izvorima koji su obelodanjeni u postupku pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na tlu Jugoslavije (ICTY). Istoričari u Sloveniji i Hrvatskoj imali su priliku da koriste zaplenjene arhive

---

¹ Sabrina Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, 2005; Ista, *Tri Jugoslavije, Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005*, Golden marketing, Zagreb, 2009.

JNA i Republike Srpske Krajine.² U krajnjem, koristimo i ovu priliku da stručnoj javnosti skrenemo pažnju na neka novija izdanja.³

Kako knjiga knjigu sustiže, opredelili smo se za prikaz jednog užeg izbora dnevničkih i memoarskih beleški objavljenih u skorije vreme. To su u prvom redu memoari ministra spoljnih poslova Srbije Vladislava Jovanovića koji su doživeli u kratkom vremenu dva izdanja (2008, 2009), višestruka izdanja dnevničko-memoarskih beleški pisca i predsednika SR Jugoslavije Dobrice Ćosića, dnevници profesora i člana rukovodstva bosanskih Srba dr Nikole Koljevića, dnevници akademika Dejana Medakovića, dnevničke beleške Dragoslava-Draže Markovića. Tu su i memoarski zapisi akademika i političara Dušana Bilandžića. Uz njih treba pomenuti svedočenja nekadašnjeg funkcionera i ministra unutrašnjih poslova Hrvatske 1990–1991. Josipa Boljkovca. Zanimljiva su dnevnička beleženja i analize novinara i publiciste Slave Đukića, koji je stekao reputaciju svojim priložima za biografiju Slobodana Miloševića, komuniste liberala sa kraja 60-ih i početka 70-ih i dr. Od stranih učesnika ili saučesnika jugoslovenske drame za-beležili smo prevode knjiga haške tužiteljice Karle del Ponte, portparola Međunarodnog suda Florans Artman i specijalnog izvestioca Komisije za ljudska prava OUN-a za SR Jugoslaviju Jiržija Dinsbira. Tu su i memoarske beleške norveškog ministra i diplomate Torvalda Stoltenberga, učesnika u pregovaračkim timovima za Bosnu. Smatrali smo da prethodno navedenim treba svakako dodati studiju koja ima i karakter svedočenja učesnika Konferencije o Jugoslaviji, nemačkog diplomate i ambasadora Gerta Arensa.⁴

² Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995*, Zagreb, 2005; Ozren Žunec, *Goli život. Socijalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, knj. I–II, Zagreb, 2008; Davor Marjan, *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992*, Zagreb, 2008.

³ Ovo je nastavak naših ranijih prikaza i osvrt: „Najnovija istorija Srbije u svetlu svedočenja istaknutih savremenika“, *Tokovi istorije* 1–2/2006; „Iskušenja historiografije o Jugoslaviji – između stare i nove ortodoksije“, *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, INIS, Beograd, 2007; Tim Džuda, *SRBI. Istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, Dan Graf, Beograd 2003, *Tokovi istorije* 1–2/2004, str. 204–213; Marko Orlandić, *U predvečerje sloma (Sjećanja jugoslovenskog ambasadora u Moskvi 1979–1982)*, Pobjeda, Podgorica 2002, *Tokovi istorije* 3–4/2004; Momir Bulatović, *Pravila ćutanja, Istiniti politički triler sa poznatim završetkom*, Treće izdanje, „Narodna knjiga“ – „Alfa“, Beograd, 2005, *Tokovi istorije*, 3–4/2005.

⁴ Vladislav Jovanović, *Rat koji se mogao izbeći*, Nolit–Altera, Beograd, 2008. (2009); Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi, 1993–1999*, Službeni glasnik, 2008; Dobrica Ćosić, *Lična istorija jednog doba, Piščevi zapisi u sedam knjiga*, knj. 1–7, Službeni glasnik, Beograd, 2009; ranije izdanje *Piščevih zapisa* objavio je „Filip Višnjić“ (Beograd, 2001); Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005*, Zagreb, 2006; Josip Boljkovac, „Istina mora izaći van ...“ *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*, Golden marketing, Zagreb, 2009; Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, Službeni glasnik, Beograd, 2009; *Sećanje i komentari. Dnevničke beleške Dragoslava-Draže Markovića* (priredio Miroslav Marković), Službeni glasnik, Beograd, 2010; Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993–1995*, knj. 1–2, Službeni glasnik, 2008; Dejan Medaković, *Dani, sećanja*, tom V (1987–1994), Prometej, Novi Sad, 2008; Carla Del Ponte i Chuck Sudetic, *Gospođa tužiteljica Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*, buybook, Sarajevo, 2008; Florenze Hartmann, *Mir i kazna*, buybook, Sarajevo, 2007; Jirži Dinstbir, *Moj izveštaj (1998–2001)*, Zavod

Važno je napomenuti da su pojedini pisci dnevnika i memoara bili u bliskim kontaktima i da su o istim problemima razmenjivali mišljenja, da su prisustvovali istim javnim ili zatvorenim sastancima. Tu je i bezbroj ocena o ondašnjim najistaknutijim političkim akterima, postupcima dela međunarodne zajednice, formiranju platformi za rešavanje pojedinih pitanja i na kraju, pominjanje mnogih namera i ubeđenja koje su protagonisti memoara nosili u to vreme.

Svako svedočenje sa ovog podneblja prosto nadahnjuje da se ukrsti sa svedočenjima aktera iz sveta, od ambasadora Cimermana, lorda Ovena, Olbrajtove, Klintona, Klarka, Genšera, generala Nambijara, Mekenzija, Rouza i drugih. Tu je i obimna literatura koja je nastala na pokušajima da se objasni ili opravda ono što je činjeno na Balkanu 90-ih ili da se napiše studija o Slobodanu Miloševiću.⁵

Dakle, kroz trinaest memoarsko-dnevničkih beleški u 17 tomova, na koje želimo da skrenemo pažnju analitičara savremene jugoslovenske drame na kraju 20. i početkom 21.veka, mi prevashodno sagledavamo karakter samih aktera, njihov duhovni, obrazovni, politički i fizički kapacitet. Saznajemo mogućnosti njihove informisanosti, njihovo procenjivanje lokalnog i međunarodnog konteksta, percepciju ljudi iz domaćeg i tog međunarodnog okruženja. Stepenn iskrenosti je različit, a opsednutost pojedinim problemima stvar političke kulture, opredeljenja i obrazovanosti. Uočavamo da u onim svedočenjima koja su nastala *post festum* ima pokušaja korišćenja „naknadne pameti“. Primetna je i politička korektnost sa trenutno važećim klišeom u zapadnoj zajednici država, ali i novim političkim mitovima koji se propovedaju u lokalnoj sredini. Tako i u sećanjima i komentarima Dragoslava Markovića sve počinje sa osmom sednicom CK SKS 1987. godine. Razvlašten i rezigniran nije imao smelosti da se kritički osvrne na svoj doprinos iz prethodnih decenija. Iz druge sredine, u novim okolnostima, Bilanžić i Boljkovac se trude da svoja sećanja prilagode hrvatskoj stvarnosti i realizovanom projektu protiv koga su se borili tokom Drugog svetskog rata.

---

za udžbenike, Beograd, 2007; Torvald Stoltenberg, *O ljudima*, Beograd, 2009; Geert-Hinrich Ahrens, *Diplomacy on the Edge, Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conference on Yugoslavia*, Woodrow Wilson Center Press, Washington D. C., 2007 (*Dimlomatija na rubu*).

⁵ David Owen, *Balkan Odyssey*, New York, 1995; Satish Nambiar, „Reflections on the Yugoslav Wars: A Peacekeeper’s Perspective“, u: Raju Thomas (ed.), *Yugoslavia Unraveled. Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, Lexington Books, New York, Oxford, 2003, str. 343–362; MacKenzie Lewis, *Peacekeeper: The Road to Sarajevo*, Vancouver, 1993; Sir Michael Rose, *Fighting for Peace: Bosnia 1994*, The Harvill Press, London, 1998; Zimmerman Warren, *Origines of a Catastrophe, Yugoslavia and its Destroyers*, Random House, NY, 1996; Marti Ahtisari, *Misija u Beogradu, (Mission to Belgrade)*, Helsinki) Filip Višnjić, Beograd, 2000; Bill Clinton, *My Life*, Hutchinson, London, 2004; Albright Madeleine, *Madame Secretary*, New York, 2003; Wesley K. Clark, *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo and the Future of Combat*, Public Affairs, 2001; Richard Holbrooke, *To End the War*, Random House, 1998; Susan Woodward, *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after Cold War*, Brookings Institution, Washington, 1995; Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Westview Press, Boulder, 2000 (rev. 2002).

U odabiru dnevnčkih beleški za objavljivanje, kod akademika Medakovića nema beleški i komentara iz dana tokom i posle osme sednice. Kod Dobrice Ćosića ona je tek jedan od sukoba među partijskim prijateljima prema kojima on ima podjednaku kritičku distancu. Gert Arens nas na stranicama svoje knjige upoznaje sa činjenicama o kojima, prema svedočenju našeg prvog diplomate u vreme trajanja Konferencije o Jugoslaviji 1991, srpska strana nije imala pojma. Pomenimo samo delatnost protagonista projekta nezavisne Vojvodine, koji su i danas aktivni na političkoj sceni.⁶

U longitudinalnim beleškama, a neke su stvarane pet decenija i više, vide se drame i mene istorije Jugoslavije, trajanje nekih procesa koji su samo kulminirali 80-ih i 90-ih, a neki, kao što je kosovski problem, prešli i u 21. vek. Mnogo je dragocenih fakata za pisanje biografija Tita, Kardelja, Bakarića, Miloševića, ali jednako i kulturnih i javnih radnika, političara nižeg ranga, ministara, sekretara, generala JNA i Vojske Jugoslavije.

Iz obilja materijala i radi izvesne preglednosti ponuđenog, odabrali smo za ilustraciju nekoliko tema koje se prelamaju u vizurama autora.

O međunarodnim akterima jugoslovenske krize

U beleškama D. Ćosića, N. Koljevića, V. Jovanovića, J. Dinzbira, T. Stoltenberga, Karle del Ponte pojavljuje se galerija političara najvišeg ranga. Tu su predsednici država, ministri spoljnih poslova, savetnici i medijatori krize, članovi kontakt grupe i drugi. Od SAD-a, EZ-a, Rusije, Grčke, susednih zemalja i dr. Tu su i istaknuta imena iz sveta novinarstva odgovorna za sliku u globalnim medijima. Prostor ne dozvoljava da se sve pomene, do nekoliko upečatljivih primera. U ukupnoj sumi to daje subjektivnu dimenziju jugoslovenske drame. U tom smislu ove radove ubuduće valja obavezno konsultovati.

Već na prvom koraku u memoarskoj knjizi karijernog diplomate i prvog ministra spoljnih poslova SR Srbije Vladislava Jovanovića srećemo tvrdnju da je francuski predsednik François Mitteran bio neiskren i da je zloupotrebio srpsko poverenje u dobre namere Francuske isticanjem da je sudija Badinter njegov lični prijatelj. „Pokazalo se da je odluka o razbijanju i poništavanju SFRJ kao međunarodno-pravnog subjekata bila unapred donesena“ (str. 37). Tu ima prostora da se uporede svedočenja Ibra Vadrina o Mitteranovoj politici 1991. i 1992. godine⁷ sa ovim Jovanovićevim.⁸

⁶ Videti šire: M. Bjelajac, „Proizvođenje novih nacija, novih manjina i teritorijalna pitanja (Koncept konkurentne države na tlu Srbije)“, *The Shared History. Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia, Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Institute for Historical Justice and Reconciliation Salzburg, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Sremska Kamenica, 2010, str. 121–142.

⁷ Hubert Vedrain, *Le monde du François Mitterand*, Paris, 1995.

⁸ Jovanović, str. 35–39.

Jovanović upozorava na lorda Karingtona i njegovi manevre na Konferenciji. Na primer zloupotreba nerazgovetnog engleskog jezika u razgovorima sa Miloševićem, falsifikovanje krucijalnih srpskih pitanja upućenih na mišljenje Konferenciji (Arbitraži) koja bi izvela na čistac poziciju ove konferencije, npr. da li su administrativne granice, granice u smislu međunarodnog prava ili ko je titular prava na samoopredeljenje sa stanovišta međunarodnog prava – nacija ili federalna država?⁹ Čemu je služilo dokidanje pravnog postojanja SFRJ i traženje učlanjenja Srbije u OUN? Jovanović ocenjuje da je to trebalo da posluži legalizaciji kriminalnog čina koji je počinila Badinterova komisija i njeni savetnici.¹⁰

Na mnogo mesta u svojoj knjizi Jovanović slika strane diplomate, posrednike, ambasadore, daje njihove psihološke i stručne profile. Nedodirljivi, nabeđeni. Nisu želeli ništa da prihvate što je remetilo njihov unapred isplanirani cilj. Takav jedan primer je susret predsednika Čosića i američkog izaslanika, ambasadora Bartolomijua 14. aprila 1993. „Bio je to klasičan primer razgovora između gluvih i završio se diplomatskim incidentima (...) Bartolomiju je taksativno optužio Srbiju da je svojom politikom i ponašanjem u jugoslovenskoj krizi dovela do suprotstavljenih odnosa sa SAD i svetom, da ona treba da pritisne bosanske Srbe, da SAD znaju šta Srbija šalje bosanskim Srbima i šta može da učini da se oni promene (...) Uvidevši da je sagovornik došao da optužuje i zahteva, a ne da razgovara predsednik Čosić se odlučio na mali javni čas iz istorije, konstatujući da su američke premise pogrešne.“ Bartolomiju se ražestio i učinio dva, u diplomatskom svetu neoprostiva gafa, piše Jovanović, ustao od predsedničkog stola za razgovore i u uglu velike prostorije obavio kraći razgovor preko mobilnog telefona, a kasnije svojevoljno ustao od stola ne hajući za normu da domaćin u takvim prilikama daje znak za završetak razgovora.¹¹

Čosić je, kao u gornjem primeru popustljiv, ne želi da zateže i otežava stvar pa ne postupa po protokolu. Međutim, svoja raspoloženja i ljudsku povređenost poverava svojim beleškama.¹²

Evo, kako je na primer video strane učesnike Londonske konferencije u avgustu 1992: „Ministri Evropske zajednice, SAD i Rusije i bivše Jugoslavije

⁹ Jovanović, str. 64; Ovdje je zanimljivo uporediti svedočenja ambasadora Gerta Arensa (Geert-Hinrich Ahrens, *Diplomacy on the Edge, Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conference on Yugoslavia*, Woodrow Wilson Center Press, Washington D. C., 2007). Takođe, videti ekspertsku studiju: Peter Radan, *The Break-up of Yugoslavia and International Law*, London – New York, 2002.

¹⁰ Jovanović, str. 73.

¹¹ *Isto*, str. 143–146.

¹² „A onda tačno u podne, došao je Rajmond Bartolomiju, Klintonov izaslanik (...) Osion, pruski krut, tup u mišljenjima, silnik koji ne razgovara, ne sluša, grimasama i sedenjem pokazuje neslaganje – goreg političkog sabesednika, domaćeg i stranog nisam imao. Gori je i od Tuđmana. Siguran sam da nemački poslanik fon Heren marta 1941 nije tako razgovarao sa Dragišom Cvetkovićem.“ (Čosić, *Zapisi, 1992–1993*, str. 337).

slušali su naše govore da ne čuju. Oni su nas tretirali kao krivce (...) koji su tu da saslušaju presudu. Vratili smo se iz Londona potišteni, povređeni, posvađani. Poraženi. (...) Bio je to skup svetskih silnika i mediokriteta, moćnih birokrata totalitarne demokratije 'novog svetskog poretka' i njegovih evropskih satelita. Ti ministri su ljudi besni na istinu, pravo i pravdu, a Srbe mrze zato što im se suprotstavljaju. Nijedna istinita i delekovida misao nije se čula iz Evrope, Amerike i Rusije u ta dva dana trajanja Konferencije o Jugoslaviji. Bio je to prizor trijumfalističkog zapadnog pragmatizma: po svaku cenu izdejsstvovati pobeđu neistine, neprava i sile. I uspeli su. Komunistički ministri su bar imali retoriku koja je pretendovala na neku načelnost i univerzalnost; ove 'demokrate' govore jezikom nacista – lažu, prete, zapovedaju, presuđuju (...) Savezna Republika Jugoslavija se ne priznaje.¹³

Beležeci mnoge susrete koji su potom sledili, ostavio je pozitivne beleške o posrednicima lordu Robertu Ovenu, Sajrusu Vensu, Torvaldu Stoltenbergu, italijanskom predsedniku Luiđiju Skalfaru i ministru Kolombu.

Lično iskustvo koje su imali mnogi istaknuti savremenici, na stranicama dnevnika beleži i akademik Dejan Medaković. Izdvojimo samo detalj zabeležen pod datumom 13. juli 1994. godine: „Primio sam predstavnika američke sedme sile (Roger Cohen, *New York Times* – M. B.). Nastupio je samouvereno, uzdržljivo ljubazno (...) Nisu mu jasni uzroci ove silne mržnje na našim prostorima. Pokušao sam da mu objasnim njeno poreklo, ali nije pokazivao suviše interesa za istorijske zagonetke. Slušao je moje izlaganje sa izrazom dosade na licu (...) Stigli smo i do 'Memoranduma'. (...) Sastanak je trajao preko dva sata, ali sumnjiam da sam ga u bilo šta ubedio. Jedva je krio svoj nadmoćni, poluironični smešak čoveka koji skuplja argumente za unapred smišljene stavove. Ovakvi ljudi stvaraju u svetu sliku o našem narodu, sude o njegovoj sudbini, stavljaju ga na muke (...) Prema toj shemi, utvrđenoj ko zna kojim putem, šta znači moja reč i moji argumenti?“¹⁴

U nedavno prevedenim memoarima Torvalda Stoltenberga nalaze se dodatna svedočenja ne samo o zakasnelom ili pogrešnom delovanju velikih sila u začecima krize već i o njihovom neprincipijelnom držanju tokom kasnije faze. On upozorava da je neusklađenost Evropske zajednice bila poražavajuća, kao i neprincipijelni pritisci SAD-a.¹⁵

¹³ D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1992–1993)*, str. 135–137. Zanimljivo je da su pod ultimatumima i nagovorima Ćurkina da se prihvati cela deklaracija popustili Panić, Milošević i Bulatović, a da su Ćosić, Jovanović i Oskar Kovač, shvativši dalekosežnost prihvatanja osude Srbije i Crne Gore za agresiju na BiH, bili protiv. Od Butrosa Galija, delegacija je kao uslov za povratak na sednicu tražila da se taj deo izbacila iz rezolucije. „Milošević nije uvideo koliko su teške posledice te osude“. Zapad i OUN su popustili.

¹⁴ Medaković, str. 516–517.

¹⁵ T. Stoltenberg, *O Ljudima*, Beograd, 2009, (orig. Thorvald Stoltenberg, *Det Handler om mennesker*, 2001), str. 330–331.

Norveški diplomata i posrednik OUN-a upozorava na fatalnu pristrasnost zapadnih zemlja koja je „stvorila niz poteškoća. Tek se danas slika počinje ispravljati, pre svega delovanjem haškog Suda za ratne zločince, koji optužuje i Hrvate i Muslimane, a ne samo Srbe. Tokom rata je na Zapadu preovlađivao stav da se Muslimani imaju bezrezervno podržati, da će se zatvoriti oči pred onim što Hrvate rade, a da će se Srbi osuditi. Stoga su nas posrednike okarakterisali kao naklonjene Srbima – merila kojima su nas vrednovali su bila iskrivljena“.¹⁶

Stoltenberg skreće pažnju na činjenicu da Srbi nisu shvatili moć medijskog rata i lobiranja koje su njihovi protivnici koristili uz pomoć specijalizovanih agencija. On upoređuje već zaboravljeni slučaj Bijafre, kada je slična jednostranost postojala u zapadnim medijima. „Opet se pokazalo kako je poražavajuće lako manipulirati međunarodnim novinskim agencijama i političarima (...) Tokom svih ovih godina sve mi više pada u oči koliko veliku pretnju predstavlja jednostranost medija“.¹⁷

Nedoslednost je postojala i u držanju OUN-a koji nije insistirao na sprovođenju vlastitih rezolucija. Kao najdrastičniji primer navodi rezoluciju o „sigurnosnim zonama“. Bez potrebne vojne snage koja je tražena, OUN je imao premali broj vojnika da osigura pravu bezbednost. Umesto toga „Savet bezbednosti je dozvolio Muslimanima da u tim zonama prave vojne baze. Oni su iz tih zona pucali, a na vatru im se odgovaralo.“¹⁸

Kritike držanja protagonista „rešavanja“ kosovske krize nisu ništa manje. U njegovom fokusu je nastup u Rambujeu i odluka o „humanitarnoj intervenciji“. Čitaocima upoznaje kako je Norveška, iako članica NATO, bila kao i druge manje članice zaobidena u donošenju odluke. Umesto njegovih legalnih organa, o svemu su odlučivali nezvanični organi izvan NATO. Ovo je proizašlo iz izveštaja bezbednosne komisije norveške vlade dve godine posle akcije. Norveška je tako bila isključena iz prethodnog političkog procesa donošenja odluke.¹⁹

¹⁶ Isto, str. 332.

¹⁷ Isto, str. 333. O ovome samokritički piše i Jovanović, str. 122–123. O bespomoćnosti pred lavinom lažnih ili tendencioznih vesti svedoči na mnogo mesta D. Čosić u *Piščevim zapisima*. Skrećemo pažnju i na tri analitička dela u potpunosti posvećenja problemu: Peter Brok, *Media Cleansing: Dirty Reporting. Journalism and Tragedy of Yugoslavia*, GMBBooks, Los Angeles, 2005 (predgovor je napisao David Binder); Babak Bahador, *The CNN Effect in Action. How the Media Pushed the West toward War in Kosovo*, Palgrave–Macmillan London, 2007 (autorov doktorat branjen na London School of Economics); Danielle S. Sremac, „War of Words“, *Washington Tackles the Yugoslav Conflict*, Westport, Connecticut – London, 1999.

¹⁸ Stoltenberg, str. 331. N. Koljević prilaže u svojoj knjizi ceo Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice potpisan 17. aprila 1993. Skrećemo pažnju na tačku 4: „Demilitarizacija Srebrenice će se završiti u roku od 72 sata od dolaska čete UNPROFOR-a u Srebrenicu. Sve oružje, municija, mine, eksplozivne i borbene zalihe (osim lekova) unutar Srebrenice će biti prikupljeno i predato UNPROFOR-u. Nakon procesa demilitarizacije u gradu neće ostati nijedna naoružana osoba ni jedinica osim snaga UNPROFOR. Odgovornost za proces demilitarizacije snosi UNPROFOR.“ (Koljević, str. 185–186).

¹⁹ Isto, str. 341.

Jirži Dinsbir u svojoj knjizi slika predstavnike „međunarodne zajednice“ na Kosovu. Šefove UNMIK-a Bernara Kušnera, Hakerupa, generale, komandan-te sektorske policije. Ponašanje svih tih predstavnika bilo je nedosledno. Oni su znali pravo stanje na terenu, videli su šta Albanci rade, kako su i sami međusobno podeljeni i zavađeni, ali želeli su da pred svetom (i medijima) prikažu stanje idealnijim nego što jeste. Na jednoj strani nedefinisan budući status, a na drugoj strah da se žrtvuju vlastiti vojnici u sukobu sa Albancima, što je posebno važno za Amerikance.²⁰

Srpsko-hrvatski sporovi

Memoarske beleške, oslonjene povremeno na dnevničke zapise ili sačuvana dokumenta, prilično verno odslikavaju pojedine pravce hrvatske politike prema Jugoslaviji i srpskom pitanju u Hrvatskoj. Bilandžić je bio dobar poznavalac delovanja Vladimira Bakarića, ali i svih istaknutih lidera Maspoka. Sa mnogima je ostao u trajnim prijateljskim vezama. Razgovara i sa onim „drugima“. Sa Špiljkom, sa Milošem Žankom posle 10. sednice CK SKH. Beleži njihova kazivanja. Iz tih beležaka vidi se uslovljena percepcija srpskog faktora koja je potom služila kao osnov vlastite politike. Zanimljiva je percepcija jugoslovenstva samih Hrvata i njihovo žigosanje kao „unitarista“ pa i politički progoni. No Bilandžićeva vertikalna doseže 2005 godinu, dakle obuhvata i rat i poratnu samostalnu državu Hrvatsku. U toj vertikali Bilandžić je bio stručni mentor istoričaru i kasnijem teroristi Bruni Bušiću te svojevremeno profesor na Fakultetu političkih nauka Tuđmanovom savetniku Markici Rebiću. Beleži i Brunina i Markičina ispovedanja.

Ako su ta svedočenja autentična, mnogo toga je Bilandžić ponudio istoričarima i analitičarima. Mnogo je teza koje bi trebalo da se propitaju u arhivskim fondovima ili sličnim memoarima, dnevnicima.²¹ Tako piše (23. III 1967): „Tripalo, tada uz Bakarića najjači političar, vodio je po sugestiji Tita i Bakarića akciju smjene veće skupine ratnih vođa. On je stvarao svoju ekipu mladih političara.“²² Međutim, već nekoliko stranica dalje (januar 1969) piše da se Tito koleba: „Na prvoj sjednici IK CK SKH, Tripalo nas informira da je hrvatska konzervativna grupa (Gošnjak, Šašić, ne spominje Špiljka ali ga ne isključuje) ’napumpala‘ Tita, koji je uoči Nove godine doletio i pred Bakarićem, Blaževićem, Tripalom i Savkom napao nas (IK) da vodimo nacionalističku politiku, da napadamo federaciju, da se miješamo u poslove JNA, da likvidiramo

²⁰ J. Dinsbir, str. 196–197.

²¹ U javnosti su već dugo prisutni memoari Mike Tripala, Savke Dapčević Kučar i drugih aktera iz 60-ih i 70-ih.

²² D. Bilandžić, str. 61.

stare revolucionare itd. Bio je veoma ljut. Na kraju razuvjerali smo ga i on se povukao, rekavši da je opet dezinformiran.“²³

Bilandžić beleži iz tih prelomnih godina za Jugoslaviju da je 27. februara 1969. kao član IK tražio razgovor sa Bakarićem kako bi od njega dobio instrukcije za rad za osetljivo područje ideologije, medija i nauke, za koje je bio zadužen. „Radi se, naime, o tome da se u IK sve više govori kako je danas RH eksploatirana čak i više nego u Kraljevini Jugoslaviji te da velikosrpski hegemonizam ugrožava Hrvatsku“. Bakarić ga je posle ovoga podsetio da on nije bio njegov predlog, da su ga predložili Tripalo i Savka. Po njemu „politička kriza u Jugoslaviji je ozbiljna, ali ideje i prijedlozi za njeno rješavanje ne vode ničemu. Mi smo bili i jesmo za radikalno smanjivanje ekonomske i političke moći saveznih centara, ali uz uvjet da novi ljudi daju novi Program. Toga nitko nema. Nema ga ni Hrvatska. Savka je nešto napravila ali to još ne valja. Ovo što nude naši mediji (...) to je lupetanje, gore od onoga HSS-ovog prije rata. Parole su glupe (...) Žankovu akciju protiv nacionalizma ocijenio je negativno. Po Bakariću, taj bivši ministar prosvjete (...) izletio je pod utjecajem atmosfere u Beogradu gdje su se Srbijanci uplašili Albanaca na Kosovu, pa ako još i Hrvatska krene, nestade Jugoslavije. Inače, on vas u IK smatra nacionalistima.“²⁴

Važno je uočiti jedan pasus koji on ostavlja zabeležen po njegovom ponovnom dolasku u Beograd, gde je trebalo da utemelji Centar za društvena istraživanja, koji bi, između ostalog, osmišljavao reformu federacije: „Dvogodišnji angažman u Hrvatskoj bio je plodan (...) No, za mene najvažniji su bili uvidi, spoznaje i iskustva o današnjem društvenom životu Hrvatske. U Hrvatskoj dominira svijest o opasnosti od velikosrpskog hegemonizma u ekonomiji, kulturi (jezik) i politici. Nisam ranije poznao to stanje svijesti jer sam sa 17 godina prišao NOBu formirao se u ratu 1941–45, a zatim 22 godine proveo u JNA i u saveznim institucijama.“²⁵ Primeri se nižu.

Mora izazvati pažnju to simplifikovano argumentisanje rasprostranjenosti antisrpskog raspoloženja u Hrvatskoj i antihrvatskog raspoloženja u Srbiji. Sam autor, možda i nehotično postaje kontradiktoran svedok. Možda je i sam deo nečega što bi se moglo nazvati društvena paranoja u jednom vremenu.

Bilandžić još jednom potvrđuje da je Josip Broz 1977. prekinuo dalju raspravu o srpknoj „Plavoj knjizi“, analizi za doradu Ustava, kako bi i Srbija postala funkcionalna republika. Tito nije hteo ponovo otvarati srpsko pitanje.

Drugi predstavnik hrvatske politike iz ovih vremena, koji za razliku od Bilandžića nije uspeo da se prestroji 1971, jeste stari policijski i bezbednosni kadar Josip Boljkovac. U sećanjima, koja je redigovao novinar Željko Krušelj,

²³ Isto, str. 72.

²⁴ Isto, str. 77.

²⁵ D. Bilandžić, str. 97, 105, 107, 124.

svedoči o mnogim važnim momentima i unutrašnjim odnosima u Hrvatskoj, Jugoslaviji i početkom građanskog rata. Boljkovac ponavlja svoju priču koja je u Londonu arhivirana još od 1992. godine, kako je počeo građanski rat u istočnoj Slavoniji. Istu priču je ponovio ne nedavnom suđenju Branimiru Glavašu za ratne zločine pred sudom u Zagrebu. Ona odudara od standardne „hrvatske priče“.

Akademik Dejan Medaković ne beleži kao političar, ali njegova zapazanja su plod istančanog osećaja za trendove u srpsko-hrvatskim odnosima. Njegovo porodično poreklo, koje pripada zagrebačkom političkom miljeu, višestruko je uticalo na njega. Sukobljavanja u vremenima kada to nije bilo poželjno u političkoj sferi, bujala su na kulturnom polju. Nekada su ona bila autentičan izraz malograđanskog nacionalizma, međutim često su ih podržavale ili instrumentalizovale republičke, partijske oligarhije. Tu je Medaković mogao da osluškuje, a i sam je bio učesnik pojedinih „afera“. Slobodna verska štampa, posebno *Glas koncila*, bila je takođe u fokusu njegove pažnje. Medaković i njegovi urednici pružili su čitaocima obilje novinskih isečaka, faksimila koji podsećaju na tragične trendove osamdesetih. Tu su npr. vruće rasprave o nazivu jezika u Ustavu SR Hrvatske u koje su se mešali i crkveni krugovi, komentarisanje Memoranduma, sastanaka u Francuskoj 7 i dr. Mnogi trendovi su nagoveštavali obnovu vremena Maspoka, još živog u sećanju građana.²⁶

Medaković prilaže faksimile iz hrvatskih novina koji analiziraju kretanja u Srbiji i daju interpretacije koje on zatim podvrgava analizi i nalazi malicioznosti sračunate na kvarenje odnosa.²⁷

Publicista Slava Đukić u svojoj najnovijoj knjizi dnevničkih beleški, komentara i razgovora sa savremenima daje prostora i starijim i novijim događajima iz korpusa srpsko-hrvatskih odnosa. Posebnu dragocenost, kao i u ranijim knjigama, daju snimke razgovora sa Markom Nikezićem, Mirkom Tepavcem, Dobricom Ćosićem, Ivanom Stambolićem i drugim istaknutim političarima, urednicima i javnim delatnicima. Tu je slika vremena Maspoka i tzv. liberalizma u Srbiji, Titovo i Kardeljevo arbitriranje, ostrašćenost Mike Tripala i pojedinih hrvatskih političara, slučaj Tepavac. Nikezić i Latinka Perović, kao i drugi republički i savezni funkcioneri iz Srbije trudili su se da zauzdavaju srpsku javnost i da se ne izjednače sa provokacijama i optužbama sa hrvatske strane. Morali su nalaziti meru i u kontrolisanju štampe. S druge strane, „Tripalo je u Nikezićevom rukovodstvu video najveće protivnike: ‘Sve je to srpska kuhinja!’ govorio je. Nekadašnji predsednik omladine Jugoslavije, više godina stanovnik Beograda, oženjen Srpkinjom, nije sebe kontrolisao kad bi govorio o srpsko-hrvatskim odnosima. ... ‘Srbiju ćemo svesti između Užica i Beograda.’“²⁸

²⁶ D. Medaković, str. 211–212.

²⁷ *Isto*, str. 285–293.

²⁸ S. Đukić, str. 112.

Zapisi Dobrice Ćosića i dokumenta iz njegove lične arhive koja je prilagao, uključujući i delove policijskog dosija o sebi, koji je dobio kada je bio predsednik SR Jugoslavije, na mnogo mesta pominju srpsko-hrvatske odnose, posebno situaciju Srba u Hrvatskoj. Tu su njegove beleške o nesporazumima sa Krležom i Vidmarom, koje je Tito besprizivno podržavao. Još za Titovog vremena imao je probleme kao pisac oko štampanja svojih književnih dela kod hrvatskih izdavača.²⁹

Ćosić je bio veliki prijatelj sa dr Jovanom Raškovićem i čest gost preko leta u njegovoj porodičnoj kući. Njih dvojica su razmenjivala mišljenja, satima i danima. Neće biti pogrešno reći da je Rašković imao udela u formiranju stavova svog prijatelja. No, pored Raškovića tu su bila piščeva iskustva sa Krležom, političarima iz Hrvatske, kulturnim i javnim radnicima. On beleži svoje sumnje i skepse, strahove za budućnost države posle razgovora sa njima 70-ih i 80-ih. Upravo te slovenačko-srpske i hrvatsko-srpske debate u uskim krugovima učinile su da počne na Jugoslaviju da gleda kao na promašeni istorijski projekat i zemlju bez budućnosti.³⁰ Kao predsednik SR Jugoslavije morao se nositi sa otvorenim problemima RSK i drugim aspektima odnosa Hrvatske i treće Jugoslavije, npr. razgraničenjem na Prevlaci.

Kada se u septembru 1991. rasplamsao pravi rat, on piše: „U Hrvatskoj se vodi pravi, nacionalnom mržnjom motivisani rat: mržnjom ustaškom, hrvatskom, i mržnjom antiustaškom, srpskom. Hrvati se bore za nezavisnu državu, etnički očišćenu od Srba; Srbi se bore za nacionalna i građanska prava i svoju državu. Srbi, uplašeni obnovom ustaštva i njegove genocidnosti, bore se uz pomoć Jugoslovenske narodne armije, nepouzdana i slabo vođene, koja sve brže postaje samo srpska. Hrvati se bore uz sve jaču podršku Nemačke, Austrije i čitave Evrope (...) Za oba naroda ovaj rat je sudbonosan i koban. Pripremila ga je istorija. Počeo je on katoličkom militantnošću, Starčevićevom srbofobijom i antisrpskim demonstracijama u Zagrebu na početku ovog veka i trajao u oba svetska rata. Ovo je treći bratoubilački između Srba i Hrvata u XX veku. Ako smo uopšte braća. Ili se ubijamo baš zato što smo braća. Nije bilo razuma koji bi sprečio ovaj rat. Srbijom se razastro defetizam, nepoznat u nacionalnoj istoriji.“³¹

²⁹ D. Ćosić, *Piščevi zapisi* (1969–1980), (izdanje 2001), str. 277. Direktor „Otokara Keršovanija“ iz Rijeke ga je obavestio 3. avgusta 1977. da je IK CK SKH, pod pritiskom Račana, naredio da se obustavi štampanje devet piščevih romana. Politička ocena je bila da se radi o novom prodroru srpskog nacionalizma u Hrvatsku. Pisac se obratio CK SKH 7. avgusta pismom koje je priloženo (str. 278–279).

³⁰ *Isto*, str. 323–324: „Kod Đilasa su dolazili neki ljudi iz Zagreba i pozvali i njega i mene u Zagreb na razgovor o stanju u Jugoslaviji i hrvatsko-srpskim odnosima (1977 – M. B.).“ Videti takođe: *Piščevi zapisi* (1981–1991), str. 32, 37, 38, 365. Beleži novembra 1984. reči Tarasa Kermaunera: „Propala je Jugoslavija, Dobrice! Svršeno je sa Jugoslavijom, Dobrice!“ (*Isto*, str. 126–127).

³¹ D. Ćosić, *Piščevi zapisi* (1981–1991), str. 385.

Kao predsednik SRJ Ćosić 6. juna 1993. piše: „Od januara, u više razgovora, meni su Vens i Oven kategorički tvrdili da Evropska unija i Ujedinjene nacije neće dozvoliti odvajanje Republike Srpske Krajine od Hrvatske. Milošević to nije verovao; on je verovao da će se sudbina Republike Srpske Krajine rešiti po kiparskom modelu: etničkom podelom ostrva koju su izvršili Turci. U toj nadi zavaravan je srpski narod i podržavano nesposobno rukovodstvo Republike Srpske Krajine: verovalo se, da bez rata, referendumom po Vensovom planu, može sačuvati ta republika. Predlagao sam da se srpsko pitanje u Hrvatskoj integralno postavi, da Republika Srpska Krajina ne predstavlja sve Srbe u Hrvatskoj, da Srbi treba da povedu političke pregovore u okviru Hrvatske i traže političku autonomiju sličnu Alandu u Finskoj, o čemu sam se i sa Miloradom Pupovcem dogovarao; takvom alandskom autonomijom Srbi bi sačuvali svoje etničke prostore, nacionalna prava i identitet. Milošević bi svagda ignorisao moje predloge.“³²

Ovom pitanju dosta prostora je u svojim sećanjima posvetio Vladislav Jovanović. Manje emotivni od Ćosićevih lamentacija, suzdržanim, diplomatskim rečnikom kazani, a opet upečatljivi dati su primeri za istoriju dva naroda. Svoje memoare započinje osvrtom na delovanje premijera Ante Markovića i ministra spoljnih poslova Budimira Lončara, hrvatskih kadrova u Beogradu. Uočava da je Lonačar po formiranju srpskog ministarstva inostranih poslova preko odanih saradnika odmah nastojao da sve sazna. Za njega je eksplicitan u tvrdnji da je svojim aktivnostima kupovao vreme za secesionističke republike Sloveniju i Hrvatsku i za pridobijanje podrške u katoličkim i drugim zemljama.³³

On svedoči da je bio ministar politike o kojoj nije znao sve. Tako je povodom Republike Srpske Krajine vodio razgovore sa Zdravkom Tomcem i Mariom Nobilom u pauzi susreta Jeljcina, Miloševića, Tuđmana 16. oktobra 1991. u Moskvi. Navodi da se tada, na svoju ruku, zalagao za privremeno zamrzavanje statusa Krajine na deset godina kako bi se strasti ohladile, a potom sproveo referendum. Hrvatska strana nije imala razumevanja za takav predlog.³⁴

„Sa Miloševićem se nisam nikad o tome konsultovao“. On je RSK rešavao direktno sa Tuđmanom. „On mi nikada nije objasnio ni kako je došlo do odluke o formiranju RSK niti da li je i koliko on na to uticao, da bih mogao očekivati da će mi poveriti razloge o svom uzroku. Sa nedostatkom tih objašnjenja mogao sam živeti i delovati, ali mi je smetao vrlo grub postupak prema dr Milanu Babiću. (...) Nažalost ta nesimpatična osobina Miloševića kasnije će se više puta ponoviti u odnosima sa rukovodstvom RSK“³⁵ Na jednom mestu piše kako četiri godine nije bio na listi za dobijanje poverljivih informacija.

³² D. Ćosić, *Piščevi zapisi 1993–1999*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 10.

³³ V. Jovanović, str. 35.

³⁴ V. Jovanović, str. 57.

³⁵ *Isto*, str. 58–59.

Sa sastanka u Ženevi povodom Oven–Stoltenbergovog plana, beleži da je Tuđman bio veoma zainteresovan da ne izgubi Miloševića za partnera u rešavanju situacije: „Ističući da Muslimani hoće rat i da svoju politiku grade na uverenju da nema mira između Srbije i Hrvatske, Tuđman je insistirao na brznoj normalizaciji odnosa između dve zemlje (...) Smatra da je sređivanje hrvatsko-srpskih odnosa bitno za Balkan i da Muslimani nude Hrvatskoj zajednički rat protiv Srba“. Milošević je tada ponudio Hrvatima plan rešenja pitanja RSK u tri faze.³⁶

Kao ambasador SR Jugoslavije u OUN-u, svedoči o stalnim naporima Hrvatske da opstruira Jugoslaviju na mnogim pitanjima, kako oko statusa tako i drugima.

Rat u Bosni i Hercegovini

Gde je bio početak, pita se profesor Nikola Koljević, kada rata nije bilo na vidiku ni u (mnogim) ljudskim glavama.³⁷ „Mnoge činjenice, a pogotovo pojedinosti o ovom ratu u središnjoj republici bivše Jugoslavije dugo će ostati nepoznate, a neke možda zauvek (...) Jer nikada u istoriji veća propagandna mašina nije bila upregnuta u stvaranje takozvane 'percepcije' o srpskoj krivici za ovaj rat i nikada se nije toliko zataškavalo ono što je mnogim svedocima i učesnicima poznato (...) Ali od najznačajnijih činjenica i činilaca verovatno je najmanje poznata ona koja se odnosi na srpske pokušaje da do rata ne dođe. A ništa manje ni na spremnost da se on zaustavi, kada je već počeo, političkim sredstvima. O tome mogu da posvedočim.“³⁸

„Godina 1992. počela je grozničavo. Činilo se da je rat pred vratima a već je bio u kući. A mi smo se još nadali da ćemo ga izbeći.“³⁹ Koljević na više mesta izlaže hronologiju događaja, podseća na datume koje je prekrpio veo zaborava. Podseća na tok pregovora pod rukovodstvom Žozea Kutiljera koji su obećavali u početku, ali kojih se Izetbegović samo deset dana kasnije u Briselu počeo odricati i forsirati nezavisnost i međunarodno priznanje. Pokušaj da se mir sačuva, beleži Koljević, SDS je učinio 2. aprila po povratku predstavnika iz Brisela. Izdato je saopštenje da je nastavak Konferencije znak da je moguće demokratski izvršiti transformaciju Bosne: „Neophodno je da se shvati da je dogovor jedini put za obezbeđenje prosperitetnog života“ i da je „BiH na pragu haosa i građanskog rata“. Muslimanski deo Predsedništva proglasio je 4. aprila mobilizaciju, a 6. aprila je usledilo priznanje nezavisne BiH od strane EZ-a i SAD-a. Kao odgovor, 7. aprila proglašena je Republika Srpska. Dva dana kasnije

³⁶ *Isto*, str. 171.

³⁷ N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993–1995*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, knj. I, str. 44.

³⁸ *Isto*, str. 45.

³⁹ *Isto*, str. 171.

međunarodni predstavnik Sajrus Vens izjavljuje: „Odluke SAD i EZ o priznanju BiH nanele su štetu mirovnom procesu“. Slično piše *Washington Post* 12. aprila: „Preuranjeno priznanje Hrvatske, Slovenije i BiH bilo je greška.“ Koljević se seća da mu je lord Karington na njegove reči: „Ali sada je važno samo sprečiti rat“, odgovorio: 'Prekasno'. Tada sam shvatio da je sve uzalud – priznanja će dakle biti. Karington dodaje: 'Mejdžor je to već obećao Nemcima'.⁴⁰

Nikola Koljević prilaže u svojim dnevnicima mnoge dokumente u originalu i prevodu što im daje, svakako, dodatnu vrednost. Između ostalih, za ovaj početni period rata su važni tekstovi u medijima Žozea Kutiljera iz avgusta 1992. („Užas izazvan obmanom“)⁴¹ i intervju sa Dejvidom Ovenom iz proleća 1993.⁴² Kutiljero je u tekstu taksativno naveo razloge pregovora koje je vodio i zaključke od 18. marta koje su Muslimani prvo prihvatili, a potom nisu održali reč:

„Osamnaestoga marta u Sarajevu, ove tri strane su se dogovorile o kompletu ustavnih principa (...) Bosna i Hercegovina trebalo da postane nezavisna država sa unutrašnjom političkom strukturom sastavljenom od tri konstitutivne jedinice. Ove geografske jedinice bi bile geografski odvojene i nepovezane (...) One, naravno, ne bi bile etnički čiste (...) Postojeće granice Bosne i Hercegovine ostale bi nepovredive (...) Dva meseca nakon što je počeo rat u Bosni i Hercegovini, početkom aprila, sve tri stranke su i dalje izražavale svoju privrženost tim principima. (...) Muslimani, međutim, nisu održali svoju reč datu u junu. (...) Principi koje su tri stranke dogovorile sigurno nisu bili predviđeni kao fasada za podelu (...) Bez obzira na njegove proteste, bosanski predsednik Alija Izetbegović ovo zna.“⁴³

Oven u priloženom intervjuu podseća na greške sa priznanjem pre političkih dogovora i ispunjenih uslova. EZ se oglušila o mišljenja posrednika pa i nekih svojih članica. U jednom odgovoru Oven upozorava da se ne sme olako koristiti reč „agresija“, za jedan komplikovan građanski rat, kao i na činjenicu da srpski seljaci u Bosni poseduju 60 posto zemljišta, a da su im posrednici ponudili tri provincije koje pokrivaju samo 43 posto teritorija.⁴⁴

Vladislav Jovanović je još jedan od aktera koji je u svojim sećanjima ukazao na farsu oko referenduma za nezavisnost i na korene rušenja Kutiljerovog plana za Bosnu 1992. On piše da je mimo očekivanja Kutiljero uspeo da približi stavove tri strane i da se one saglase sa kantonalnim uređenjem BiH kao buduće nezavisne države. Svi su ga parafirali, a Kutiljero je tražio još nekoliko nedelja da ga doteraju. Milošević ga je među prvima javno podržao i najavio da će ga

⁴⁰ *Isto*, str. 174–175.

⁴¹ *Isto*, str. 176–177; *International Herald Tribune*, 15–16. Aug. 1992.

⁴² „The Future of the Balkans“, An interview with David Owen, *Foreign Affairs*, Spring 1993.

⁴³ M. Koljević, str. 176–177.

⁴⁴ *Isto*, str. 178.

jugoslovenska strana priznati i priznati nezavisnu kantonalnu BiH. Jovanović beleži da je „Karadžić u tom svom prvom diplomatskom krštenju pokazivao znakove izvesne nesamostalnosti i da je često telefonirao iz Lisabona, tražeći mišljenje i savet (...) Pošto nije uvek mogao da uspostavi vezu s Miloševićem, obraćao se meni (...) Tada mi nije bila poznata Miloševićeva taktika da 'nestane bez traga' kad god želi da izbegne da se o nečem izjasni.“ Naime bojao se da Srbi možda ne podrže plan pa da krivica ne ostane na njemu nego da padne na Karadžića.⁴⁵

„Međutim, suprotno očekivanjima da će glavni problem za opstanak Sporazuma biti muslimanska strana, mina je došla odakle se niko nije nadao, od SAD! Naime, posle povratka Izetbegovića iz Brisela u Sarajevo, ambasador Cimerman je odjurio u Sarajevo. Našavši Izetbegovića nezadovoljnim sporazumom, upitao ga je zašto ga je onda potpisao i sugestivno primetio da je tvrdim stavom mogao dobiti više od toga.“ O ovome je ostao tonski zapis koji je prezentovao G. Keni, diplomata iz ambasade SAD-a koji je vodio zapisnik razgovora u Sarajevu.⁴⁶

Mada se ambasador Cimerman pokušao izvući u polemici sa Dejvidom Bajdnerom, izveštačem *New York Timesa* iz Washingtona,⁴⁷ kao i na stranicama svojih memoara, sam Kutiljero je još jednom, posle Dejtonskog sporazuma, javno ustvrdio da su Izetbegović i njegovi saradnici bili ohrabreni da puste plan niz vodu i da se bore za unitarnu Bosnu i Hercegovinu.⁴⁸

Zanimljiva su i svedočenja Jovanovića o retkim prilikama koje je imao da prisustvuje kada su tih prvih kritičnih meseci razgovarali Karadžić i Milošević, te o instrukcijama koje je poslednji davao. Jedna od takvih je situacija posle naredbe da se pripadnici JNA koji nisu rođeni u BiH evakuišu do 19. maja 1992. Na strah kod Karadžića da bi mogli biti napadnuti ne samo od suseda nego i od zapadnih

⁴⁵ Jovanović, str. 74.

⁴⁶ Jovanović, str. 75. Tonski zapis je objavljen u dokumentarnom filmu *Rat koji se mogao izbeći*, srpskog reditelja iz Njujorka Džordža Bogdanića.

⁴⁷ Steven L. Burg, Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*, New York – London, 1999, 2000, str. 113–115.

⁴⁸ U manje poznatoj reakciji na stranicama londonskog *Economista* Kutiljero je naveo sledeće: „Sir - In your article (Nov. 25th), you say that in February 1992, before the war had started, Lord Carrington and I 'drafted constitution that would have turned the country into a confederation of Swiss-type cantons. The Muslims refused to accept what they considered to be the disintegration of Bosnia.' Not quite. After several rounds of talks our 'principles for future constitutional arrangements for Bosnia and Herzegovina' were agreed by all three parties (Muslim, Serb and Croat) in Sarajevo on March 18th 1992 as the basis for future negotiations. These continued, maps and all, until the summer, when the Muslims reneged on the agreement. Had they not done, the Bosnian question might have been settled earlier, with less loss of (mainly Muslim) life and land. To be fair, President Izetbegovic and his aides were encouraged to scupper that deal and to fight for a unitary Bosnian state by well-meaning outsiders who thought they knew better. Jose Cutileiro, Secretary-General Western European Union, Brussels“, *The Economist*, 9–15. Dec. 1995, rubrika *Letters*.

sila Milošević je odgovorio: „Pa neka vas napadnu. Vi nikoga ne napadate, već samo branite svoj teritorij!“⁴⁹

Kao obavešten svedok, na mnogo mesta u svojoj knjizi Jovanović navodi da je strategija Muslimana bila produženje rata i nastojanje da za svoje interese uvuku u sukob zapadne sile.⁵⁰

Piščevi zapisi Dobrice Ćosića, posebno iz vremena kada je bio predsednik SR Jugoslavije i kada su mu kroz ruke prolazila državna dokumenta, često sa oznakom državne tajne, imaju posebnu težinu kao izvor za devedesete. Vidimo da je sam u mnogim svojim istupima pred svetskim forumima i u razgovorima sa državicima pokušavao u slučaju BiH da ukaže na proste činjenice i hronologiju otpočinjanja krize i rata. Sve to bilo je u suprotnosti sa većinskim stavom svetskih medija i izjavama zapadnih državnika. Kao da mu je bilo laknulo kada je 13. aprila 1993. preko obaveštajnih službi došao u posed izveštaja generala Moriona upućenog štabovima OUN-a u Zagrebu i Beogradu: „Ono što svakodnevno govorim stranim diplomatama i novinarima, a što oni tobože ne znaju, potvrđuje komandant Unprofora, francuski general Filip Morijon (...) Uveren sam da će borba za istinu o bosanskom ratu trajati dugo i posle rata.“

Prema tom izveštaju, Morion je kao glavne ciljeve snaga lojalnih Izetbegoviću naveo: „1. zadržavanje naklonosti svetskog mnjenja na njihovoj strani, 2. povezivanje Sarajeva sa glavnim snagama u centralnoj Bosni i 3. prekid izolacije grada. Da bi ostvarile ove ciljeve, snage bosanskog predsedništva planiraju: (A) da učine sve što je potrebno da bi Srbe ocrneli u očima sveta (...) General Morion konstatuje da Srbi obično ne iniciraju napade na Sarajevo već odgovaraju na napade, a da su Muslimani veoma vešti u manipulaciji izveštajima u vlastitu korist, tako da izgleda da su Srbi uvek agresori. Kao primere akcija preduzetih sa ciljem satanizacije i optuživanja Srba između ostalih, general Morion navodi:

- Decembra 1992. godine, u vreme održavanja pregovora u Ženevi, Srbi su obustavili artiljerijska dejstva po Sarajevu. U tom periodu muslimanske snage su pojačale minobacačku vatru i izvršile seriju napada sa namerom da isprovociraju srpsku stranu i iskoriste da bi se Srbi optužili za ofanzivu. Tih dana su muslimanske snage namerno bombardovale transformatore u Bačevu kako bi obustavile snabdevanje Sarajeva strujom i vodom i za to okrivile Srbe, a radi pridobijanja simpatija sveta, ovu taktiku su primenjivale u velikom broju slučajeva.
- U dane pravoslavnog Božića, početkom 1993 godine, muslimanske snage su u dva navrata artiljerijom dejstvovale po objektu u kojem je smešten istureni štab UN i po više lokacija snaga UN u Sarajevu, za šta su takođe nastojali da optuže Srbe.

⁴⁹ Jovanović, str. 79.

⁵⁰ Jovanović, str. 87, 168, 171.

- I pored toga što je 22. 2. o. g. proglasilo jednostranu obustavu vatre, Predsedništvo BiH je naredilo ofanzivna dejstava protiv Srba, a nakon dogovorenog primirja 3. 3. o. g. muslimanske snage su pojačale snajpersku vatru, sve sa ciljem da isprovociraju dejstva srpske strane i optuže je za kršenje dogovorenog primirja.“

U izveštaju se navodi da su potvrđena ranija saznanja da je general Morion bio zarobljen u Srebrenici i da je celokupno njegovo angažovanje oko evakuacije Muslimana iz Srebrenice posledica ucene muslimanskih ekstremista. Takođe se navodi da se u izveštaju Komande VAMSS-a iz Beograda poslate 13. 3. u MSSS u Zagreb poimenično navode izveštaji posmatrača na jugoslovenskim aerodromima da tih dana nije bilo nikakvih letova koji se mogu dovesti u vezu sa borbenim letovima iznad Srebrenice za šta se optužuje SRJ.⁵¹

Svedočenja N. Koljevića, D. Ćosića i V. Jovanovića su svakako najvažnija dopuna našim znanjima o procesu međunarodnog pregovaranja koje je trajalo od 1992. do sklapanja Dejtonskog sporazuma 1995. Često usamljeni pred „međunarodnom zajednicom“, ovi pregovarači su prolazili kroz tmurna i neizvesna stanja, ograničenih vidika, tek sa pretpostavkama o namerama druge strane, ubeđivali su jedni druge u ispravnost svojih gledišta. Tu su i svađe, taktičke igre, ali i postojanost i hrabrost.

Ova svedočenja daju mogućnost da se ukrštaju sa onima domaćih aktera (Momir Bulatović) ili stranih posrednika koja su ranije objavljena i komentarisana.

Otvaranje i rešavanje kosovskog pitanja

Pitanje Kosova u vertikali najviše je prisutno u beleškama Dobrice Ćosića, a slika hrvatskog pogleda kod Dušana Bilandžića. Kod ministra Vladislava Jovanovića ima niz upečatljivih detalja iz vremena pre i posle Ćosićevog predsedničkog mandata. Oba aktera su na vreme otkrila tendencije u tzv. međunarodnoj zajednici koja je počela koristiti albansko pitanje kao sredstvo pritiska u jugoslovenskoj krizi, a potom, njegovu drastičnu instrumentalizaciju krajem 90-ih.

Svedočenja Jiržija Dinsbira, kao specijalnog izaslanika na Balkanu 1998–2001, važna su dopuna. Dinsbir je bio u prilici da upoređuje neprincipijelno držanje dominantnih sila prema albanskim težnjama. Upravo iz upoređivanja albanske strategije i taktike na teritoriji dve republike, Srbije i Makedonije, on izvlači zaključke ili to prepušta da čitalac sam učini na osnovu informacija iz prve

⁵¹ D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1992–1993)*, Beograd, 2004, str. 332–336. O sličnim aktivnostima svedočio je general Majkl Rouz pred kamerama BBC-ja, u okviru programa *Panorama*.

ruke koje mu ovaj diplomata nudi. Čitalac će se svakako setiti da je Miloševićeva ili Čosićeva vlast bila ograničena na Srbiju i nije uticala na Makedoniju.

U našim ranijim radovima smo ukazali na literaturu i pristupe u „tumačenju“ kosovskog pitanja, hronologiju razvijanja trendova u tom pisanju gde su pojedini autori zaboravili vlastite radove u periodu posle pobune 1981. do 1986, da bi potom okrenuli novi list.⁵² Dakle, na ovom mestu ukazaćemo samo na neke činjenice, kakva je npr. permanentno odbijanje da se prihvate pregovori i mirna koegzistencija na osnovu priznanja suvereniteta Srbije i SR Jugoslavije od strane albanskih političkih predstavnika. Takođe, nekoliko primera koji ilustruju promenu držanja međunarodnih činilaca.

Ministar Vladislav Jovanović navodi ultimatum SAD-a u decembru 1991. Predsednik Buš poslao je lično pismo posvećeno Kosovu i Metohiji. Pismo je bilo puno iskrivljenih ocena i sadržavalo pretnju da će SAD vojno intervenirati ako na Kosovu dođe do dramatičnog razvoja krivicom Srbije. Deo odgovornosti za ovakvo viđenje stvari snosio je nedvosmisleno američki ambasador u Beogradu. Cimermanu pripada bar polovina zasluge za njegovu neuspešnu misiju u Srbiji. U političkim zaključivanjima prilično šematizovan i krut, da je postupao taktičnije pretpostavljajući vlast opoziciji, a ne obrnuto, mogao je Miloševićeve prirodne i lične afinitete prema SAD-u i poslovnosti američkog naroda da okrene u korist svoje zemlje a ne da sve učini da ga od njih udalji. Jovanović mu zamera da u memoarima ne vidi sebe i svoj udeo, a da se prepušta neskrivenoj mržnji.⁵³

Slične opaske o Cimermanu dali su podsekretar Milivoje Maksić i ambasador profesor Ivo Visković u predgovoru odnosno pogovoru srpskog dopunjenog izdanja Cimermanovih memoara.⁵⁴

Sa stranica Jovanovićevih memoara vidimo da se on kao ministar zalagao za više inicijative sa jugoslovenske strane kako ne bi uvek bili u poziciji da odgovaraju na tuđe predloge i ponude. Sastavio je predlog za aktivnu politiku i nepristajanje da se pitanje Kosova internacionalizuje tokom Konferencije u Londonu i program hitnih akcija vlade Republike Srbije na Kosovu, u Sandžaku i Vojvodini.⁵⁵ Bulatović i Milošević nisu imali načelno ništa protiv, ali je akcija koja se počela razvijati zastala posle bojkota albanskih prvaka. Zanimljivo je, opaža Jovanović, da KEBS zamrzava članstvo SRJ a traži prisustvo upravo u tim oblastima.

Milošević je, u više prilika, govorio pred ministrom oštro i negativno o delovanju pojedinih Srba na Kosovu, sumnjivih stručnih kvaliteta koji su prigr-

⁵² M. Bjelajac, „Kontroverze o savremenoj istoriji Kosova“, *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, INIS, Beograd, 2007, str. 397–429.

⁵³ V. Jovanović, str. 70.

⁵⁴ Voren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, DANGRAF, 2003, str. IX–XXIV i str. 175–180.

⁵⁵ V. Jovanović, str. 112, 130–134.

bili funkcije, pa i po nekoliko, što je izazivalo gnev ne samo lojalnih Albanaca nego i većine Srba. Tu samokritičnost Jovanović je doživljavao kao ohrabrujuće znakove. Te znakove je video i u spremnosti Miloševića na prepuštanje opština Albancima, ali tako da se ugrade mehanizmi zaštite za Srbe od majorizacije.⁵⁶

Veliki je broj primera iz kojih se vidi da Albanci, imajući podršku sa strane, bojkotuju sve pokušaje mirnog rešavanja problema. Oni ih provociraju ali žele da ih ultimatumima rešavaju njihovi prijatelji iz međunarodne zajednice.

Albanci ne samo da odbijaju Miloševića, koji je smanjio ustavne ingerencije pokrajina, već i Dobricu Ćosića, Milana Panića i strane predstavnike koji se zalažu za dijalog. O tome svedoči i Ćosić: „Albanci bojkotuju sva moja i Panićeva nastojanja da političkim dijalogom rešavamo zajednička pitanja i ostvarimo im sva prava koja predviđa KEBS. Oni su se ukopali u separatističke rovove i u opstrukciju prema svim pravima koja imaju; odbijaju svaki naš pokušaj da započnemo razgovor i pregovor. (...) Poslao sam u Prištinu tri ministra – Varadija, Grubača i Ivića da pokušaju da uspostave dijalog sa Rugovom, Ćosjom i drugim albanskim vođama. Znam da oni od republike neće ništa manje. I Panić je odlučio da ide na Kosovi i razgovara sa Rugovom i ostalim šiptarskim vođama. On veruje da će se sporazumeti s njima.“⁵⁷

„Zatražio sam nemačko (...) angažovanje kod albanskih vođa da izađu na parlamentarne izbore na kojima bi dobili trideset i pet poslanika, čime bi u novoj Skupštini postali moćan parlamentarni činilac i mogli u višestranačkom parlamentu da budu i odlučujući faktor u kriznim stanjima. Kroborg (Ginter, pomoćnik Kinkela – M. B.) se složio s mojim predlogom i da će otići u Prištinu na razgovor s Rugovom i kompetentnim Albancima i nastojati da ih ubedi da izađu na izbore 17. novembra.“⁵⁸

Kroborg nije uspeo u svojoj misiji (da li je i pokušao – M. B.). Obavestio je profesora Svetozara Stojanovića, Ćosićevog savetnika, da je zadovoljan razgovorima koje je vodio sa predsednikom SRJ, ali da su Albanci odbili njegov predlog da izađu na izbore. „Propala je i ta mogućnost da stupimo u politički dijalog s Albancima. Očekujem da će Kroborg preneti Kinkelu našu spremnost na saradnju sa Nemačkom. A u tom smeru aktivno deluje i moj specijalni izaslanik, profesor Zoran Konstantinović.“⁵⁹

Posle Ćosića, Albanci ponovo odbijaju Miloševića. Medijska blokada i satanizacija Jugoslavije ide im na ruku. Oni se opredeljuju za ulogu „žrtve“ i onda kada pokreću terorističke akcije i kada razvijaju separatističku gerilu. Svi u svojim beleškama i memoarima pominju totalnu medijsku blokadu i nemogućnost protivakcije.

⁵⁶ V. Jovanović, str. 134.

⁵⁷ D. Ćosić, *Zapisi 1992–1993*, str. 168–169, zapisi pod 11. i 13. oktobrom 1993.

⁵⁸ *Isto*, str. 201, zapis od 15. novembar 1992.

⁵⁹ *Isto*, str. 202, zapis od 16. novembar 1992.

Na kraju, Jovanović beleži upozorenje tadašnjeg ruskog ambasadora u OUN-u Lavrova da nas Rusija neće braniti u slučaju NATO napada. Ogoljenu informaciju Jovanović je razumeo kao nedvosmilenu poruku Moskve, koja izgleda nije imala dobre kontakte sa Borislavom Miloševićem, Slobodanovim bratom, koji je tada bio ambasador u Moskvi. Čim je dobio informaciju od Lavrova, Jovanović ju je hitno prosledio u Beograd.⁶⁰

Posle svega, farse u Rambujeu, Račka, Miloševiću nije ostalo ništa nego da brani SRJ 1999, primećuje Jovanović. On je čvrst u zaključku i svima poručuje da sukob na Kosovu nisu izazvala poništena ljudska prava već oružani secesionizam.⁶¹

Posle ulaska snaga NATO na Kosovo i uspostavljanja UNMIK administracije juna 1999, u medijima, pa i na međunarodnim forumima došlo je do sistematske i orkestrirane medijske blokade. Mogla je proći samo poželjna slika jer je valjalo opravdati ceo poduhvat – rat.⁶²

Ilustrovano rečima Jiržija Dinsbira, dok je portparol Stejt departmenta Džejms Rubin podjednako optuživao i Srbe i Albance za posledice marša više desetina hiljada Albanaca na severnu Kosovsku Mitrovicu sa ciljem nasilnog zauzimanja tog dela, Kušner je optužio samo Srbe. Dakle Srbi su bili krivi za žrtve i na strani KFOR-a (16), koji je pokušao da zaustavi Albance, među samim Albancima (5) i među Srbima (17). „Mitrovica mu je kvarila sliku misije, jer je onemogućavala ispunjavanje njegovog plana koji je on nazvao ‘Mitrovica – strategija koegzistencije’.“⁶³

Tako u senci medijske pažnje i izveštaja ostaje ranjavanje devetoro srpske dece od bombe koja je bačena na igralište iz kola u prolazu (Obilić), zaletanje kolima u decu koja se igraju gde je četvoro povređeno a jedno poginulo (Skulanovo), ubistvo odraslog Srbina (Vučitrn), više Albanaca koji nisu po volji ekstremista i mafijaša, u svega nedelju dana krajem leta 2000. godine. Nema ni pomena o pokušaju miniranja manastira Dečani, koji je posle toga opasan žicom i zaštitnim vrećama.⁶⁴

Možda, ipak, Dinsbirova svedočenja o prilikama u Makedoniji najviše obelodanjuju albansku strategiju koju je primenjivala ne samo OVK na Kosovu nego i takozvane umerene struje radeći ka istom cilju – Velikoj Albaniji. Vidimo nemoć makedonske države pod pritiskom međunarodne zajednice, koja prihvata lažna obećanja albanskih vođa kao gotovu stvar, farsu oko razoružavanja lokalne OVK, nastavak kršenja dogovorenog, žrtve na strani državnih organa,

⁶⁰ V. Jovanović, str. 288–289. On je državnom vrhu podneo kasnije Skicu za naš globalni plan o rešavanju jugoslovenske krize (str. 179–182).

⁶¹ *Isto*, str. 285.

⁶² *Isto*, str. 323.

⁶³ J. Dinsbir, str. 196.

⁶⁴ *Isto*, str. 211.

sto hiljada izbeglica, ovog puta Makedonaca, koji ne mogu ni posle prinudnih ustavnih promena da se vrate kućama, vidimo 37 opština u kojima ne može da se uspostavi suverena makedonska vlast, tj. da uđu legalne, etnički mešovite makedonsko-albanske snage. Građani, sada jedne druge balkanske države, a ne Srbije, ne mogu ni pod zaštitom međunarodnih snaga da obidu svoje napuštene kuće. Svedoči Dinsbir o rušenju najstarijih pravoslavnih svetinja, manastira iz XIV veka sa crkvom iz VIII veka (Lešak), crkve Sv. Đorđa iz XIX veka kraj Tetova i dr. Jedna etnička manjina i dalje sprovodi teror i nameće politički cilj oružjem. „Međunarodna zajednica“ povremeno preti uskraćivanjem podrške Albancima i to je sve. U slučaju borbi na jugu Srbije 2001. godine, vidimo, ipak se prihvata angažovanje vojske Jugoslavije i policijskih snaga Srbije kao jedinog respektabilnog i stabilizirajućeg faktora.⁶⁵

O ulozi i ličnosti Slobodana Miloševića

Svi memoari i dnevnici koje smo u ovom izboru konsultovali predstavljaju nove priloge za biografiju Slobodana Miloševića. Mnogo je opštih mesta, ali i veliki broj onih gde se pokušava sagledati njegov psihološki i državnički profil, njegov odnos prema ljudima i događajima, osetljiva granica između motiva njegovog delovanja – državni interes kako ga je on shvatao ili njegov lični tj. očuvanje lične vlasti. Pisci memoara ili beležaka ne gube iz fokusa njegovu suprugu, Mirjanu Marković i njen uticaj, kao i njene partije (JUL).

Prostor dozvoljava tek iznošenje nekoliko provokativnijih pogleda.

Vladislav Jovanović, koji svedoči o psihološkom profilu, ali i o privatizovanju spoljne politike iza leđa drugih državnih organa, navodi: „Mislim da su tadašnji i kasniji zapadni pregovarači još tada uočili Miloševićevu nedoslednost u odbrani svojih početnih čvrstih stavova i da su tome prilagođavali svu buduću taktiku i strategiju pregovaranja sa njim. On im je nehotice još tada dao do znanja da pod većim pritiskom i ultimativnim pretnjama može da popušta do napuštanja prvobitne pozicije u nekom spornom pitanju. Budnom oku iskusnih zapadnih pregovarača ta njegova osobina nije mogla da ostane neprimećena“ (3. avgust 1991, povodom dolaska trojke EZ)“. Ostaje nam utisak da je to Ahtisari odlično upotrebio u junu 1999.⁶⁶

Milošević je, zapaža Jovanović, na trenutke gubio borbenost i inventivnost, delovao rezignirano. Davao je mnoge koncesije za mrvice. Iz dnevnika Jovanovića vidi se da Milošević radi na svoju ruku, pravi sam kombinacije i prima bez ministra ključne strane faktore. „Što više popušta to je Zapad bezobzirniji“.⁶⁷

⁶⁵ *Isto*, str. 270–273.

⁶⁶ V. Jovanović, str. 34.

⁶⁷ V. Jovanović, str. 100, 200–207.

Međutim, on je nekada borac koji, uz spremnost da napusti sastanak, primorava sagovornike da priznaju da zastupaju „lični stav“, a ne stav zajednice koja ih je poslala.⁶⁸

Jovanović je bio svedok Ćosićevih pokušaja da „preobrati“, „prevaspita“ Miloševića. I jedan i drugi su mu pokazivali kopije njihove indiskretne prepiske. Ćosić je, možda pod uticajem svog komšije, britanskog ambasadora ili svog okruženja, hteo Miloševića da izvuče iz njegovog rova, ili da mu preuzme primat. Ćosić je po Jovanoviću izabrao pogrešan put. „Na Miloševića se moglo samo uticati poverenjem i manjim koracima, a nikako frontalnim napadima. (...) Količina Miloševićeve tolerancije je bila mala. Formiran je u netolerantnom i samoupravnom komunističkom okruženju, a njegov kruti mentalitet i arogantna inteligencija teško su se otvarali za istinski dijalog i borbu mišljenja kao puta ka najboljem rešenju problema. Ali on nije bio nepromenjiv za šta je već bilo praktičnih potvrda (...) Nacionalnim interesima Srbije i Srba u većini dao je prednost nad ideloškim konsideracijama. (...) U razgovorima i pregovorima sa stranim sagovornicima nastupao je pragmatski a ne dogmatski. Iskreno je želeo da sa SAD imamo normalne i po mogućstvu prijateljske odnose.“⁶⁹

Miloševićeva emocionalna struktura složenija je od njegovog ideološkog nasleđa. Možda „odgovarajućim psihološkim prilazom i pokazivanjem razumevanja za emocionalnu stranu njegove ličnosti, moglo se nekad više postići od ideološkog sukobljavanja“, piše Jovanović.⁷⁰

Milošević je bio sklon da više veruje prijateljskim strancima nego najbližim saradnicima, o čemu svedoče njegovi razgovori u „četiri oka“ sa Vensom, Tuđmanom, Ovenom, Kozirjevom, Radmanom, Frejzerom, Holbrukom. Lišen mogućnosti savetovanja ili razmene mišljenja sa saradnicima, kritične odluke je donosio sam. Za razliku od njega njegovi sagovornici u „četiri oka“ bili su samo fizički sami, jer su se i pre i posle takvih susreta sa Miloševićem konsultovali sa svojim savetnicima i razmenjivali mišljenja sa svojim pretpostavljenima. Nejednakost u pripremama za susrete i u broju konsultovanih lica za donošenje odluka je bila frapantna. Piramida njegove vlasti i zaziranje od drukčijeg mišljenja, sprečavali su ga da se zaštiti od rizika i preuzimanja isključive odgovornosti za niz najvažnijih odluka u vezi sa nacionalnim i državnim interesima.⁷¹

Mnogo je detalja koje navodi ministar Jovanović. Pominje Miloševiću naivnost oko suštine ICTY, ideje Larija Iglbergera.⁷² Tu je i u više navrata zapitanost **o stepenu uticaja supruge Miloševića** na političke odluke. Piše o Mirinim intrigama, pripremanju JUL-a, pribegavanju praksi da se samo

⁶⁸ Isto, str. 46.

⁶⁹ Isto, str. 85–86.

⁷⁰ Isto, str. 86.

⁷¹ Isto, str. 185.

⁷² Isto, str. 163.

obaveštava Glavni odbor SPS-a, a ne i konsultuje.⁷³ Vladislav Jovanović svedoči o razlikama i rezervama prema Miloševiću.

Dobrica Ćosić prati Miloševića od njegovog političkog uspona. Podozriv je i ne pridaje mu značaj. Tek posle poteza na ustavnim promenama, spreman je da mu pokloni poverenje. Nije prošlo dugo, on je ponovo rezervisan i razočaran. Prima se uloge predsednika ne bi li ga umirio ili politički izolovao. Sa darom za zapažanje u svojim beleškama daje primere njegove lakomislenosti u trenucima ozbiljnih međunarodnih zaoštavanja, njegove sklonosti da se ne vode službeni zapisnici na osetljivim razgovorima kako ni zaključci ne bi mogli biti formulisani. Manipulisanje medijima, korišćenje pojedinaca iz opozicije, upotreba SDB-a, uzurpacija SDB-a Jugoslavije od republičkog MUP-a, njegove čistke u vojsci i niz drugih situacija koje daju sliku lidera Srbije. Milošević, držeći većinu poluga vlasti, taktičar, skloniće pisca predsednika. Ćosić postaje njegov oštar kritičar videći u njemu prepreku rešavanja problema, ali s druge strane nema dobro mišljenje ni o opoziciji. „Naduveni i sujetni autokrata, da bi sačuvao svoj narušeni autorite, vrlo često i drsko laže, što inostrani političari odavno znaju. On se ni sa kim ne savetuje; nema poverenja ni u koga osim u svoju ženu i možda u Branu Crnčevića i Milorada Vučelića (...) On se uporno nadmeće sa mnom bez ikakvog pravog razloga, jer ja ga ne smatram svojim suparnikom.“⁷⁴

Njegov izraz, nekoliko meseci kasnije, postaje još ostrašćeniji: „Sve što se zbivalo i zbiva u Srbiji, pokazuje da je taj Slobodan Milošević samoživac i vlastoljubac kakvog nismo imali u svojoj političkoj istoriji. Sa svojom ženom predstavlja podliji supružnički par u politici od para Čaušesku. (...) Supružnici Milošević – Marković su licemeri, demagozi, lažovi, oni će svojim 'socijalizmom' survati Srbiju u bezizlazno nazadnjaštvo i bedu.“⁷⁵ Ovo je pisano u mesecima najveće inflacije koju je do tada svet poznao.

Knjige publiciste Slavoljuba Đukića o srpskom predsedniku Miloševiću i njegovoj supruzi Mirjani Marković postale su nezaobilazni izvori za sve radove, domaće i strane, koji su obrađivali savremenu srpsku istoriju i njenog lidera.⁷⁶ Na stranicama njegovih novih memoarskih svedočenja prepoznajemo odakle je crpeo izvore, u kom stepenu im je poklanjao poverenje. Pored vlastitih analiza, uključuje viđenja brojnih savremenika. Ograničimo se u ovom segmentu, na jednu od važnijih hipoteza: „Haška optužnica mu pripisuje genocidnu politiku i ideju o stvaranju Velike Srbije. A on, zapravo, nije imao nacionalni program, niti se time bavio. Dok su Slovenci, Hrvati, a pogotovo Albanci imali oformljene

⁷³ Isto, str. 50, 51, 165, 169.

⁷⁴ D. Ćosić, *Zapisi 1992–1993*, str. 323.

⁷⁵ D. Ćosić, *Zapisi 1993–1999*, str. 27, zapis 11. novembar 1993.

⁷⁶ Slavoljub Djukić, *Kako se dogodio vođa*, Beograd, 1991; Isti, *Između slave i anateme*, Beograd, 1994; Isti, *On, Ona i mi*, Beograd, 1997; Isti, *Kraj srpske bajke*, Beograd, 1999; Isti, *Milošević and Marković: A Lust for Power*, McGill University Press, Montreal, 2001.

nacionalne programe, a to je stvaranje samostalnih država, Srbi su se više (...) i pre pojave Miloševića, najviše iscrpljivali u borbi za vlast. Iako je Milošević oduševljeno prihvaćen kao lider 'svih Srba', sve je to bilo samo dnevna politika, a ne osmišljeni nacionalni program. On je brinuo o prekodrinskim Srbima, ulio im je samopouzdanje i borbeno raspoloženje, pomagao ih oružjem, hranom, vojskom i paravojsnim formacijama. No ta briga je išla samo do granice koja, u datom trenutku, ne ugrožava njegovu vlast.⁷⁷

Đukić konstatuje: „Pobuna na Kosovu, koja je imala za cilj sprečavanje iseljavanja Srba i promenu ustavnog položaja Republike, pretvorila se u političko orgijanje, sa parolama koje su izazivale zebnju u Jugoslaviji i svetu (...) I dok je sve u žaru pobjeda, oko Srbije se stvarao обруч. Strana štampa predstavljala je Miloševića 'kao zakasnelog boljševika, despota', koji u predvečerje sumraka 'realnog socijalizma' uvodi nacional-komunizam. Mitinzi su upoređivani sa ksenofobičnim nasilničkim gomilama nekadašnjih totalitarnih režima, a narod je poistovećivan sa vođom. Milošević to nije želeo da vidi, a nije ni mario za mišljenje sveta. U jačanju liderskog položaja gubio je svaku meru i političku uzdržanost je smatrao kukavičlukom i slabost.“⁷⁸

Iz lokalne perspektive Miloševića takođe vide kao zakasnelog staljinistu – „Mali zadocneli Staljin“, kako ga je okarakterisao Moma Marković.⁷⁹

⁷⁷ S. Đukić, str. 579–580, o Kardeljevim pogledima iz 1958. na str. 199. O tome koliko su pojedini nacionalni programi bili stari, stariji od čuvenog „Memoranduma“ ili pojave S. Miloševića više videti u radovima Darka Hudelista, generala Marjana Kranjca i dr.

⁷⁸ S. Đukić, str. 292–293.

⁷⁹ *Sećanje i komentari. Dnevničke beleške Dragoslava-Draže Markovića* (priređio Miroslav Marković), Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 18, zapis za 1. novembar 1987. Taj zaključak je izveden iz načina na koji su u Beogradu vršene čistke političkih ljudi.

УДК 303.446.4
930.1

Др Драган ТАНЧИЋ
Центар за безбедносне студије

ИСТОРИЈСКИ МЕТОД У ДРУШТВЕНИМ И ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

Увод

О историјском методу се до сада, у постојећем научном фонду пре-тежно мислило и писало првенствено као повезаном са компаративном методом и као општој методи друштвених наука. Историјска метода је самостална метода која првенствено истражује појаве и процесе преко збивања и догађања, при чему нужно користи аналогију-компарацију, као што је користе и све друге методе. Овај метод је општенаучни јер се користи у истраживању развоја науке и предмета и метода науке. Научна истраживања друштвених и политичких појава и процеса, нужно захтевају примену историјског метода како у истраживањима друштва и политике у прошлости (прошлости друштва и политике) тако и у научним истраживањима актуелних процеса.

Улога историјског метода у истраживању друштва, политике, друштвених и политичких појава и процеса одавно је позната, мада иста проблематика до сада није посебно научно истраживана. Схватање и улога историјског метода су одређени и схватањем историје. Историја је наука о прошлости друштва која своја сазнања заснива на критичком проучавању материјалних творевина, писаних извора и усменог предања о збивањима у кључним областима живота друштва. Независно од неких изражених сумњи да је историја и негирање историје као науке, те настојања и неких да је сведу на просту хронолошку дескрипцију и нарацију, сматрамо да је историја наука зато што она има свој предмет и метод. Предмет прошлост, ма како био сложен и обухватан, структуриран, ипак је дефинисан одредбама о прошлости људског друштва. Историјски метод је метод науке историје ако се он схвата као скуп метода примерених потребама стицања научног сазнања о предмету науке.

Проблеми научног дефинисања историјског метода

На основу анализе постојећег научно-теоријског фонда, неспорно је да постоје схватања којима се негира присуство метода, историјског метода у хеленској и римској историографији, јер је хеленско-римска историографија имала само обележја дескрипције и претежно се односила на „догађаје“. Уколико би прихватили таква схватања, то би значило да су иста дела настала спонтано или случајно, а што је неприхватљиво из више разлога. Пре свега, неспорно је да су се и у том периоду морале неке појаве, процеси, догађаји опазити, идентификовати, систематизовати, што нужно подразумева и употребу одређених метода. Сам приступ неким појавама и догађајима значи да се имају у виду и одређени погледи на свет, онтолошка, гносеолошка и друга становишта, сагласно одређеном времену и простору, значи и почетак неког метода. Уколико се прилази историјским фактима, историјским изворима, онда је то несумњиво зачетак историјског метода, што не може бити спорно. Ограничавати историјске анализе на историчаре, апстраховати дела књижевника и филозофа историјске садржине значи упасти у грешку да нпр. Хомер и Хесиод нису оставили за собом ни трага о историјским збивањима у Хелади у периоду праисторије Хеладе; нити Платон у *Републици* или Аристотел у *Политици* или Лукреције у *Природи ствари* и слично. Чак и површном анализом садржаја дела, књижевника, историчара и филозофа са погледом на историју, види се да су они располагали елементарним инструментима историјског метода, односно да се одређеном применом историјског и других метода дошло до значајних и комплексних открића у историји из тог периода.

Херодот је у истраживању догађаја који су довели до грчко-персијског рата, и самог рата, применио одређене методе, и историјски и компаративни метод. Његови описи догађаја које су дали сами учесници или непосредни посматрачи оставили су велики утицај на историографију све до 17. века. Његова историја је суштински историја грчко-персијских ратова. Херодотово схватање историје полази од становишта да је сва историја резултат божанског поретка, чије се ограде не могу некажњено прекорачивати. Он је глорификовао уједињену Грчку у борби против Персијанаца. Победу Грчке над Персијанцима није објашњавао митски, већ са уоченим узроцима: бољом опремом, оружјем, тактиком и вођством.¹ Херодот је био један од првих Хелена који су, насупрот религијско-мистичком погледу на свет, истакли идеју узрочности развоја човечанства од географских услова, њихов директан утицај на обичаје, морал, ниво културе и др. Супротно религијско-мистичким заблудама, Херодот је приступио „дескрипцији“ са одређеним

¹ T. R. Clover, *Herodotus*, Cambridge, 1924; F. Focke, *Herodot als Historiker*, Stuttgart, 1927.

материјалистичким принципом условљености, утицаја климе на живот људи и тиме дао међу првима једно материјалистичко схватање историје.

Осим тога, од Херодота, преко Страбона и Плинија до Тацита градило се становиште, доктрина матријархата као стадијума праисторије човечанства (сродство по жени или избор мужева од стране девојака). Ниједно становиште ни доктрина не може се оформити нити систематски изложити без метода. Полазне тачке његових објашњења биле су увек реалне, фактичке и зато се и на основу таквог прилаза може закључити о *зачетку првог научног историјског сазнања – из реалног и конкретног.*²

Према Тукидиду „отисак истине“... то је основни задатак историје.³ Ова мисао нам потврђује да је Тукидид у својој историји користио основне и друге методе, као и историјски метод како би дошао да сазнања одређених појава. Тукидид је заступао и став, који је често био предмет критике, да се историјске појаве понављају, јер је то урођено у човеку. Од великог значаја је и његова мисао о негирању учешћа богова у историјским збивањима.⁴ Тукидидов спис о борби Атине и Спарте није дескрипција. Он се упустио и у студију еволуције владавине. Тукидид је први историчар који је анализирао историјским и другим методама политичку еволуцију хеленског друштва. Он је истраживао етиологију политичког живота Атине. У том погледу познат је његов продубљен суд о историјском значају Тезеја, који је, поставши базилеј, усредредио сву политичку организацију Атине у Атини, срушивши зграде савета и магистрата осталих градова.⁵

Платонова дела *Држава, Политика, Закони* су од суштинског историјског значаја у политичкој и другим научним областима. Ова дела су сигурно резултат примене основних и других метода, логичко-дијалектичке и историјске концепције и метода у истраживању историјског развоја низа политичких и других појава.

Пример су и Платонове идеје о држави, које се објашњавају историјским приликама у којима је живео. „Његова држава одрекла се сваког рата осим онога за одбрану. Она је далеко од империјалистичке политике, и сва се посветила питањима унутрашњег уређења. У Платоновој држави,

² Luis H. Morgan, *Drevno društvo*, Beograd, 1981, str. 315; podaci na osnovu citata iz „History of Greece“, Scribner and Armstrong’s ed., *Ward’s Trans*, I, 94. Morgan je niz svojih zaključaka o evoluciji porodice (naročito o porodici punalua i promiskuitetu) crpeo iz dela Herodota.

³ Није ли се Л. Ранке инспирисао овом тезом Тукидида, оформивши свој основни методолошки приступ историји „како је стварно било“.

⁴ G. V. Grandy V, *Thucydides and the history of his age*, Oxford, 1948; Ch. M, Cochrane *Thucydides and the science of history*, London, 1929. Naziv Tukididovog nedovršenog dela glasi „Spis o ratu između Peloponezana i Atinjana“.

⁵ L. H. Morgan, *n. d.*, str. 241. Morgan navodi *in extenso* i sud Plutarha o tome događaju u Plutarhonovoj studiji – Vit. theseus, cap. 24, podvlačeći da je Tezej na taj način učinio sve stanovnike Atike i Atine jednim narodom.

војна служба није дужност целог народа, него само једне класе, – и то аристократије. После пелопонеског рата, странка олигарха у Атини доказивала је да, после слома империјалистичке политике, нема више разлога за развијање морнарице. Пук је био потребан за морнарицу; сувоземна војска могла се и без њега имати; пре развитка морнарице, атинска војска састојала се из коњице, у којој је првенствено служила аристократија, и тешко наоружане пешадије, у којој је првенствено служила плутократија. После пелопонеског рата олигархијска странка помишљала је на обнављање овакве једне војске виших класа. Остављајући на страну детаљне разлике, ни Платон није за пучку већ за господску војску.⁶

Пример је и Платоново уверење у *Тимеју* о постојању пет првобитних степена сродничких односа. У идеалној држави он је замишљао да сви крвни сродници треба да се распореде у пет категорија у којима би жене биле заједничке а деца заједничка у односу на родитеље. Морган сматра да је Платон познавао предања Хелена и Пелазга, првенствено предања раног развоја старогрчких племена. Зато Морган претпоставља да је Платонова „идеална породица“ настала на основу „овакве сличности стања“, што изгледа далеко вероватније од претпоставке да се ради о филозофској дедукцији.⁷ Ова се истиче како би се уочио Платонов метод у истраживањима динамике хеленске структуре друштва, који је у основи историјски.

Платон је, својом дијалектичком и историјском концепцијом и методом, типове држава критиковао и у сваком друштвеном организму видео плус и минус, позитивну садржину која еволуира у негативну. То је несумњиво продор историјског метода у друштвене науке или још тачније у делове друштвених наука – у политичке области истраживања. Учења Платона о класама, о идеалној држави, о критичким анализама типова друштвених облика, о друштвеној подели рада, указују нам на примену историјског метода у његовим радовима.

Анализом Аристотелових дела *Политика* и *Атински устав* може се доћи до сазнања да је он користио историјски метод као развојни метод, али и као компаративно-еволутивни и дедуктивно-индуктивни метод; да је наведеним методама продирао у сложене анализе и најконкретнијих политичких и других друштвених наука. На основу истраживања „етиологије“ његове теорије у *Атинском уставу* установљава се да је он дошао до теоријских уопштавања на бази материјала о 158 хеленских држава-полиса.⁸ То потврђује наш приступ да се Аристотел у својим историјским

⁶ Видети: Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, Платон, Макиавели, Берк, Маркс*, стр. 32

⁷ Л. Х. Морган, *н. д.*, стр. 371 и 372.

⁸ Видети: *Филозофска енциклопедија*, I том, Институт филозофије Академије наука СССР, стр. 94; такође и оригиналан текст *Атинског устава*, и сажету анализу у публикацији Љубице Кандић, *Одабрани извори из опште историје, државе и права*, Београд, 1979.

истраживањима служио историјском и компаративном методом, да је његово уопштавање у основи довело до квалитативног суда о држави и у централном акту државе – у уставу, на основу заиста огромног квантитета проучених држава-градава (полиса) Хеладе. Његово излагање нам показује повезаност његовог историјског метода са законом прелаза квантитета у квалитет. А то значи повезаност дијалектичког, историјског и компаративног метода, а на шта нас упућују и анализе класа и државе, политичких немира, порекла богатства, његове тврдње да је човек политичка животиња. Овакви прилази историјским проблемима не могу се дефинисати као „дескрипција“. Аристотелова аналитичка размишљања плод су примене његовог историјског метода, тадашњих историјско-методолошких достигнућа.

У средњем веку, држава је стајала у зависности од цркве, а политичка наука у зависности од богословије. Политичка наука расправљала је о томе како се државни послови доводе у склад с вољом божијом и, уместо да проучава државни живот, проучавала је Библију, где је воља божија била изражена. За историографију тог периода наступају векови таме са окрутним друштвено-политичким системима религијско-мистичких идеја, а на другој страни најсуровија експлоатација маса. Макијавели је један од првих аутора који је, у периоду од шеснаестог до осамнаестог века, раскинуо везу између политике и богословије, и начинио политику световном науком. Његова политика не само да нема везе са религијом него нема везе ни с моралом. Она постоји као самостална наука, са својим специјалним истинама. Засебном науком она није могла постати док се претходно није одвојила од других научних дисциплина, нарочито од оних које су јој биле најближе и најсродније. Тек тада могло се уочити оно што је специјално њено, што припада само њој, а не и њој и сродним наукама заједно. Своје теоријске ставове Макијавели је заснивао на проучавању факата. Његови списи обилују примерима из старе римске и грчке историје; из савремене историје – италијанске, шпанске, француске. Он никада није поставио ниједно начело а да одмах није дао читав низ историјских факата који га доказују или бар илуструју. Један је од ретких аутора из области политичких наука тог периода који се служио примерима а мање апстракцијама. Макијавели је сматрао да се истраживањем историје могу поставити општи закључци који важе за сва времена и за све народе, на шта је указао и Слободан Јовановић.⁹

⁹ Нико не проучава како су стари Грци и Римљани оснивали државе и њима управљали; како су уређивали војску, и како ратовали. Из тог разлога треба најбрижљивије проучавати грчку и римску историју: најбогатије политичке искуство и највећа политичка мудрост налази се скривена у делима грчких и римских државника, законодаваца, и војсковођа: потребан је само добар коментатор да то закопано благо извуче на видело.

Видети: Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина*, Платон, Макијавели, Берк, Маркс, Београд, 1935, стр. 104.

Посебно место у изучавању историје и употреби историјског метода заузима Леополд Ранке, не само својом дефиницијом да је историја наука која истражује „оно што јесте, што је било“ истичући објективност „историјских истраживања и самих истраживача“. Главни објекат, предмет његових истраживања је била држава, моћ државе према споља. Ранке описује низ историјских чињеница, збивања, посебно политичке догађаје, историјски-компаративно и литерарно, на основу бројних података, али само описујући их, не истражујући њихову историјску етиологију. Његов историјски и компаративни метод нам указује да је он истраживао „оно што се збило“ а да није објашњавао корене и ток развоја историјских чињеница. Основни покретачи историјских догађаја за њега су биле велике личности, које је стављао на прво место у својим истраживањима. Хегел је критиковао Ранкеа да је само „обичан историчар“ изгубљен у појединачним чињеницама а Ранке је критиковао Хегела и Фихтеа због њихових априорних филозофских конструкција, без обзира на стварну прошлост, као и Нибура због уског утврђивања само појединачних догађаја.¹⁰ Као истраживач историјских појава Ранке је дефинисао норму за примену у научним истраживањима, принципе критике архивских наративних извора и проблеме репродуктивне функције историчара.

Вилхем Дилтај, немачки историчар и оснивач аксиолошко-методолошког теоријског приступа у политичким наукама, по неким ауторима, одредио је историјску методу као савремену. Његово главно дело у ком је изнео своје теоријске ставове је *Изградња историјског света у духовним наукама*.¹¹ Основне тезе Дилтаја су да су духовне науке емпиријске науке, да је основна метода свих наука херменеутика, да су друштвене науке самосталне и у супротности са природним наукама, да је нужно разумети унутрашњи живот и људске активности. Предмет историје, историјског метода нису друштвене структуре нити правилности развоја, већ поједине личности и активности њихових свести. Основни задатак друштвених наука и историјског метода био би уживљавање у доживљаје историјских личности, са циљем да се разумеју и поново доживе њихове мотивације а да за то нису потребни општи појмови нити генерализације. Историчар интуицијом и непосредним доживљајима може разумети туђи психички живот, јер је и он сам пре свега историјско биће, а тек онда посматрач историје.

Андреј Митровић сматра да историјска наука располаже строгим методом: „ради остваривања тежње за проучавањем историје као објективности, историјска наука располаже у основи строгим поступком, тј. методом истраживања и уобличавања резултата. Строг метод је најучљивија

¹⁰ Према: Mirjana Gross, *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1976, str. 96, u : Franjo Rački i drugi, *Izbori iz djela*, Pet stoleća hrvatske književnosti, knj. 33, str. 230–232.

¹¹ Вилхем Дилтај, *Изградња историјског света у духовним наукама*, БИГЗ, Београд, 1980.

саставница научне историографије, која се њиме и понајбоље разграничава од осталих историографских врста. У метод су utkани хтење за истином које намеће изграђивање оних начела рада која омогућавају поуздан долазак до знања, као и схватање историје као објективности, која омогућава да се изгради теоријска и психолошка удаљеност између истраживача и истраживаног.¹² Према Митровићу, основи изграђеног научног историјског метода су грађа – историјски извори, који се јављају као спона између времена у коме се проучава и времена која су проучавана; егзактна основа – чињенице, судови и закључци, јер је егзактност основа на којој научна историографија може створити свој резултат, критичким проучавањем садржаја историјских извора; нужност коришћења поступцима и учинцима других наука, дакле и наука о природи; да постави и тумачења и објашњења; да резултате износи првенствено посредством речи усмено и писмено.¹³

„Историјска наука настоји знати шта је, зашто, када и на који начин постојало, дакле било.“¹⁴ Реч историја суштински значи „човечанство у свим временима“ тј. означава човечанство у трајању. Она јесте човеково прошло, али је и човеково сада и човеково будуће. По претпоставци је реч за мишљење битној, истовремено својеврсној тријади спојеној у времену које је подељено у међусобно нераскидиво повезана времена, јер је више пута речено, садашње проистекло из прошлог, а у себи истовремено садржи будуће. Развијено схватање појма „историја“ подразумева и свест о целовитости историје која је постојала у прошлости, траје у времену које је историчару садашњост и трајаће у времену које долази и за историчара је будућност.¹⁵

Џевад Термиз истиче да „у излагањима о историјској методи као науци и данас постоје поистовећивања између метода историје као науке или скупа наука и историјске методе као концепције истраживања у друштвеним наукама. Основна и битна разлика између методе историје као науке и историјског метода у друштвеним наукама је, прво у предмету и циљу истраживања. Историја и метод историје баве се искључиво истраживањем прошлости на основу материјалних остатака, записа, докумената и усмених казивања по сјећању о догађајима старијим од педесет година.“ Према истом аутору, „основни методи истраживања су: 1. анализа садржаја докумената (квантитативна и квалитативна); 2. историјско-компаративна метода која омогућује сазнавање и разлике између историјских појава. Аналитичко-синтетички методи, а нарочито методи класификације и периодизације,

¹² Андреј Митровић, *Клио пред искушењима и расправљања са Клио*, Београд, 2001, стр. 174.

¹³ *Исто*, стр. 176–178.

¹⁴ *Исто*, стр. 188.

¹⁵ *Исто*, стр. 200.

индукције и генерализације од посебног су значаја. Историјски метод у друштвеним наукама за предмет и циљ има сазнање о постојећем и предстојећем на основу његове прошлости, тока развоја. Основне поставке ове методе су: да свака појава има порекло у својој прошлости, да свако садашње у себи садржи део прошлости, садашњости која већ делом постаје прошлост и постаје будућност, да свака историјска појава има свој настанак, развој и престанак, да се свако људско друштво може сазнати само кроз своју историју. И овако схваћена историјска метода користи методу анализе садржаја докумената, али све друге методе прикупљања и обраде података, компарацију и периодизацију.¹⁶ Поред наведених дефиниција историјског метода, постоји и мноштво других дефиниција. С обзиром на ограничени обим текста, ми смо анализирали само неке дефиниције историјског метода.

У постојећем научно-теоријском фонду присутно је *неколико основних извора тешкоћа у ваљаном дефинисању историјског метода као метода истраживања друштвених и политичких појава*.

Први извор тешкоће је у проблематици дефинисања уопште и дефинисања метода – посебно научног метода. Општеприхваћено становиште је да се наука састоји из предмета и метода науке, али нису дата прецизна одређења да је нужно да наука има један предмет – један метод, или је реч о скупу сродних предмета и скупу одговарајућих метода које се обухватају дотичном науком. Са становишта методологије друштвених и политичких наука природно је метод науке сматрати специфичним скупом метода подесних за стицање научних сазнања о предмету науке.

Други извор тешкоћа је често дефинисање метода као начина истраживања, а што је погрешно, јер је начин научног истраживања знатно шири појам од појма научни метод. У пројекту научног истраживања постоји део под називом „начин истраживања“, у коме се наводе разне методе и технике научног истраживања, укључујући и методе обраде података итд. Дакле, начин истраживања не може се редуцирати на једну методу.

Трећи извор потешкоћа састоји се у недовољно јасном односу појмова и значењу појмова метод, техника, поступак, инструмент. У вези с тим прво је питање да ли сваки метод мора у свом саставу имати инструменте и поступке које чине његове технике или то морају имати само неки методи (нпр. методи прикупљања података). И даље, могу ли неке основније методе имати улогу инструмената општих метода.

Следећи извор тешкоћа је научно дефинисање друштва, друштвених појава и процеса, политике и политичких појава и процеса. Политика је

¹⁶ Цевад Термиз, *Основи методологије науке о социјалном раду*, Графит, Лукавац, 2001, стр. 187, 188.

специфичан реалитет и појава која се схвата и дефинише пре свега као историјска, развојна појава, која се остварује кроз одређене етапе и фазе развоја, односно она, као и друштво, има свој почетак и развој. Она је трајни процес, активност, циљна, свесна, сврсисходна активност људи, са одређеним облицима организовања, на одређеном простору и у одређеном времену. Значи, битни чиниоци политике су трајност и стабилност, постојање свесних и вољних субјеката, функционалност и дисфункционалност. Политика је динамичан, сложен и реалан историјски процес остваривања и управљања општим друштвеним и политичким интересима, организована са ослоном на политичку силу, моћ, насиље, принуду. Сам појам политике одређен је различито, са стављањем посебног акцента на поједине појавне облике испољавања политике и политичког, односно политичких феномена и реалитета:

- као одређена врста делатности, активности и понашања, чији је смисао утицај на друштвене токове и усмеравања кретања и дешавања у читавој друштвеној заједници;
- као умешност и вештина владања људима;
- као наука о управљању државама и државним пословима;
- као вештина и пракса управљања људским друштвима;
- као окупљање већег броја људи ради заједничког остваривања одређених интереса и циљева;
- као начин регулације друштвених односа, итд.¹⁷

Историјским методом се научно истражују друштвене и политичке појаве које можемо одредити као чиниоце друштвеног и политичког процеса, његове функције, везе и односе. У друштвене и политичке појаве могли би се навести: услови и узроци друштвеног и политичког процеса, учесници у друштвеном и политичком процесу, друштвени и политички циљеви и вредности, друштвене и политичке активности, друштвене и политичке методе и средства, друштвене и политичке последице и др. У даљем тексту пажњу ћемо усмерити на политичке појаве и процесе.

Политичке појаве су несумњиво: политички интереси, политичка власт, монопол политичког насиља, политичка активност, политичко понашање, политичка воља, политички положај, политички систем, политичке институције, установе, организације и сл. Кључне категорије које су неопходне за дефинисање политичких појава су: интерес политички интерес, друштвена и политичка моћ, власт, политичка власт, политички утицај и монопол физичког насиља. Сходно томе, појам политичке појаве обухвата

¹⁷ Видети: Иван Радосављевић, *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике*, Дечије новине, СО Горњи Милановац, 1996, стр. 11.

све процесе, активности, учеснике, средства и последице од битног значаја за конституисање, артикулисање, остваривање и заштиту општих интереса једне друштвене и политичке заједнице у којој битну улогу има политичка моћ, која се изражава и кроз монопол политичког насиља.¹⁸

Политичке појаве могу се класификовати по многим критеријумима. На основу увида у постојећу политиколошку литературу може се констатовати постојање једне стабилне, непревазиђене и општеприхваћене класификације политичких појава, која постоји око тридесет година у политичким наукама на простору бивше СФРЈ, коју је поставио др Славомир Милосављевић у капиталним научним делима *Политичка акција, Истраживање политичких појава* и *Основи методологије политичких наука*, са др Иваном Радосављевићем, на Катедри методологије политичких наука на Факултету политичких наука у Београду.

Та класификација има у виду следеће критеријуме: критеријум општости, критеријум својстава предмета, циљеви и сврха истраживања као критеријум класификације, функција истраживања, сложеност истраживања, трајање истраживања.¹⁹

Генерално узев, друштвене, историјске, политичке и друге појаве, применом историјског метода, могу се, и морају, научно истраживати по моделу типског предмета научног истраживања,²⁰ а што подразумева следеће суштинске одредбе.

Предмет истраживања друштвених, историјских и политичких наука су појаве које су предмет историјских наука и науке о политици, мада остаје питање одређења и избора историјских и политичких појава као предмета истраживања, с обзиром на одређене несагласности у одређењу предмета и метода историјских и политичких наука.

Не улазећи у одређена супротстављена схватања, неспорно је да је почетна фаза процеса научног истраживања, у друштвеним, историјским и политичким наукама, замишљање појаве, проблема и предмета по моделу типског предмета²¹ који има сва својства научне парадигме. Наиме,

¹⁸ Славомир Милосављевић, *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије, Београд, 1980, стр. 43.

¹⁹ Видети наведена дела проф. др Славомира Милосављевића и професора др Ивана Радосављевића.

²⁰ Научно-теоријска и методолошка сазнања у сфери политичких наука и многа научна истраживања у протеклих 30-ак година на простору бивше СФРЈ и новостворених држава на постјугословенском простору која су изведена и изводе се по овом моделу су довољан доказ оправданости наведене тврдње.

²¹ Модел типског предмета истраживања који су формирали др Славомир Милосављевић и др Иван Радосављевић, као општи и универзални (који се примењивао и примењује на многим факултетима политичких и других наука, на подручју бивше СФРЈ и у новоствореним државама са ових простора) има сва својства научне парадигме, јер је при-

општеприхватљиво је становиште да се друштво, друштвене појаве, историја, историјске појаве, политика, политичке појаве, могу истраживати као одређени процес, структура, систем, норма у односу на одређене услове, субјекте, потребе, мотиве, интересе и циљеве, активности, методе и средства, ефекте, резултате и последице, а што се посебно односи на примену историјског метода.

У том контексту, могуће је и замишљање и практиковање модела типског предмета научног истраживања у друштвеним, историјским и политичким наукама, по следећој процедури.

1. Услови

Друштвене, историјске, политичке и друге појаве увек се јављају и остварују у одређеним условима. Под условима подразумевамо скуп чинилаца чије постојање представља основ остваривања појава и манифестовање карактеристика одређене појаве/појава, тако да се може констатовати мноштво услова и њихових битних чинилаца, разноврсност, многобројност и противуречност. Можемо констатовати да имамо, с једне стране, нужне и довољне услове, активне и потенцијално активне, одређених својстава и друге услове.

Нужни услови су услови без којих друштвене, историјске и политичке појаве не би могле ни настати нити се остваривати. Довољни услови су они услови који обезбеђују конституисање и остваривање појаве као самосвојствене, временски и просторно повезани. Остали услови су у ствари услови присуства, условљени чиниоцима повољне/неповољне ситуације, али се јављају и после нужних и довољних услова. Нужне и довољне услове одредићемо као битне услове. Затим можемо разликовати услове који одговарају, погодују развоју и манифестацији појава, које можемо назвати

менљив у свим друштвеним и политичким наукама, те сматрамо да је он због својстава општости, универзалности, применљив у природним, друштвеним, историјским, политичким, психичким и другим наукама. На основу увида у теоријску, емпиријску, методолошку литературу, може се констатовати да се ради о моделу који је постављен близу пре три деценије и као такав је јединствен, оригиналан и изворан.

Видети: Славомир Милосављевић, *Политичка акција*, Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1977; Исти, *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије ФПН и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980; Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић, *Репетиторијум из методологије друштвених наука*, Институт за политичке студије, Београд, 1988; Славомир Милосављевић, *Извештај о научном истраживању*, Центар високих војних школа, ОС „Маршал Тито“, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1990; Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000; Иван Радосављевић, *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике*, Дечије новине, СО Горњи Милановац, 1996; Драган Танчић, мр. теза: *Концептуализација истраживања у политичким наукама*, Факултет политичких наука, Београд, 2006.

повољним условима, за разлику од оних који не погодују остваривању друштвених, историјских и политичких појава, а које ћемо одредити као неповољне. Поред наведених услова, истог ранга и значаја су и активни и потенцијално могући активни услови, значи услови који су имали или могу имати активан однос са истраживаном појавом и делују на њу, а при чему се имају у виду и услови који су имали или имају могућности да буду у активном односу са појавом. Неутрални услови су они услови који нису били или нису у директном додиру са истраживаном појавом, и они нису од битног значаја за разматрање. При истраживању друштвених, историјских и политичких појава услови имају приоритет, и сви су они садржани у односу на време и простор.

Услове можемо разврстати и на природне, који су у ствари природна својства одређених територија у одређеним границама, почев од биолошких – са становишта флоре и фауне и са становишта егзистенцијалних услова за билошки опстанак појединаца и група – географских, климатских (са становишта повољности/неповољности за настанак и развој политике). Друштвене услове одређују друштвени односи и процеси у одређеним друштвено-економским формацијама, при чему их ствара, прилагођава и мења свесном, циљном и сврсисходном делатношћу сам човек, који их сагласно својим потребама и интересима користи и утиче на њих. Степен развијености и укупне моћи одређених друштава је у узрочно-последичној вези са развијеношћу одређених друштвено-економских формација. Битни услови су друштвено-економска функција и ниво њене развијености, у чијим оквирима субјекти историје и политике остварују своја понашања, друштвена и политичка структура постојећег друштва са којом је уско везана и друштвена и политичка ситуација и економска способност за производњу и развој, и друштвена свест – наука, идеологија, религија. У услове убрајамо и постојање друштвених и политичких институција, установа и организација, друштвене и политичке норме и одговарајућа друштвена и политичка понашања. Психички услови су услови у које сврставамо психичке процесе и психичке конституције.

Када се разматрају услови у којима су се остваривале друштвене, историјске и политичке појаве и процеси, нужно је имати у виду и друштвену и политичку ситуацију, које можемо схватити као укупно стање друштвених, материјалних и политичких услова. Политичка ситуација подразумева постојање и одређене карактеристике политичких снага и односа и веза између њих, постојање одређених интереса и средстава, у датом времену и на одређеном простору, којима су се одређени субјекти користили ради решавања друштвених и политичких питања. Битни елементи политичке ситуације које нужно треба имати у виду су држава, државна и друге организације, друштвена и материјална организација и свест. Политичка ситуа-

ција у ближој или даљој прошлости или у савременим условима могла је бити повољна, неповољна или неутрална за одређене политичке процесе и субјекте, могла се остваривати без конфликта или са конфликтима, са доминацијом одређеног степена и интензитета. Политичку ситуацију битно је увек посматрати, анализирати у корелацији са субјектима, њиховим својствима и усмереношћу, њиховим потребама, циљевима, интересима.

Приликом анализирања услова у којима су се остваривале одређене друштвене, историјске и политичке појаве и процеси, такође је битно имати у виду и број субјеката и њихове улоге, хијерархију потреба, интереса и циљева, форме и број комуникација, информација и веза између различитих субјеката, организацију и њену сложеност, распрострањеност појава и процеса, утврђивање временских и просторних димензија.

2. Субјекти

Субјекти друштва, историје и политике се замишљају и истражују као централни, битни чиниоци историјских, друштвених и политичких процеса. Друштво, друштвено, историја и историјско, политика и политичко је фактички однос у ком учествује мноштво субјеката који се међусобно разликују по многим квантитативним и квалитативним својствима, улогама и положајима, месту, функцијама, те у се у тим процесима јављају и субјекти друштва, историје и политике.

Под субјектима друштва, историје и политике можемо схватити многобројне учеснике који посредно или непосредно, са мањим или већим интензитетом, усмереношћу, вољно или невољно, учествују у остваривању друштвених, историјских, процеса, политике, политичких процеса. Све субјекте друштва, историје и политике можемо класификовати по многобројним обележјима. Први критеријум класификације јесте улога и положај субјеката, и по том критеријуму субјекте можемо разврстати на субјекте који чине акционо језгро, потом субјекте-активисте – носиоце акција, активисте-следбенике, учеснике-кориснике акција и контраактивисте. По саставу – колективности, субјекте можемо класификовати на колективне, групне и индивидуалне. По критеријуму организованости на организоване и неорганизоване, и по критеријуму добровољности, официјелности, легалности, легитимности, активности, усмерености, али и по другим критеријумима. Могући су и други критеријуми класификације.

Сви субјекти друштвених, историјских и политичких процеса, могу се опазити, идентификовати и по критеријуму усмерености на одређену активност, акцију, и у том контексту можемо разликовати субјекте који су позитивно усмерени према одређеним активностима, акцијама или су негативно или неутрално усмерени. Веома је значајно идентификовати и степен испољавања интензитета остваривања одређених активности и акција,

који се може манифестовати преко пружања подршке, слагања, неслагања, неодобравања, па све до супротстављања. У друштвеним, историјским и политичким процесима могу се идентификовати и истражити типски субјекти – вође: стратегијског, оперативног и тактичког типа, идеолошки тип вође; и типови извршилаца, које можемо класификовати на свесне извршиоце и на извршиоце на основу веровања, угледања, емоција. Њиховом идентификацијом се мора научно истражити и степен веза и односа, улоге и функције у одређеним историјским и политичким процесима.

3. Потребе, мотиви, интереси и циљеви

Сви друштвени субјекти, субјекти историје, политичких и других процеса су имали и имају одређене потребе, мотиве, интересе, циљеве, који могу бити појединачни, групни, биолошки, физиолошки, друштвени, политички, а које остварују деловањем у односу на одређене, услове и ситуације. Они могу бити тренутни, краткорочни, дугорочни, организовани, спонтани у одређеној заједници, у одређеном времену и простору.

Човек је производ друштва, природно и друштвено биће, појединачан и колективан. Он је припадник одређених заједница у којима се као појединац и као део колектива на разне начине односи према себи и према другима. Његове потребе су разноврсне. Потребе егзистенције, самоодржања људи као друштвено-политичких бића су подстицаји за мноштво политичких активности и акција у друштвеним, историјским, политичким и другим процесима.²²

Интереси субјеката друштвених, историјских и политичких процеса се идентификују и истражују на основу структурираних и динамичних потреба појединаца или колективитета у одређеном друштву. Интереси могу бити спонтани или организовани, артикулисани или неартикулисани и сл., и могу се односити на разна подручја људског делања и деловања. Политички интерес се увек односи на активности, делања и деловања координације, усмеравања и управљања и он се изводи из општедруштвених потреба.

Политички циљеви су битан чинилац људске историје, фактички део друштвене и политичке структуре и стварности, који су у датом степену развоја друштва на одређени начин формулисани. Њихова битна својства су динамичност, процесуалност, мноштво форми и садржаја. Они се могу научно идентификовати и истражити. Политички циљеви могу бити индивидуални, групни, колективни, конкретни, наметнути/ненаметнути, службени, официјелни/неофицијелни, толерантни/нетолерантни, економски, социјални, вредносни и др.

²² Према Диркему настанак друштва и политике је потреба вођења борбе против спољашње опасности и природне потребе за удруживањем. Видети: Emil Dirken, *O podeli drustvenog rada*, Prosveta, Beograd, 1972, str. 62–64.

4. Активност субјеката

Активности субјеката друштва, историје и политике, политичке историје као појаве и процеса су у основи одређене класним интересом и у сагласности су са циљевима класне доминације. То су активности субјеката усмерене ка остваривању одређених друштвених, историјских и политичких интереса, односно то је фактичко понашање људи – појединаца и група у процесу доношења и остваривања битних одлука друштва, државе ради изазивања одређених, претежно реалних ефеката и последица. Свака активност је, генерално, циљно-рационална, свесна и сврсисходна, динамична активност и битан чинилац друштвених, историјских и политичких процеса и појава. Суштина активности јесте постојање одређених мотива који су рационално дефинисани, постојање свесних иницијатора и учесника који су фактички и утврђују ниво потребних активности и циљева које треба остварити. Друштвене, историјске и политичке активности су уређен и утврђен начин коришћења многобројних средстава и инструмената деловања, у одређено време и на одређеном простору.

Основа активности је друштвена основа а акциона језгра су иницијатори активности. Акциона језгра имају улогу сагледавања укупног стања и могућности остваривања активности у датој ситуацији, времену и простору а ради очувања или мењања општих и посебних интереса друштвене структуре, у чијем се интересу активност и одвија, развија. Активност се остварује фазно, пре свега се опажа и открива потреба за одређеним активностима, сагледава и утврђује друштвена основа субјеката који ће учествовати у активностима, опредељује се њихово вођење избором минималних и максималних, краткорочних и дугорочних циљева. Потом се врши избор времена, места, повода и начин започињања активности, успостављање комуникације са социјалном и политичком базом, односно деловима социјалне и политичке базе од које се очекује подршка, те остваривање активности избором метода и средстава и анализа токова и резултата и оцена постигнутих ефеката и последица.

Повољне историјске, друштвене и политичке ситуације су пре свега кризне друштвене и политичке ситуације. За политичку активност, у ближој или даљој прошлости, као и за савремени период, карактеристично је присуство политичке силе, моћи, монопола насиља, физичког и духовног, класно и институционално посредовање, борба супротности и конституисање мноштва делатности у сфери јавног посредством многобројних облика принуде.

Активности друштвених субјеката, историјских и политичких процеса могуће је идентификовати и научно истражити. Код анализе активности политичких субјеката нужно је извршити анализу политичких функција,

и то пре свега основних, општих и оперативних. Ту пре свега наглашавамо значај идентификације основних функција, под којима подразумевамо мноштво ситуација, субјеката и интереса, вредновања и селекције целокупног друштвеног и политичког понашања, односно одређивање њихових битних карактеристика, значаја и тенденција.

Из основних друштвених и политичких функција изводе се и опште друштвене и политичке функције, које се, у зависности од степена укупног развоја друштва, понављају у варијацијама и које врше сви субјекти друштва и политике, у одређеној мери и на одређен начин. То су функције усмеравања, интеграције и заштите. Опште друштвене и политичке функције остварују се оперативним функцијама, и то инспиративним, мобилизационим, организационим, васпитно-образовним, стимулационим и другим.

5. Методе и средства

У остваривању друштвених односа, историје и политике, друштвених, историјских и политичких појава и процеса, ради реализације одређених циљева, интереса користе се и разне методе и средства, у зависности од карактера друштвене, политичке и државне организације.

Метод је нужни чинилац активности и понашања разних субјеката друштва, историје и политике, који је изазивао и изазива одређене ефекте и последице, рационално и функционално је повезан са циљем, сврсисходан, и нужан је чинилац структуре историје и политике, историјских и политичких процеса. Методе рада, методе деловања разних друштвених субјеката, субјеката историје и политике су фактичка понашања која се у датој стварности могу опазити, идентификовати и научно истражити, са разних аспеката. Наведене методе по структури чине три битна сегмента: идејно-идеолошки део, који обухвата систем вредности и норме понашања, сазнајни део, који чине категоријално-појмовни систем и сазнања закона друштвених и политичких кретања, као и технички део, који чине поступци и средства којима су се реализовали постављени циљеви.

Остваривање активности субјеката применом разноврсних метода се остварује функционисањем подсистема информисања, одлучивања, организовања, комуницирања и вредновања.

Основне методе које су примењиване у ближој и даљој историји и које се и данас примењују у савременим друштвеним и политичким процесима су методе сукоба и методе сарадње, методе усаглашавања ставова, методе компромиса, погодбе, нагодбе, методе принуде, изнуде, довођење одређених субјеката у ситуацију без постојања алтернативе и методе присиле, која подразумева директну примену физичког насиља. Наведене методе разликујемо кроз примену многих посебних метода и техника деловања и коришћење разноврсних средстава, а што нам потврђује ближа и даља

друштвена, историјска и политичка пракса, као и пракса почетком прошлог века, на пример: геноцид над Јерменима извршен у Османлијском царству, геноцид над Јеврејима у Немачкој и окупираној Европи,²³ односи Европске уније и САД-а према СФРЈ, СРЈ, Србији, Косову и Метохији почетком XXI века, односи почетком XXI века Европске уније, САД-а и Русије и слично.

Сва средства субјеката друштвених, историјских и политичких процеса можемо сврстати у материјално-техничка, организациона и средства деловања на свест и понашање. Генерално, сва средства можемо идентификовати и класификовати на средства стимулације и средства спречавања. Средства стимулације су технике и поступци који покрећу, подстичу, јачају одређену активност. Средства дестимулације су технике и поступци који одређене активности дестимулишу, онемогућавају и негирају. Средства стимулације и дестимулације можемо сврстати у основи у материјално-техничка и психичка средства.

Под психичким средствима подразумевамо све врсте и негативног утицаја на свест, систем вредности, идеологије, ради подстицања или спречавања одређених друштвених или политичких активности.

Практиковањем одређених метода и средстава у друштвеним, историјским и политичким процесима одређени субјекти су остваривали и остварују стицање и вршење друштвене и политичке моћи, друштвених и политичких утицаја разним начинима и поступцима, у зависности од развоја укупних односа.

6. Ефекти, резултати и последице

Као појава и процес, друштво, историја и политика остварују се разноврсним активностима којима се постижу одређени ефекти, резултати и последице по субјекте и заједнице. Разне активности и акције људи у тим процесима, на одређеним просторима, у одређеним временима, глобалном или ужем друштву, имале су и одређене конкретне ефекте, последице и резултате по укупан живот, егзистенцију и рад људи и могуће их је, применом научних метода, научно идентификовати и научно истражити.

²³ Видети: Vahakn N. Dadrian, *The History of Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* /kao u originalu/, *Istorija genocida nad Jermenima: etnički sukob od Balkana preko Anadolije do Kavkaza* (Njujork/Oksford: Berghahn Books, 1997, drugo izdanje (1995)); (prir.) Richard G. Hovannisian, *Remembrance and Denial. The Case of Armenian Genocide* /„Sećanje i poricanje: slučaj genocida nad Jermenima“/, (Detroit: Wayne State U. P., 1999); Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* /„Uništenje Jevreja u Evropi“/, (Njujork: Harper & Row, 1984 (1961)); Michael R. Marrus, *The Holocaust in History* /„Holokaust kroz istoriju“/, (London: Weidengeld & Nicolson, 1988); Omer Bartov, *Murder in Our Midst, The Holocaust, Industrial Killing, and Representation* /„Ubistvo među nama, holokaust, ubijanje teškim fizičkim radom i predstavljanje“/, (Njujork/Oksford: Oxford U. P., 1996).

Под ефектима можемо схватити све што је проишло из тих процеса које су субјекти друштва, историје и политике, многобројним активностима предузимали у укупности, на одређеном простору и времену.

Под последицама можемо схватити појаве и односе, који су произашли из активности независно од њихових циљева или чак насупрот њиховим циљевима, очекивањима или неочекивањима, а под појмом резултати означавамо степен остваривања циљева активности друштвених, историјских и политичких субјеката.

Оцена, вредновање ефеката, резултата и последица је систематична и сложена процедура која произилази из многобројности субјеката друштва, историје и политике на које се односе ефекти, резултати и последице, на које делују и њихова својства, те су у том смислу могуће и разне ситуације. Ефекати резултата и последица по одређене друштвене, историјске и политичке субјекте, заједницу, могу бити позитивни, негативни, неутрални, са мноштвом разних варијетета. Ефекти, резултати и последице могу бити позитивни или негативни, намеравани/ненамеравани, максимални/минимални, директни/индиректни, функционални/дисфункционални, усмерени ка одржању, побољшању или погоршању ситуације у укупности или у партиципалним сегментима.

Одређене активности, акције људи у друштвеним, историјским и политичким процесима, на одређеним просторима, у одређеним временима, глобалном или ужем друштву, имале су и одређене ефекте, последице и резултате по укупан живот, егзистенцију и рад људи и могуће их је идентификовати и научно истражити.

Научни метод је саставни део начина²⁴ истраживања који се примењује у некој науци. Он је нераздвојни, саставни део њене научноистраживачке делатности, он је срастао са теоријским схватањима науке и развија се у најтешњем додиру са оним задацима које наука треба да реши у једном периоду. Схватања о методу су један од битних елемената основног појма неке науке и имају, због тога, поред истраживачко-оперативног, и конститутивни значај за науку. Из тих разлога није ретка појава да у некој науци постоји више метода и различита схватања о најподеснијем начину организовања научне делатности, која произилазе из различитих општих теоријских становишта, различите природе проблема. Научни метод искључује све начине који немају карактеристике научности и научне основаности.

Научни метод има три основна саставна дела.²⁵

²⁴ Под начином схватамо целину предузетих радњи и средстава како би се дошло до истинитих сазнања.

²⁵ Саставни делови метода су: 1) логички део – правила и норме истинитог мишљења као општи оквир и усмеритељ интелектуалних процеса у стицању научног сазнања; 2) еписте-

Логички део је сачињен од основних правила логичког и истинитог мишљења, која су јединствена за све науке. Методологија, као логичка дисциплина која се бави изучавањем метода, настоји да одговори како се може стећи научно сазнање.

Епистемолошки део тј. метод је нужни саставни део сваке теорије. Све теорије, научна сазнања, имају свој предмет истраживања, у који спадају природне, психичке или друштвене појаве. Очигледно је да овде већ долази до знатних разлика које се најнепосредније изражавају кроз категоријални систем. Свака од теорија која се односи на неку од поменутих врста појава има изграђен посебан појмовни систем и сопствену симболику и терминологију. Исти термини у различитим теоријама имају различита појмовна значења. Анализа нам може показати да се свака од поменутих врста појава даље унутар себе диференцира, за сваку од њих формира се посебна теорија и посебан категоријални систем, посебна појмовна и терминолошка апаратура. За разлику од првог дела који је идентичан за све области научног сазнања, у овом делу су разлике веома велике.

Методско-технички део садржи методе и технике (инструменте и поступке) којима се стичу научна сазнања.

Др Славомир Милосављевић и др Иван Радосављевић научне методе класификују на:

- 1) основне методе научног мишљења и истраживања²⁶ у политичкој науци,
- 2) општенаучне методе у политиколошким истраживањима,²⁷
- 3) основне методе,²⁸
- 4) општенаучне методе,²⁹
- 5) посебне методе појединих група наука,³⁰
- 6) методе прикупљања података,³¹

миолошки тј. научно-теоријски део у коме су садржане основне научно-теоријске поставке и фундаментална сазнања одређене науке, односно научне дисциплине, као и категоријално-појмовно-терминолошки систем; 3) методско-технички део који садржи научно и практично проверена сазнања о начинима истраживања, технике примене којих се ти начини (методе) користе у истраживачкој пракси. Др Славомир Милосављевић, *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије ФПН и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980, стр. 158.

²⁶ Др Славомир Милосављевић – Др Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 214–254.

²⁷ *Исто*, стр. 255–308,

²⁸ *Исто*, стр. 55.

²⁹ *Исто*, стр. 55.

³⁰ *Исто*, стр. 55–56.

³¹ *Исто*, стр. 56.

7) методе обраде података.³²

Историјски метод је начин стицања научног сазнања о прошлим природним, друштвеним и психичким појавама, процесима и догађањима, на основу којих се формирају новостечена научна сазнања и предвиђају предстојећа научна сазнања. Истовремено, историјски метод је и део начина научног истраживања о предмету и методу, који се примењује у природним, друштвеним и психолошким наукама и он је нераздвојни, саставни део истраживачке праксе као делатности.

Историјски метод има три основна саставна дела:

1) логички део сачињен је од основних правила логичког и истинитог мишљења која су јединствена за све науке;

2) епистемолошки метод је нужни саставни део сваке теорије; све теорије, политичке теорије, сва научна сазнања имају свој предмет истраживања који припада природним, друштвеним или психичким појавама; у овом делу се уочавају битне разлике, које се изражавају кроз категоријално-појмовни, термилошки систем и језик;

3) методско-технички део садржи методе и технике (инструменте и поступке) којима се стичу научна сазнања. Разноврсна класификација метода и техника указује на њихову међусобну различитост и различитост њихове примене.

Опште и основне поставке историјске методе су:

а) свака природна, друштвена, историјска, политичка и друге појаве имају своје фазе настанка, развоја и престанка, а значи да се људско друштво може сазнати само кроз своју историју, као процес одређених догађаја и догађања, одређених веза, и односа и структура;

б) свака природна, друштвена, историјска, политичка и друге појаве настајале су и настају у одређеним условима, окружењу, времену, простору и на одређеној територији, у одређеним ситуацијама, чији су кључни актери појединци, групе, државе, савези држава, са одређеним интересима, циљевима, активностима, делањима и деловањима, методама и средствима, резултатима, ефектима и последицама;

в) основу научних сазнања применом историјског метода о политичким и историјским појавама и процесима, догађајима и догађањима из даље и ближе прошлости чине историјски извори, као и чињенице, подаци и обавештења;

г) историјска метода у процесу стицања научног сазнања и начину научног истраживања користи аналитичке и синтетичке основне методе,

³² Исто, стр. 56.

општенаучне методе, посебне методе појединих група наука, методе прикупљања и обраде података и периодизацију;

е) предмет историјске методе су генеза, струкура, процесуалност, функција, односи и везе, понашања, трајности, сложености, бројност, величина и друга својства.

Историјски метод у истраживању друштвених, историјских и политичких појава и процеса полази од историјских извора, чињеница, података и обавештења.

Историјски извори представљају основу, полазиште, на коме се научним истраживањима, применом историјског метода, формирају научна сазнања о историјским и политичким појавама, процесима, догађајима из ближе и даље прошлости.

Извори података о друштвеним и политичким појавама су, генерално узев, сви чиниоци друштвене реалности, као што су разни споменици културе, грађевине и други грађевински објекти, уметничка дела, оруђа и оружја, друштвено-политичко понашање друштвених група, слојева, класа, покрета, организација итд. Они су веома често мање поуздани или чак за извесне временске периоде и потпуно непоуздани, те је из тих разлога нужно односити се према њима критички приликом истраживања политичких појава, процеса, догађаја.

У политиколошким научним истраживањима, две су основне врсте извора података:

- 1) Субјекти политичке активности са својим вербалним и стварним понашањем (исказима и делањем).

Политичко понашање политичких субјеката је једна од основних категорија политичке науке, јер обухвата све облике, активне и пасивне, политичких односа у политичким процесима. То је категоријални појам који садржи и одредбе делања као практиковања и одредбе стања и процеса свести и емоција. У основи, сва научна истраживања у политичкој науци, са нагласком на историјски и компаративни метод, нужно се баве одређеним аспектима политичког понашања. Организовање, функционисање, односи, положаји, улоге, ставови, интереси у крајњој линији само су аспекти људског понашања. Делање је само креативна компонента укупног понашања. Оно се може тумачити понашањем субјекта у односу на другог субјекта, у односу на групу и у односу на сопствено понашање посматрано у одређеном временском периоду, као континуирано па према томе и очекивано понашање. Друштвено понашање је однос међу људима у друштву, однос човека према човеку и можемо га посматрати као однос у друштвеној основи, производњи материјалних добара и односе у друштвеној надградњи. Ти

односи су увек и одређене активности, те се друштвено понашање нужно реализује као активност, акција, интеракција у друштву и према друштву, односно друштва према природи и у природи. Од посебног значаја су односи у производњи материјалних добара где људи ступају у одређене односе независне од своје воље и остварују такве производне односе који одговарају одређеном степену развоја производних снага.

Политичко понашање је изведени појам из појма друштвено понашање. У односу на друштвено понашање, политичко понашање битно се разликује по општости интереса и по инструменталном односу према моћи и власти чије је вршење нужно како би се отклонили, ублажили или превазишли претежно политички сукоби и борбе. Свако политичко понашање може бити реално, вербално и психичко. Реално понашање је вршење одређених радњи и чинова, стварно или практично понашање. Вербалним понашањем се исказују одређени знаци одобравања, присиљавања, убеђивања, давања сагласности или негодовања и оно се остварује без примене физичке принуде. Оно може бити декларативно, неистинито, непотпуно, нејасно и вишесмислено. Код ове врсте понашања опажају се ситуације међусобно неусаглашених интереса појединаца са интересима групе којој припадају, односно интереси групе нису подударни – супротни су друштвеним интересима, тако да може доћи до исказивања сагласности (истините или лажне) или несагласности (истините или лажне) између актуелних интереса. Политичко понашање је посебан облик друштвеног понашања, интересно, многоструко понашање у остваривању моћи и власти као инструмената остваривања циљева; одиграва се као активност, делање, чињење, као рационално/нерационално, сврсисходно, планско; опазиво,³³ испољено, део реалности, метод и средство изражавања дубљих процеса и суштине, у датом времену и простору.

Основни облици политичког понашања су политичке радње и вербална политичка понашања – понашања политичким исказима. Практична политичка понашања су све делатности, функције, радње, чинови, поступци, које субјекти у циљу артикулације, реализације и надзора над остваривањем општег интереса односно свог интереса, групног, класног и сл. чине, као и она којима остварују однос са и према власти (првенствено инструменталне природе), а из којих произилазе одговарајуће материјалне и друштвене последице. Таква понашања су реална учествовања у политичким борбама, вршење власти, политичке власти, вршење насиља, утицање и др.

Вербална политичка понашања – политички искази се јављају као самосталан облик вербалног понашања, манифестују се у усменој, ликов-

³³ Политичко понашање није у свим својим манифестацијама опазиво и исказиво. На пример, за неког субјекта који се политички понаша – он то не схвата као политичко понашање, док за друге субјекте, такво понашање може имати управо то значење.

ној или некој другој форми, било као пратећи, допунски, паралелни. Политичким исказима се изражава став, суд или закључак, политичка борба, интерес, свест, воља и др. Њима се обављају одређене функције политике, изражавају и остварују одређени односи, утицаји и друге компоненте политичког процеса. Политички исказ има одређено трајање, структуру, он је део и израз одређене структуре; има одређене функције – он је део и израз целине других функција; он је део и израз комплекса политичких односа. Битни чиниоци структуре политичких исказа су форма исказа, стил исказа, смер исказа, садржај исказа и значење. Политички исказ је део структуре коју чине други искази: прво, истог субјекта – зато што они као целина чине у ширем смислу политичко понашање, и друго, других субјеката – из истих разлога.

Политички исказ као функција и као део и израз других политичких функција подразумева да је исказ са својим својствима, самим тим што је политичко деловање, интеракција људи, нужно понављана, свесна и сврсисходна радња, чин, којим се вербално исказују одређена садржина и суштина. Он је увек у функцији – пре свега инструменталној – других комплекснијих и у већој мери основних политичких функција, као што су функције артикулисања и афирмисања, остваривања, заштите, интегрисања итд. У том смислу политички исказ, у ма ком облику, прожима све политичке функције и њихов је саставни део.

Политички исказ, као део ширег система односа, јесте и систем података, обавештења и порука политичке природе, одређеног смисла и значења у времену и простору. Поред тога политички исказ је увек и у вези са осталим политичким исказима, било да је у улози основе, најаве, разраде, објашњења, доказивања, оповргавања, допуњавања, обавештавања или најављивања других исказа. Та веза је нужно вишеструка, било да је посредована или непосредована.

- 2) Документи, као извори података, који су као дело субјеката настали у већ минулом времену.

Под појмом документ схватамо све изворе података који нису актуелно понашање (вербално или стварно) субјеката.

Документе разврставамо на:

- а) научне – научна дела,
- б) публицистичке – у које убрајамо и уметничка дела,
- ц) информативне – средства јавног информисања,
- д) акционе – програми и планови и сл.
- е) пропагандне – све облике и средства пропагандних облика,
- ф) евиденцијске – све врсте евиденција, књиговодства и сл.,

- г) нормативне – прописи и сл., као и процедуралне, и
х) радно-пословне – уговори, протоколи и сл.³⁴

Према Живану Танићу, под документом се схвата информација која је на неки начин регистрована или саопштена те је тако постала евидентна за сваког посматрача. У зависности од околности да ли је неки друштвени догађај или збивање регистровано или саопштено документи се класификују у две опште групе: фактографски документи и документи дати у облику саопштења /комуникација/. Свака од ових врста докумената, узета појединачно, има у себи елемената и карактеристика друге врсте. А то значи да и фактографски документи, као релативно објективно фиксирање друштвених збивања и чињеница, садрже у себи и ограничености субјективне интерпретације и обратно, разне врсте индивидуалних и групних саопштења /комуникација/, баш зато што су облици интерпретације објективних догађаја, имају фактографска обележја. Према степену и обиму одражавања друштвених збивања, сваки од ових докумената може да садржи две врсте података: научне и емпиријске. Обе врсте могу да буду истраживачки подаци а зависно од облика и циља истраживања.

Код емпиријских, индуктивних истраживања, а у односу на степен и начин истраживања, истраживачки поступак у документу може да буде: а) непосредни: истраживани документ даје директне информације о предмету истраживања, фиксира индикаторе и варијабле истраживања; информација о индикаторима је фактографска и примарна; б) посредни: истраживани документ садржи информације других о индикаторима истраживања; веродостојност информација је хипотетичка.³⁵ Документа је могуће и друкчије класификовати, а ову класификацију извора могуће је проширити и изменити.

Поред наведених исказа, нужно је одредити и вредновање извора података у политикологији. Основни критеријум вредности извора података је, са становишта научних истраживања, употребљивост извора, односно могућност њиховог коришћења. Две су битне димензије: прво, да постоји

³⁴ Видети: Славомир Милосављевић, *Политичка акција*, Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1977; Исти, *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије ФПН и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980; Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић, *Репетиторијум из методологије друштвених наука*, Институт за политичке студије, Београд, 1988; Славомир Милосављевић, *Извештај о научном истраживању*, Центар високих војних школа, ОС „Маршал Тито“, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1990; Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000; Иван Радосављевић, *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике*, СО Горњи Милановац, Дечије новине, 1996.

³⁵ Живан Танић, *Методы посматрања /анализе/ докумената*, у књизи: *Методологија истраживања друштвених појава*, Инстит за криминалистичка истраживања, Београд, 1963, стр. 136.

општа реална могућност за коришћење извора; друго, да са становишта предмета истраживања извор буде садржајно адекватан.

Поступак вредновања података започиње избором индикатора. Тада се утврђује који и какви подаци ће послужити за сазнавање чега, одређује се њихов узајамни однос, функције и др. Започети поступак вредновања података наставља се у току израде инструмената истраживања, када се утврђују могући оквири и облици појаве, опажања и евидентирања података, као и њихова физичка, логичка, психолошка и садржинска организација. Вредновање података се завршава у току анализе података – приликом оцене података, као и приликом њихове интерпретације и коришћења у закључивању. Независно од свих претходних оцена података, треба констатовати да се коначно вредновање података врши у току закључавања – када се подаци класификују по значају и одабирају за аргументацију.

Вредновање података у суштини није ништа друго до утврђивање њихове адекватности и истинитости. У вези с тим користе се термини: ваљаност, валидност, поузданост. Ту је, по правилу, реч о подацима једног истраживања у целини, односно о скупинама података.

На основу наведених исказа, неспорно је да се *историјском методом као методом истраживања друштвених и политичких појава истражују разна друштвена и политичка понашања одређених субјеката: политичким радњама и вербалним политичким понашањем – политичким исказима, у даљој и ближој прошлости и на основу тих сазнања се формирају и одређена научна сазнања у политичким, историјским и другим наукама.*

У процесу стицања научног сазнања и научном истраживању друштвених, историјских, политичких и других појава, историјски метод нужно користи компарацију приликом истраживања сродних и сличних појава и процеса, ближе или даље прошлости. Примена компарације у историјском методу је посебно научно и друштвено значајна и актуелна. Пример за тај исказ су многа научна истраживања која се нису могла одвијати без компарације. Јасно је да је компарација – поређење у сфери логике и методологије – саставни део сваког мишљења. Једноставно није могуће оформити појам, став, суд, без компарације и без ње није могућ ниједан облик закључивања, доказивања или оповргавања. Већ почетак мишљења-опажања, као разликовање нечег од осталог, подразумева поређење одредаба и на основу разлика, сличности и идентичности констатовање да „то“ јесте „то“ подразумева аналогију и поређење. Продуктиван закључак такође је заснован на поређењу. Сазнавање непознатог посредством познатог такође у себе укључује компарацију. Дакле, неспорно је да је поређење чинилац процеса мишљења и сазнања, да је то метода сазнања. То је разлог што Б. Шешић компарацију сврстава у основне (посебне) методе научног

сазнања.³⁶ Код примене компарације постоји неколико становишта, од којих ћемо издвојити два типична. Према првом становишту, истиче се да треба да се упоређују одређени проблеми у некој другој држави са одговарајућим проблемом у својој држави, а према другом, да одређене проблеме треба компарирати паралелно у више система.

Примена компарација без историјске димензије, историјског метода, недовољна је да се на ваљан и поуздан начин објасне појаве прошлости. Сва досадашња друштвена, историјска, политиколошка, компаративна и друга научна истраживања су показала да се појаве и процеси (друштвени, историјски, политиколошки и други) могу објаснити само под условом да се у довољној мери познају историјски услови у којима је настала и развијала се одређена појава, процес. То значи, да компаративна димензија нужно мора бити комбинована са „историјском димензијом“ у примени историјског метода.

Закључак

На основу наведених исказа, очито је да је историјски метод у друштвеним, историјским и политичким наукама, метод који се примењује у свим друштвеним наукама и дисциплинама, али и у другим наукама. Неспорно је да се историјски метод у примени повезује и прожима и са свим другим методама – основним, општенаучним, методама прикупљања и обраде података и оперативним методама, у теоријским, емпиријским, методолошким, политиколошким и другим научним истраживањима чији се предмети односе на процесе, збивања, догађања, делања и акције.

Историјски метод је општенаучни јер се примењује у научном истраживању развоја науке и предмета и метода друштвених, историјских, политичких и других наука.

Научно истраживање политичких појава захтева примену историјског метода како у научним истраживањима политике у прошлости (прошлости политике) тако и у научним истраживањима актуелних политичких процеса.

Литература

Андреј Митровић, *Клио пред искушењима и расправљања са Клио*, Београд, 2001.
Вилхем Дилтај, *Изградња историјског света у духовним наукама*, Београд, 1980.
Драгомир Стојчевић, *Римско право*, Савремена администрација, Београд, 1978.

³⁶ Др Славомир Милосављевић – Др Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Београд, 2006, стр. 279–280.

Д. ТАНЧИЋ   ИСТОРИЈСКИ МЕТОД У ДРУШТВЕНИМ И ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

- Emil Dirkem, *O podeli drustvenog rada*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Живан Танић, Методе посматрања /анализе/ докумената, у књизи: *Методологија истраживања друштвених појава*, Инстит за криминалистичка истраживања, Београд, 1963.
- Иван Радосављевић, *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике*, Дечије новине, СО Горњи Милановац, 1996.
- Luis N. Morgan, *Drevno društvo*, Beograd, 1981.
- Љубица Кандић, *Одабрани извори из опште историје, државе и права*, Београд, 1979.
- Mirjana Gross, *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1976.
- Славомир Милосављевић, *Политичка акција*, Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1977.
- Славомир Милосављевић, *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије ФПН и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980.
- Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић, *Репетиторијум из методологије друштвених наука*, Институт за политичке студије, Београд, 1988.
- Славомир Милосављевић, *Извештај о научном истраживању*, Центар високих војних школа, ОС „Маршал Тито“, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1990.
- Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић: *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000.
- Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, Платон, Макиавели, Берк, Маркс*, Београд, 1935.
- Драган Танчић, мр. теза: *Концептуализација истраживања у политичким наукама*, Факултет политичких наука, Београд, 2006.
- T. R. Clover, *Herodotus*, Cambridge, 1924.
- F. Focke, *Herodot als Historiker*, Stuttgart, 1927.
- Џевад Термиз, *Основи методологије науке о социјалном раду*, Графит, Лукавац, 2001.

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

БЕЛЕШКЕ И ГОВОР ЈОСИПА БРОЗА ТИТА НА Х СЕДНИЦИ ЦК СКЈ ПОВОДОМ ДЕШАВАЊА У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ

Улазак здружених снага Совјетског Савеза, Немачке Демократске Републике, Пољске, Мађарске и Бугарске на територију Чехословачке у ноћи између 20. и 21. августа 1968. године изазвао је бурне реакције у целој Европи, а и шире. Многе западноевропске земље критиковале су совјетску окупацију Чехословачке али без директног мешања, посматрајући те догађаје као унутрашњу ствар у односима између СССР-а и једног од његових савезника.¹ Став југословенског руководства ка Прашком пролећу и променама у развоју Чехословачке од почетка 1968. био је углавном резервисан. Међутим, интервенција пет држава Варшавског пакта изненадила је Тита и њему блиске сараднике. Непосредно након заузимања чехословачке територије, одржана је седница Председништва и Извршног комитета СКЈ на Брионима 21. августа и два дана касније Десета седница ЦК СКЈ, на којој је југословенски врх требало да заузме став у погледу догађаја у Чехословачкој, али и о неким унутрашњим питањима везаним за Југославију.² По речима Јосипа Броза Тита на седници Председништва и Извршног комитета СКЈ, војна интервенција у Чехословачкој имала је за циљ да ослаби чехословачко руководство и да заустави даље промене у унутрашњем развоју земље. Такође, Тито је нагласио да југословенски грађани морају остати мирни, али у исто време и спремни на евентуалну одбрану земље.³ Уз осуду агресије на Чехословачку, југословенско руководство је било свесно чињенице да би догађаји у Чехословачкој могли да утичу на однос Југославије и Совјетског Савеза, као и на промене у односима других земаља источне, југоисточне и средње Европе.

¹ Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд, 1999, стр. 442.

² Питањем односа Југославије према дешавањима у Чехословачкој крајем шездесетих година бави се књига Јана Пеликана: Jan Pelikán, *Jugoslávie a Pražské jaro*, Praha, 2008.

³ Љубодраг Димић, „Година 1968 – Исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације“, *1968 – Четрдесет година после*, зборник радова, Београд, 2008, стр. 343–347.

Десета по реду седница ЦК СКЈ одржана је 23. августа 1968. године у Београду и трајала је од 17 до нешто после 22 часа.⁴ Према стенографским белешкама, преузетим са магнетофонске траке, седницу је отворио Јосип Броз Тито прочитавши имена присутних и представивши дневни ред. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета СКЈ била је образована једна група са задатком да припреми предлог резолуције Десете седнице ЦК СКЈ о актуелним међународним проблемима и задацима Савеза комуниста. Та комисија је била проширена на Десетој седници ЦК СКЈ како би се што ефикасније завршио рад на резолуцији. После председника Тита, који је одржао дужи говор, дискутовали су и Вели Дева, Мика Трипало, Богдан Осолник, Светозар Вукмановић, Марко Никезић, Јанез Коцијанчич, Вајо Скенцић, Иван Долничар, Мирко Тепавац, Рато Дугоњић, Кемал Сејфула, Мирослав Печујлић, Оскар Давичо и Цвијетин Мијатовић. Титов говор и завршну реч на Десетој седници, као и наступе свих осталих присутних, представила је југословенска штампа.⁵

За Десету седницу ЦК СКЈ Јосип Броз је записао кратке тезе, које као и стенографске белешке његовог говора на почетку седнице, представљамо овом приликом.

Белешке Јосипа Броза Тита:⁶

„Догађаји у Чехословачкој: 1) Да ли је... (*нечитко написано – М. С.*) у опасности? 2) Да ли можемо дати тачну оцјену тих догађаја? 3) Ново руководство и како је до њега дошло? 4) Мој разговор у Москви? 5) Какав је однос снага? Армија–партија. 6) Које треба дати... (*нечитко написано – М. С.*) и подршку? 7) Шта би значило мјешање? 8) Очекивање социјалиста у Чехословачкој и интереси свију нас?

Догађаји у Чехословачкој. 1. Шта је предходило окупацији целе Чехословачке: а) Јануарски пленум К. П. Ч. С. б) Осуда политике Новотног. ц) Обрачун са догматским методима и демократизацијом. д) Стагнација привреде и потреба реформе. 2. Мој разговор у Москви на путу из Јапана: а) Како су текли ти разговори. б) Напад на руководство КП Чехословачке и оцјена процеса у правцу контрареволуције. ц) Напад на наш развитак. д) Моји одговори. 3. Далекосежни план не само пратио ЧСР већ и друге земље због демократизације итд. 4. Варшавске одлуке и позив мени да посјетим

⁴ Архив Јосипа Броза Тита (даље АЈБТ), фонд: Кабинет председника Републике (даље КИР) П-3-а-1, Десета седница ЦК СКЈ, 23. август 1968; *Политика*, 24. август 1968, стр. 1; *Борба*, 25. август 1968, стр. 1-2.

⁵ Milan Sovilj, „Ohlasy sovětské okupace Československa v jugoslávském tisku“, *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro*, sborník, Praha, 2009, str. 61-63.

⁶ АЈБТ, КИР, П-3-а-1, Десета седница ЦК СКЈ, 23. август 1968, „Рукопис друга Тита“.

ЧехСл (Чехословачку – М. С.): а) Како су текле ствари? б) Посјета наше делегације. ц) О чему се разговарало? д) Ставови руководства ЧехСл и наша подршка. 5. Какав смо ми утисак добили о стању у ЧехСл? 6. Одлуке у Чирни и споразум у Братислави. 7. Како ми оцјењујемо ту окупацију? 8. Шта све то за међународни рад, покрет значи? 9. Шта ми можемо предузети у нашој земљи? Реформа и смјернице. 10. Наша активност у спољној политици: а) У међународном рад. покрету. б) У редовима несврстаних.

Сада нам је више но икада потребно да сачувамо хладнокрвност, да јачамо јединство комуниста и радног народа у цјелини, да би били спремни и на највећа искушења.

За остварење реформе и смјернице ЦК СКЈ уложити марксистичке напоре.“

Говор Јосипа Броза Тита:⁷

„Дозволите ми, другови, да ја у вези са данашњом седницом и проблемима који су овде, на овој седници, кажем неколико речи.

Догађаји у Чехословачкој као што видите коначно су нашли свој епилог као што ми видимо, тј. окупација Чехословачке и та припрема за ту окупацију она већ иде од самог почетка како је конгрес сменио старо руководство, не конгрес него пленум Чехословачке комунистичке партије сменио старо руководство које није имало намеру да ликвидира са остацима стаљинистичких метода и читавих низ других ствари које су у Чешкој све више добијале карактер једне стагнације и незадовољства народа.⁸ Нарочито стагнације у привреди, тешкоћама у привреди.

Другови, о томе ће бити још речи, ја бих хтео да се осврнемо мало уназад. У чему је сада заправо суштина таквог упорног настојања да се Чехословачка стави под контролу армија, трупа Варшавског пакта. Главни, како да кажем пропагандистички елеменат је овде осигурање граница на чехословачкој страни од упада немачких трупа у подасе ових, атланског пакта трупа, на територију Чехословачке и с тиме угрожавање Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља. Колико је то апсурдно види се по томе што се о томе дискутира већ неколико месеци да ли ће упасти и да би требало предузети тамо. Да су они спремни да упадну они би већ давно били упали, не би чекали сада. Но, овде се не ради о томе. По нашем дубоком убеђењу овде се не ради о упадању трупа непријатељских које угрожавају социјалистичке земље о којима не можемо ни тврдити да они не

⁷ АЈБТ, КПР II-3-a-1, Десета седница ЦК СКЈ, 23. август 1968, Стенографске белешке.

⁸ Мисли се на пленум Комунистичке партије Чехословачке из јануара 1968. када је уместо Антоњина Новотног за првог секретара партије био изабран Александар Дубчек.

би имали када би могли намеру да то учине, али је то нереално у садашњем моменту у вези са ситуацијом каква уопште влада у Европи. Овде је реч о другом посреду, овде је посреду да се спречи један прогресиван развитак у Чехословачкој који је збиља после јануарског пленума заузео веома снажне, како да кажем, позиције да се продуљи даљи развитак Чехословачке на темељу демократизације и свих других елемената који су у вези са могућношћу бржега развитка социјалистичких друштвених односа у Чехословачкој.

Разуме се, било би непопуларно када би одмах били са тиме почев да су они против демократизације, али самим тиме што је у Чехословачкој то дошло до такве тежње да се демократизира чехословачки унутар друштвени систем, да иде новим путевима према унутрашњим специфичним условима итд. ту је угрозио овај систем који стоји на позицијама још старих метода, старога развоја као што је у Совјетском Савезу, Пољској и другим земљама. И ако би Чехословачка испала овде сада изван овога па ишла опет својим путем ту би се нашле и друге, ту је и Мађарска, Румунија ионако није више покорник, члан Варшавског пакта као што је било из почетка а ја ћу касније да кажем шта мислим зашто до сада нису Румуни нешто слично предузели. Румунија, говорећи овде међу нама, није баш много одскочила од оних старих унутрашњих друштвених елемената развитка као што је било још и за време док је Стаљин био жив. Она је више учинила корак напред у правцу самосталнијег располагања, самосталнијег управљања својом спољном политиком и другим елементима који су њима били толерирани. Да је Румунија предузела такве мере као што је Чехословачка, ја сам уверен да би она била прва... Дакле, према томе, овде се ради да би се спречио даљи веома брзи покрет у правцу развитка друштвених односа у социјалистичким земљама слично као што је у Југославији и да би се поновно ставиле под контролу и дисциплину те земље и партије које се налазе у тзв. лагеру односно Варшавском пакту.

Није овде главни протагониста Чехословачка у погледу данашњег кретања него је то Југославија. Југославија није ни у Варшавском пакту ни у лагеру и фала богу што смо ипак некако сретно прошли да нисмо ишли у такав један колектив. Совјетски Савез нема никаквог разлога да посумња у Чехословачку као лојалног партнера у Варшавском пакту или једног члана лагера. Али, пошто је већ у Варшавском пакту и у лагеру онда нема, разуме се право, да свој унутрашњи развој подеси према својим унутрашњим специфичним условима. И то су основни елементи због чега је до тога дошло. То је веома непопуларно у свету. Зато се стално даје акценат на онај други проблем а то је питање одбране социјалистичких земаља на границама Чехословачке где је било потребно да пошаљу братску помоћ као што је сада била дата ових дана, видели сте.

У Чехословачкој је, јасно, било елемената који су непријатељски социјалистичком развитуку, који нису за социјализам. Било је таквих у свим земљама. Таквих има чак у Совјетском Савезу после 50 година октобарске револуције. Али, чехословачка Комунистичка партија, чехословачки народ, армија која се сада показала веома на висини су имали довољно снаге да они такве ексцесе до којих је могло доћи спрече и да спрече све оне који би онемогућавали нормалан развитак Чехословачке у правцу социјалистичких друштвених односа какви на данашњем степену уопште развоја социјализма, наине тежње за развитаком социјализма у свету постоје.

Ви знате да сам ја за време пута у Јапан, враћајући се натраг, већ на путу, још у Јапану добио а после и у Монголији два пута позив да скренемо у Москву на разговоре.⁹ Ја сам одмах знао о чему се ради – вероватно хоће да чују и нас и да утичу по могућности да будемо и ми на таквом становишту да у Чехословачкој контрареволуција расте, да тамо јачају елементи контрареволуције итд. И тако је и било. Ми смо имали разговоре у Кремљу, било је читаво њихово руководство тамо, сва тројница главних и још неки других где је са доста нервозе друг Брежњев веома исцрпно говорио о догађајима у Чехословачкој, да је то руководство неспособно, да је испустило читаву ствар из руке, да тамо дивљају разни реакционарни непријатељски елементи, да се вређа Совјетски Савез, да је штампа испуштена из руку, радио итд. Да стално има доста против совјетских изјава и разне друге ствари али да је све то заправо једна припрема за омогућавање уласка инвазионих западних немачких трупа и да имају они по томе приличну информацију. То је било прилично nelaгодно што је казано и ја сам онако лаконски рекао: Слушајте, Чеси имају јаку комунистичку партију, Чеси имају власт у Варшавском пакту, наоружани модерним наоружањем, она може да одбрани границу. Што се тиче унутрашњих елемената радничка класа у Чешкој, ја је знам, она има велике традиције, они ће се с тиме расправити, као што сам ја вама... Који су правци? Сви су скочили шта ће они сами, шта ће они направити, не могу они сами то направити. Онда смо чули једну тираду поновно у којој је дошло и до тога да и код вас то може бити и код вас имате, ви имате, већ продире капитализам, ви сте законски то озаконили – капитализам, страни капитал, разни елементи, дужни сте много на Западу – милијарду и 800 милиона долара, радници су незапослени, имате велику беспослицу, шаљете их у иностранство, имате стотине хиљада у иностранству, у Немачкој и другим земљама итд. Дакле, говорили су нам све оне ствари које стварно и постоје /Едвард Кардељ: Да их срце боли/. Видите, све то знају и код нас, наши људи и кад дођем доле ја то чујем како људи кажу: нас срце боли када видимо шта се у Југославији догађа, шта ће бити

⁹ Званична посета Јосипа Броза Тита Јапану а касније и СССР-у била је априла 1968. године.

са Југославијом. Ја сам онда рекао изгледа да ви њих неправилно информисете и зато их срце боли, али пустите ви да сад нас боли ако треба, а не вас, јер бригу нашу нама пустите, не брините ви о нама, ми ћемо све то исправити. Онда сам морао тумачити због чега смо ми дужни данас вани и онда сам поменуо 1948. годину. Е, па ко је нама 1948. године затворио све уговоре које смо имали, па смо остали висити у ваздуху, с никим нисмо имали, на Западу смо били одсечени јер смо били оријентисани само на вас верујући да ћете као једна социјалистичка земља нама изаћи у сусрет да можемо ми своју земљу изградити и почети ићи напред у изградњи социјализма. Ви сте, рекох, све уговоре прекинули. Шта је нама онда преостало? Преостало нам је то да смо морали гледати на другу страну. Ми смо били дужни и пре рата, стара Југославија је била дужна и ми смо морали све те дугове примити, признати да би могли добити кредите. И, ето, ми смо добили кредите под веома тешким условима, од 11 до 12% камате и све смо до данас те старе дугове исплатили, али се нисмо продали и стојимо данас ту где смо били, без обзира на сав наш притисак. И ако имамо још дугова, то су последице онога не само разарања што је нама рат донео, него и последице поступка 1948. године према нашој земљи. Но, да се не срдимо, али када нам се овако пребацује, шта је 1.800.000, то наша земља може врло брзо да отплати ако би обуставили, рецимо, инвестиције и инвестициону изградњу итд – једну годину дана.¹⁰ То ми брзо можемо отплатити, или ћемо још узимати кредита, ако буде требало, а нама га дају, имају поверења да смо ми солвентни и да враћамо итд. Ту смо мало зауставили онај јаки притисак, односно напад на нас. Ја сам се збиља расрдио, био сам љут, са којим правом има ту да причате на тај начин. Али, каже по теорији и код вас се то може догодити јер, каже, ту има елемената који се сувише слободно изјашњавају, слободно крећу, па чак и ваша штампа исто тако – није казао непријатељски – али исто тако често против Совјетског Савеза итд. Ја сам рекао онда и ваша штампа пише, и не само ваша штампа, него и ви имате наставнике по универзитетима, по армији итд. где говорите о југословенском ревизионизму, где говорите ствари, само што је негативно, а ништа позитивно о Југославији. И тако су ишли наши дијалози. На крају се завршило са тиме да Чехословацима треба помоћи. Ја сам рекао, треба помоћи, и ми Југославија ћемо помоћи, само се нисмо надали таквој помоћи, друкчије смо ми мислили. Као таквој помоћи, и кад је он поставио питање шта сада да радимо – рекох све, само не оно што би довело до једне тешке катастрофалне ситуације, неком силом ко нешто покушава. То не би било добро. Они имају наш став још од онда и ништа новог ми нисмо у нашем ставу унели ту. Ми смо били против сваких покушаја војним путем решавања тога проблема. Најзадњи су били

¹⁰ Јосип Броз Тито је прво споменуо дуг Југославије од милијарду и осам стотина милиона долара, а затим од милион и осам стотина хиљада.

они некако задовољни, кад сам ја рекао да ћемо их помоћи. Нисам рекао у чему ћемо их помоћи, као што ни они нису казали у чему ће помоћи. И ми смо се врло пријатељски и растали.

Тај развитак како је даље ишао у Чехословачкој ви знате. Они су све више и више, по моме, размишљали о томе и дошли до убеђења да ће бити вероватно најбоље да брзим једним потезом, војном операцијом не размишљајући ништа шта ће бити у свету, шта ће да каже комунистичка партија у свету, шта ће мислити разне неангажоване земље, какав ће то бити поен за Американце, који ће исто рећи – ... Ми смо барем у Вијетнам били позвани од легалне владе, а ви сте од никога, па сте ушли, итд.

Једном речју, они су врло лоше смислили. Изгледа да је ту просто невероватно како су толику глупост могли да направе. Ми смо били позвани за време Чјерне (Черна на Тиси – М. С.), за време разговора у Чјерни, ја сам ту вама прочитао тај позив на пленуму, и ми тада нисмо могли видети да су тражили Чехословаци од нас да одгодимо два дана, пошто су се продужили разговори тамо у Чјерни, па после у Братислави, тако да чим је дошло време да смо могли путовати, ми смо путовали.¹¹ Какав је наш утисак био тамо у Чехословачкој?

Прво, да говорим о огромном одушевљењу код народа зато што су нас видели да смо дошли тамо. И тај народ је страховао од најгорег. Да ли је то одушевљење народа и такав величанствени пријем симпатично био гледан од стране тих петорице који су били у Варшави и направили оне документе.¹² Јасно да није.

Друго, ми смо разговарали са њима и нисмо никаквог повода дали у нашим разговорима који би били уперени против Совјетског Савеза или других социјалистичких земаља. Ми смо Чехословацима казали да имате право на свој унутрашњи развитак, да га сами према својим условима решавате. Независност треба да буде ваша осигурана, неокрњена. И то су два елемента из братиславског састанка који су најважнији за вас. Ово друго није толико важно. А ви сами кажете да су они пристали на то и да су се сложили с тиме, а то је био само маневар. Да ли је био само маневар или је то било после, шта се даље догађало, резултат унутрашњег неслагања и међу совјетским руководиоцима, то ја не знам, када је у Москви на пленуму било то изношено, те одлуке које су биле.

¹¹ Крајем јула 1968. одржани су разговори Председништва Комунистичке партије СССР-а и Председништва Централног комитета Комунистичке партије Чехословачке у месту Черна на Тиси, близу словачко-совјетске границе. Након тога, нови разговори били су у Братислави почетком августа 1968. Тек после тих догађаја, Јосип Броз Тито је био у званичној посети Чехословачкој од 9. до 11. августа 1968. године.

¹² Представници комунистичких и радничких партија Совјетског Савеза, Пољске, Мађарске, Бугарске и Немачке Демократске Републике састали су се средином јула 1968. у Варшави.

Ја сматрам да је било неслагања и да су коначно решили да предузму те агресивне мере које су данас у свету већ наишле на огромно негодовање у свим земљама, па и у нашој земљи нарочито.

У разговору са чехословачким друговима ми смо видели да је њима јасно изграђен и план изградње своје земље. Они су јасно прецизно нама казали шта мисле да раде. Прво, припремамо све материјале за федерацију, да формирају федерацију Чешка и Словачка, свака своју владу и онда савезна влада. То је оно што је било веома важно за јединство социјалистичке заједнице.

Друго, питање привреде, да морају ићи на модернизацију, да морају предузети многе мере, јер је јако заостала њихова индустрија. То је тачно, застарела наине индустрија, и читави низ других проблема који су везани за један бржи целокупни друштвени и привредни развој. Они су казали да ће са овима одлучније поступити, да ће те разне клубове растурити, да неће дозволити вишепартијски систем, да ће овај што имају Народни фронт, не као коалицију партија него народни фронт уопште.

Да ли су имали оправдања на основу тога што још ту и тамо негде су били овде неки ексцеси, као што је каменовање Централног комитета од оних балогрда оне уличне тамо, или неки тамо испод, или неки чланак у њиховој штампи, то је *lapsus linguae* који има нешто позади тога. Није било никаквих таквих питања на којима би они могли после Братиславског споразума да би имали право да направе тај *lapsus* кога су направили.¹³ Према томе, то је био један онако заплетњачки напад неизазван без одобрења и без питања легалне владе и легалних власти у Чехословачкој и резултате ми сада видимо.

Ми данас на том пленуму, разуме се, треба на томе озбиљно поразговарати, ви сте видели већ оне изјаве Председништва и Извршног комитета Савеза комуниста, али мислим да би овде требала бити једна резолуција израђена која би била мало опширнија, тако да би већ била наша линија по свим тим питањима, линија даљњег нашег кретања у нашој унутрашњој земљи и наших ставова да не би ту долазило до различитих третирања тога случаја са Чехословачком.

Јасно је да читав наш, када сам мало прије споменуо да протагониста није ту Чехословачка него Југославија, да је читав наш досадашњи развитак, наши ставови, већ годинама одавно, све је то било такорећи један материјал на основу кога су они дошли до убеђења да ако би то, тај курс Југославија

¹³ Братиславски споразум био је потписан 3. августа 1968. године на састанку највиших представника Чехословачке, Совјетског Савеза, Пољске, Немачке Демократске Републике, Мађарске и Бугарске. Према натписима у југословенској штампи, споразум је оцењен као „документ помирења“, док је даља полемика о спору била обустављена. *Борба*, 4. август 1968, стр. 1–3; *Политика*, 5. август 1968, стр. 1–2.

продубљивала тамо у тим њиховим лагерским земљама, да би то било онда дефинитиван крах неке политике хегемоније Совјетског Савеза, а то они нису хтели. Ја сматрам да је овде свакако у Москви, пошто је био онај пленум, ја не знам који је то пленум био ове године, овај задњи пленум, да су на том пленуму донешени ставови и одлуке које иду на преко 20. и 22. конгреса, иду опет на старе позиције, и таква је политичка линија и у унутрашњем развијању и према спољном свету прилично темељито доле прорађивала у партији, као што се данас прорађивао и овај чехословачки случај са једним накарадним објашњавањем да је то било већ одавно спреман један план не сада само за Чехословачку, него један план прије како да се то направи.

Дакле, другови сада мало да размислимо и данас овде на који начин, како ми треба да се поштујемо. Ја сматрам треба равноправно просуђивати ствари јер ми не можемо из те коже вани, али морамо бити принципијални, ми морамо да њима јасно дадемо знања и свакоме, ја сам већ имао прилике данас да дам знаке, да ми ћемо бранити ако би дошло до нечега што би угрожавало нашу независност да ћемо свим средствима знати чувати нашу независност, наш слободни развитак па макар с које стране нас ко угрожавао.

Тако да на то требамо мислити и наша земља треба бити спремна. Разуме се не требамо ствари прејудуцирати, не требамо се залетавати, али треба бити опрезан, ђаво би га знао ко шта мисли. И данас видимо да су изненада Чехе преко ноћи, да ће поклопити извесну земљу, а не да се то најављује да ћемо чинити то и то. Наша земља се налази у таквом географском положају веома осетљивом. Ми смо до сада мислили да имамо залеђе. Ја у то залеђе много више не знам. Будите уверени да сам ја веровао да ће урадити. Али ово што је сада учињено и што су они учинили, то је ужасан ударац, на поверење кога је било још према њима и ударац је свим прогресивним снагама у свету, и ударац је по самој њиховој сопственој, и они су изгубили сада престиж огроман, огорман су престиж изгубили у Африци и Азији, а о питању тога некаквог саветовања на врху ја не верујем да ишта може од тога бити. Они су сами себи прилично направили медвеђу услугу.

Ја бих хтео да се данас овде продискутира мирно, хладнокрвно, да не дајемо изјаве које би могле бити схватане као непријатељски акт према Совјетском народу или према другим народима социјалистичких земаља. Требамо бити принципијелни и говорити о стварима онаквим речима на једном достојанственом нивоу једне партије, треба да буде то сам хтео да кажем.

Ко даље жели реч, да пређемо на дискусију.

Јуче сам гледао телевизију, 250.000 људи, гледао сам Плавог (Мијалко Тодоровић – М. С.) и оно када каже да је укаљана та најславнија застава.

1948. је била укаљана али смо ми много учинили да ту мрљу са ње скинемо и сада је поново пала. Да ли ћемо сада успети тако лако – то је питање. Није ни то лако било а ово ће бити још теже.

Нема нико да се јави за реч? Дајте кажите своје осећаје, ваљда нешто осећате. Ја знам да смо сви помало ошамућени а ја сам доста али морамо да размишљамо.“

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Dvacáté století – The Twentieth Century,
Univerzita Karlova v Praze,
Filozofická fakulta, Praha, 2009, 219 str.

Naučni istorijski časopis Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta u Pragu (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze) *Dvacáté století – The Twentieth Century* predstavlja promenjenu verziju nekadašnjeg zbornika studija *Dvacáté století*, koji je izlazio jednom godišnje od 2004. godine. Kako je predsednik Redakcionog saveta časopisa i direktor Instituta za svetsku istoriju Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta u Pragu (Ústav světových dějin FF UK v Praze) doc. dr Martin Kovarž (Martin Kovář) istakao u uvodu *Dvacáté století – The Twentieth Century*, 2009/1, stari brojevi godišnjaka *Dvacáté století* imali su dobar odjek u naučnoj javnosti, ali je dinamika izlaženja bila nedovoljna, tako da je godišnjak prerastao u časopis i od proleća 2009. izlazi dva puta godišnje (neparni broj časopisa je na češkom, a parni broj na engleskom jeziku). U radu na stvaranju časopisa *Dvacáté století – The Twentieth Century* angažovano je nekoliko katedri i instituta na Filozofskom fakultetu Karlovog univerziteta u Pragu, pre svega Institut za svetsku istoriju, zatim Centar latinoameričkih studija (Středisko iberoamerických studií), Institut Dalekog istoka (Ústav Dálného východu) i Institut slavističkih i istočnoevropskih studija (Ústav slavistických a východoevropských studií). Redakcioni odbor časopisa čini nekoliko profesora sa Filozofskog fakulteta: Ivan Jakupec (Ivan Jakubec), Martin Kovarž, Robert Kvaček (Robert Kvaček), Jozef Opatrni (Josef Opatrný), Jan Pelikan (Jan Pelikán) i Jan Sikora (Jan Sýkora), dok je redakcioni savet sastavljen od 29 naučnih radnika iz Češke Republike, Nemačke, Velike Britanije, SAD-a, Austrije i Srbije (prof. dr Milan Ristović). U redakciji predvođenoj Jaromirom Soukupom (Jaromír Soukup) nalaze se doktoranti i asistenti Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta: Jirži Nedvjed (Jiří Nedvěd), Stanislav Tumis (Stanislav Tumis), Ondržej Vojtjehovski (Ondřej Vojtěchovský) i Ondržej Žila (Ondřej Žíla).

U prvom broju u 2009. godini *Dvacáté století – The Twentieth Century* objavljuje no je osam studija iz političke, privredne i društvene istorije, četiri teksta posvećena godini 1968. i jedanaest prikaza, uz već pomenutu uvodnu reč doc. dr Martina Kovarža. Svaki članak časopisa je recenziran i sadrži apstrakt na engleskom jeziku.

U tekstu „Od hladnog do imaginarnog rata. O angloameričkoj istoriografiji nastanka hladnog rata u kontekstu međunarodnih odnosa“ (*Od studené k imaginární válce. K angloamerické historiografii vzniku studené války v kontextu mezinárodních vztahů*), autor Jaroslav Fiala (Jaroslav Fiala) je pokušao da predstavi osnovne ideje u angloameričkoj istoriografiji o nastanku hladnog rata. Kako je autor istakao, s jedne strane tradicionalisti su zastupali ideje uz pomoć kojih su objašnjavali postupke SAD-a kao reakciju na sovjetsku pretnju, dok su se s druge strane revizionisti usredsredili na

funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema u SAD-u i na sovjetsko interesovanje o bezbednosti. Radek Sobjehart (Radek Soběhart) je u svom članku (*Pojem „politična“ u teoriji Carla Schmitta. Příspěvek k dějinám idejí Výmarské republiky*) pisao o pojmu „političan“ u teoriji jednog od najznačajnijih pravnika Vajmarske republike Karla Šmita (Carl Schmitt).¹ Jedini rad koji se bavi pitanjem zemalja bivše SFRJ je članak Ondržeja Žile o demografskoj situaciji u Bosni i Hercegovini 90-ih godina XX veka (*Demografická situace v Bosně a Hercegovině v 90. letech 20. století. Nucené migrace jako klíčový faktor proměn etno-demografického stavu Bosny a Hercegoviny*). Etno-demografske promene stanovništva u Bosni i Hercegovini autor je pokušao da prikaže kroz brojne statističke podatke i grafikone, ali i da predstavi uzroke koji su do toga doveli, kao i društveno-ekonomske posledice prinudnih migracija. U radu Vaclava Horčičke (Václav Horčička) analiziraju se posledice ulaska Austro-Ugarske u Prvi svetski rat po privredne i društvene odnose Austro-Ugarske i SAD-a (*Vstup Rakousko-Uherska do první světové války a jeho důsledky v hospodářské a sociální oblasti ve vztazích se Spojenými státy americkými. Vývoj vzájemného obchodu v letech 1914–1915*). Autor se takođe bavi pitanjem društvenog položaja emigranata iz Austro-Ugarske u SAD-u na početku Prvog svetskog rata. Petr Beranek (Petr Beránek) napisao je rad posvećen indijskim radikalnim nacionalistima, predvođenim Boseom (Subhas Chandra Bose), koji je pred početak Drugog svetskog rata bio izabran za predsednika Indijskog nacionalnog kongresa, da bi nakon izbijanja rata u Evropi i brojnih nesporazuma u Indiji, napustio svoju zemlju i emigrirao u Nemačku, gde je nastojao da ostvari dobru saradnju sa Trećim rajhom (*Indičtí radikální nacionalisté a hitlerovské Německo*). Pitanjem revizije Trijanonskog ugovora i povratka pojedinih teritorija sa mađarskom manjinom u Čehoslovačkoj, Rumuniji i Kraljevini SHS u okviru Mađarske bavi se rad Martine Soukupove (Martina Soukupová). U svom članku (*Rothermerova akce z roku 1927. Pokus o revizi trianonského míru*) Soukupova opisuje neuspeli pokušaj engleskog lorda Rotermera (Harold Sidney Harmsworth - lord Rothermere) da kroz englesku štampu juna 1927. podstakne reviziju Trijanonskog ugovora o miru, što je naišlo na neodobranje pre svega članica Male antante. Studija Aleša Bržize (Aleš Bříza) govori o nekim aspektima promene nemačke vojske od novembra 1918. do marta 1919. u oružane snage republike, ali i o teškoj situaciji u kojoj se vojska i uopšte Nemačka nalazila nakon poraza u Prvom svetskom ratu (*Cesta z chaosu. K některým aspektům proměny německé císařské armády v republikový Reichswehr*). Dušan Radovanović je u svom radu (*Intelektuální invaze na kontinent. Evropské vysílání BBC za druhé světové války*) predstavio britansku radio-propagandu i njene napore da informiše ljude u zemljama koje su okupirale Sile osovine, ali i da ujedno podigne moral i pojača njihov otpor protiv nemačke vojske.

Poslednja četiri članka u časopisu *Dvacáté století – The Twentieth Century*, 2009/1, vezana su za dešavanja oko Praškog proleća 1968. godine i objedinjuju celinu naslovljenu „Godina 1968. u međunarodnom kontekstu“ (*Rok 1968 v mezinárodním kontextu*). U pitanju su radovi sa istoimene naučne konferencije održane aprila 2008. u Hradec Kralovima, u Češkoj Republici u organizaciji Istorijskog instituta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Hradec Kralovima (Historický ústav Filozofické fakulty Uni-

¹ Карл Шмит је свој најзначајнији рад *Der Begriff des Politischen* публиковао 1932. То дело је објављено у Загребу 1943. године под називом *Појам политике и остале расправе*, док је нови превод и издање *Појам политичког* било 1995. у Београду у оквиру „Трећег програма“, бр. 102.

verzity Hradec Králové) i Instituta za svetsku istoriju u Pragu. Ondržej Felcman (Ondřej Felcman) je pisao o čehoslovačkoj Narodnoj skupštini u vreme Praškog proleća (*Československé Národní shromáždění v roce 1968*), Martina Miklova (Martina Miklová) o studentskom pokretu u Brnu do okupacije Čehoslovačke, o studentskim protestima u novembru 1968. u Brnu i o slabljenju samog pokreta u prvoj polovini 1969. (*Hnutí vysokoškolského studentsva v Brně v letech 1968–1969*), zatim Daniel Povolni (Daniel Povolný) o prvom pokušaju sovjetske vojske da uđe u Čehoslovačku maja 1968. (*První pokus Sovětů o vstup do Československa v květnu 1968*) i Dalibor Statnjik (Dalibor Státník) o sindikatima, masovnim organizacijama koje su činile deo programa reformi Praškog proleća (*Nová odborová politika jako autentický pokus o socialistickou reformu*). Pored 12 stručnih radova, u časopisu je objavljeno i 10 prikaza na češkom i jedan na slovačkom jeziku i to čeških, nemačkih, austrijskih, engleskih i jedne norveške knjige. Autori prikaza su Petr Beranek, Aleš Bržiza, Pavol Jakupec (Pavol Jakubec), Martin Kovarž, Jaromir Soukup, Miroslav Šeptak (Miroslav Šepták), Stanislav Tumis i Jaroslav Valkoun (Jaroslav Valkoun).

Predstavljene studije i članci napisani su prevashodno na osnovu relevantne literature, kao i objavljenih i neobjavljenih izvora. Ti tekstovi pružaju značajan doprinos boljem sagledavanju nekih istorijskih aspekata i nedovoljno obrađenih tema. Na kraju, treba pohvaliti ideju, ali i spremnost Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta i njegovih instituta da pored neparnog broja na češkom, paran broj časopisa bude na engleskom jeziku, što časopisu *Dvacáté století – The Twentieth Century* daje veći međunarodni značaj. Ne treba zaboraviti ni to da u češkim naučnim krugovima duži vremenski period postoji interesovanje za proučavanje istorije Balkana i ujedno istorije Jugoslavije, tako da ostaje nada da bi se u nekom od narednih brojeva ovog časopisa mogli pojaviti i radovi istoričara iz Srbije.

Mr Milan SOVILJ

Момчило Исић,
Сељаштво у Србији 1918–1941, књ. 2:
 Просветно-културни и верски живот, Службени гласник,
 ИНИС, Београд, 2009, 558 стр.

Момчило Исић, научни саветник Института за новију историју Србије, спада у ред оних наших историчара који су, свесни значаја тематског круга чијем истраживању су посветили свој професионални живот, истрајни у томе да у потпуности, односно у највећој могућој мери у којој то дозвољавају извори који су често непотпуни или чак фрагментарни, истраже све „рукавце“ који воде до свеобухватног разумевања неке појаве, процеса или у случају колеге Исића, друштвеног слоја који је у периоду када је посматран био изразито доминантан у оквирима Србије. Стога је он питању сељаштва и његовог положаја у Србији у периоду између два светска рата пришао на такав начин који је омогућио његово сагледавање из свих релевантних углова. Имајући у виду значај сељаштва за оновремено друштво, велики обим грађе која о сељаштву постоји у српским архивима и значајан број већ објављених текстова, јасно је да резултати до којих је Исић дошао током више годи-

на истраживачког рада нису могли бити презентовани у само једној монографији. Зато књига *Сељаштво у Србији. Просветно-културни и верски живот*, која се појавила 2009. године, представља логичан наставак већ објављене Исићеве књиге *Социјално-економски положај сељаштва* која је у два тома објављена 2000, односно 2001. године, и са њом чини свеобухватно замишљену студију *Сељаштво у Србији између два светска рата*. На тај начин, стручна и читалачка јавност добила је могућност да се о готово свим аспектима живота и рада сељаштва у Србији од 1918. до 1941. информише на једном месту, на прегледан и разумљив начин, уз обиље статистичких података који су у текст уклопљени тако да га не оптерећују превише и не ремете комуникацију читаоца са текстом.

Радом на књизи о просветном, културном и верском животу сељаштва у Србији у међуратном периоду Момчило Исић је на успешан начин спојио две најзначајније теме којима се и раније бавио. Прва је сељаштво и његов положај а друга школство и његов развој и значај у Србији. На обе теме он је већ објавио неколико успешних монографија па тако књига *Сељаштво у Србији. Просветно-културни и верски живот* долази и као својеврсна синтеза утемељена на знањима која је аутор стицао дуги низ година. С обзиром на то да у периоду који је истраживан Србија није постојала као независна држава или јединствена административна јединица у оквиру Краљевине СХС/Југославије, Исић се, када је у питању био простор и људи који су били предмет његовог истраживања, ограничио на територију Краљевине Србије и Старе Србије (Рашка, Косово и Метохија) коју је Србија добила после балканских ратова. Сељаштво на том простору, које је непосредно после Првог светског рата чинило преко 80% укупног становништва, његово (не)просвећивање, културне потребе и верски живот чине окосницу Исићевог истраживања и тематски оквир текста који читалац има пред собом.

Ова књига резултат је истраживања које је у потпуности утемељено у архивској грађи, махом фондова Архива Југославије, од којих је најзначајнији фонд Министарства просвете Краљевине СХС/Југославије. Аутор је користио и сву релевантну литературу која је била од значаја за тему којом се бавио, иако српска, и раније југословенска, историографија у прошлости (као ни данас) није посвећивала велику пажњу оваквим истраживањима која су фундаментална и незаобилазна за разумевање модернизацијских процеса у Србији током 20. века. Књига о којој је реч структурирана је логички и прегледно. Подељена је на увод, у коме аутор даје преглед просветних, културних и верских прилика у Краљевини Србији од првих година 20. века до почетка Првог светског рата, и три велике целине које чине језгро текста и које су насловљене „Утемељеност школе међу сељаштвом“, „Царство неписмености и непросвећености на селу“ и „Верски живор сељаштва“.

Први део књиге, „Утемељеност школе међу сељаштвом“ бави се пре свега местом и улогом школе у животу сељаштва. Пошто просвећивања народа нема без његовог описмењавања, у чему највећу улогу увек има основна школа, у овом делу књиге, који и обимом и значајем чини централни део читавог текста, подробно се анализира бројност и географски распоред основних школа у Србији у периоду између два светска рата, као и њихов материјални положај, који се одражавао и на успешност њихове мисије у селима где су отворане. Исић у овом делу књиге говори махом о непостојању адекватних материјалних предуслова за ефикасан рад школа који су били бројни, почев од недостатка новца за издржавање школа и учитеља,

недостатка простора и подесних школских зграда, малобројности школа и њихове оскудне опремљености наставним средствима па до недостатка довољног броја учитеља који би у њима радили. На овом месту, аутор анализира и веома раширен проблем непотпуне обухваћености сеоске деце школовањем, који је постојао и у претходним периодима и који је уско био повезан са наслеђем и традиционалним васпитањем, поготово женске деце. Чини се да је управо неуспех просвећивања у прошлости утицао да тако непросвећени родитељи не схвате значај школе за будућност своје деце. Нарочито тешко стање у вези са уписом деце у основне школе настало је после Првог светског рата када су генерације деце која због рата нису ишла у школу, као и велики број оних којима је рат прекинуо школовање, доспеле пред врата школа чији број је био мањи и у којима је било још мање учитеља. Такође, у центру Исићеве пажње у овом делу књиге су и проблеми попут одустајања од школовања већ уписане деце, успеха ученика, њихове пролазности у више разреде и школовања у разним видовима средњег образовања, од грађанских до занатских и трговачких школа, гимназија, учитељских, пољопривредних или богословских школа. Његовој пажњи, најзад, није измакао ни феномен високошколаца пореклом са села, ма колико мали био њихов број, који је, као податак сам за себе већ говорио много.

У другом делу „Царство неписмености и непросвећености“ колега Исић се углавном бави узрочно-последичном везом између неписмености и непросвећености и напорима државе да „разбије“ ту међузависност. Док је у првом делу књиге у центру његове пажње била школа, најпре основна, али и школовање уопште, у овом делу књиге доминантна пажња је посвећена учитељу као централној фигури у настојањима да се сеоско становништво одлепи од дна на које га је вукла вековна неписменост и непросвећеност. Полазећи од констатације да су неписменост, незнање и непросвећеност били широко распрострањени на српском селу, аутор је анализирао свест државе о потреби народног просвећивања која је постојала али која није адекватно институционализована. Према Исићевим истраживањима, јасно је да држава није посветила адекватну пажњу изградњи институција и законске регулативе који је требало да просвећивање сеоског становништва учине ефикасним. Успеху просвећивања на селу нису погодиле ни честе промене учитеља у сеоским школама као ни малобројност организација које су се просвећивањем на селу, у разним видовима, бавиле на иницијативу приватних лица. Услед свега тога, напори који су постојали у виду организованог ваншколског описмењавања одраслих лица, разних поучних предавања, покушаја да се књига укорени у сеоској кући, организовања домаћичких школа и течајева, зимских течајева и покушаја организовања смисленог забавног живота на селу нису уродили плодом. Резултати до којих су сви ти напори довели, према Исићу, могу се окарактерисати као ограничен успех или чак неуспех, иако је било и појединачних охрабрујућих примера.

Трећи део књиге „Верски живот сељаштва“ чини тематски издвојену целину и представља посебну вредност Исићеве књиге. Полазећи од постојања доминантне православне верске опредељености становништва Србије у периоду између два светска рата, аутор не заобилази ни другу најбројнију верску групу у Србији коју су чинили муслимани, пратећи и верски живот њиховог сељаштва. И овде, слично примеру основне школе из првог дела књиге, он полази од инфраструктуре

и материјалне основе на којој се одвијао верски живот сељаштва. Пратећи бројност цркава у односу на број села и њихових становника, и анализирајући положај и улогу сеоског свештенства и верске наставе на селу, он поставља и суштинско питање религиозности и нерелигиозности сељаштва. Даље, разматра утицај вере и верских обичаја на свакодневни живот сељаштва оличен у поштовању постова, празновању верских празника, породичних светковина, крсне славе, сеоске славе, као и њихов утицај на поимање смрти код сељаштва или формирање моралних вредности. Аутор и у овом случају указује на резултате активности цркве на селу и њених настојања да убичајеним својим деловањем, али и преко богомољачког покрета који је инспирисао владика Николај Велимировић, подигне ниво религиозности сељаштва. Верски живот сељаштва исламске вероисповести анализиран је на сличан начин, почев од наслеђа исламске заједнице, њене унутрашње организације, материјалних услова за деловање оличених у броју и мрежи џамија, бројности и улоге верских службеника до места и улоге исламске верске наставе у основној школи и уопште у просвећивању народа. Верски живот сељаштва исламске вероисповести, као и код православних, приказан је кроз призму поштовања и празновања верских празника, обичаја, веровања, остатака хришћанске традиције у то време још увек присутне међу тим становништвом и улоге коју је вера имала при практиковању друштвених обичаја везаних за рођење и негу деце, склапање брака или сахрану умрлих.

Најзад, у закључку текста дат је концизан преглед изложене материје и још једном потенцирани главни закључци које је аутор извео из подробне анализе великог броја архивских докумената и личног истраживачког искуства бављења овом и сличним темама везаним за сељаштво у Србији и његово просвећивање путем описмењавања и школовања.

Поред основног текста, књига је опремљена и пописом извора и литературе, штампе и периодике који су коришћени приликом њеног писања, као и регистром географских појмова који омогућава лакшу претрагу текста.

Обимна студија Момчила Исића *Сељаштво у Србији. Просветно-културни и верски живот* представља вредан допринос српској историографији. Она поставља суштинска питања о положају сељаштва у Србији у периоду између два светска рата и на та питања нуди научно засноване одговоре. На тај начин, ова књига је себе препоручила пре свега стручној јавности и колегама које истражују исти период српске историје, али не само њима. Она ће свакако бити занимљива и истраживачима из области етнологије, антропологије или социологије религије па и широј читалачкој јавности која жели да сазна нешто више о сељаштву у Србији и његовом положају у прошлости.

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Наташа Милићевић,
*Југословенска власт и
српско грађанство 1944–1955,*
ИНИС, Београд, 2009, 642 стр.

Обимна и награђена студија долази из пера дугогодишње сараднице Института за новију историју Србије. Колегиница Милићевић се пре десетак година одважила да крене у једно поље истраживања које је до тада већ било предмет интереса словеначких, хрватских, српских и иностраних историчара. Постојао је цео један тренд преиспитивања наслеђа комунистичких земаља после Другог светског рата. Сведоци смо да је ту било различитих приступа и нивоа обраде сложене теме. Негде је био доминантан националистички а негде идеолошки дискурс. Историјски „поражени“ социјалистички пројекат са краја 80-их готово да није имао прилику да добије право, бар у науци, на адекватан третман. Мешала се у радовима реторзија и револуционарна репресија, нису се одвајали легитимни судски процеси за националну издају и ратни злочин, па и онај за геноцид, од „бољшевичког“ или „партизанског“ терора. Било је, такође, претеривања са непровереним бројем страдалих, погубљених и осуђених. Уместо старих митова који су деценијама владали у политичком говору и науци почели су да се креирају нови. Једна од варијаната је било доследно прихватање емигрантског наратива. У међувремену изашле су и неке новије студије у земљи и свету произашле из сличних научних пројеката (Срђан Цветковић, *Између српа и чекућа. Репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2006, докторска теза Michael Portman, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952, Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien, 2008).

Дакле, како се у овој сложености сналазила Наташа Милићевић? Преваходно, пред нама је рад који покушава да демонстрира научност насупрот исхитреној и натегнутој интерпретацији и пристрасности. Садржај је богат и у њему ће историчари, али и други знатижељни читаоци наћи слику једног времена, саставнице друштвене и политичке историје. Наћи ће такође путоказе за многе архивске фондове или мало коришћене објављене изворе. На једном месту окупљена су и многа појединачна мемоарска казивања којима се илуструју делови садржаја. Историчарка је добро упућена у онај део историографије који претходи њеним истраживањима и који представља оквир за ситуирање ове теме. Дакле, све што бисмо у најкраћем могли означити као историју револуционарне смене власти са посебним освртом на Србију и решавање српског питања у новој етапи југословенске државе.

Тематски ауторка прати судбину грађанства у Србији од његовог настанка у модерној историји обновљене државе, сва искушења и држање током окупације до његове интеграције у ново друштво после Другог светског рата. У међувремену, а то је тежиште ове студије, два поглавља, друго и треће (стр. 87–461) посвећена су политичком и економском развлашћивању виших или имућнијих слојева грађанске класе, репресији и кажњавању.

Концентрисана на Србију, која је прва ослобођена присуства окупатора и где је срушен систем окупационе власти, Милићевићева реконструира облике политичке принуде у пракси у којој „нема демократије за све“ и однос према опозицији која још увек мора да се толерише јер почива на међународном концензусу.

У овом сегменту занимљиве су странице (104–105) које се односе на поступке реконструкције бирачких спискова, одузимањем права одређеним категоријама грађана, али и тактици спровођењу на многим конференцијама где су се листе шириле а појединци етикетирани и губили право да гласају за Уставотворну скупштину. У овом кратком периоду привидног плурализма важан је део који је ауторка посветила грађанској опозицији и српском питању (стр. 121–128). Изложене су не само полемике које је водио Милан Грол на страницама *Демократије*, где је истицао да је његова странка прихватила начело федерализма још 1932. године, али нису могли прихватити одвајање Црне Горе и Македоније из састава српске јединице. Цела опозиција противила се унапред одређеној дводомности Уставотворне скупштине јер се тиме прејудиицирало федеративно уређење утврђено на Другом заседању АВНОЈ-а. Из Стенографских белешки са заседања Привремене Народне скупштине, записника са седница Извршног одбора ЈНОФ-а Србије, ауторка излаже дискусије републиканца Јаше Продановића о штетности најављеног права на самоопредељење до отцепљења, давање Црногорцима статуса посебног народа уз навођење историјске аргументације и чињеница. Продановић се успротивио чињеници која је олако прихватана од комуниста да је српски народ хегемонистички и упозоравао да је проблем „шовинизам других око нас (...) јер се манифестује на многобројне начине“ (стр. 127). На овим страницама нашле су места и речи др Васе Чубриловића у дискусијама око права на самоопредељење и отцепљење – „свима се ово право даје али српском народу се не даје“. Чубриловић је указивао да је српски народ главни носилац државности и стварања велике државе и постављао питање „да ли је у интересу државе стварање толиких покрајина, а невођење рачуна о ствари српског јединства“ (стр. 127). Било је и оних који су комунистички режим оштро квалификовали као „аморалан и скроз антисрпски“ (стр. 128).

Када је реч о економском развлашћивању, утврђују се три фазе. Темелито је размотрена у нашој историографији и на темељу властитих истраживања конфискација и секвестар, замена новца, борба против шпекулације и саботаже, ревизија права на пензију, аграрна реформа и национализација (стр. 129–236). Уз реч, ауторка користи и фотографије, факсимиле пропагандних плаката, карикатуре и графиконе. На тај начин прегледни извори из историје Србије могу се корисно употребити у компаративним анализама историчара који за предмет имају неку другу републику наследницу Југославије.

Треће поглавље књиге под насловом „Репресија и одговори“ (стр. 237–460) не само својим обимом него и садржајем представља и представљаће можда најважнији део студије приликом њене рецепције или критике.

Ауторка сматра да је комунистичка идеологија налагала репресију у стварању „новог друштва“. Процес је на простору Србије имао три фазе. Прва од јесени 1944. до јесени 1945. године, друга од 1946. до 1948. и трећа од сукоба са ИБ-ом до 4. пленума КПЈ. За разлику од једног броја историчара и публициста који објављују од 1990. године, историчар Наташа Милићевић је суздржана у погледу понуђених квантификација убијених по кратком поступку у првој фази репресије. Она закључује „да број стрељаних по кратком поступку или на тајним процесима никада неће бити тачно утврђен“ и додаје да су „досадашње процене броја жртава различите и да су зависиле од оних који их износе; антикомунистички оријентисани учесници и сведоци времена говоре о бесмислено великим бројевима, док присталице покрета

и учесници власти помињу мале бројеве. Чак и истраживачи наводе цифре које је тешко научно оправдати. Створен је „мит о бројевима“ жртва репресије“ (стр. 592).

Милићевићева наводи све до сада релевантно презентирани бројеве страдалих како у Србији тако и за цео простор бивше Југославије, дајући своје коментаре и изворе (стр. 261, 267, 268, 285, 286). Прецизно су идентификовани носиоци кратких суђења и органи, у првом реду комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, који су предлагали хапшења и стављање под војни или суд чести. Износи се поново познати подаци колико је било укупно оптужено по Комисији, а колико на крају суђено. Број оптужених у 1946. и 1947. за сва криминална дела, мада под извесном резервом, према архивским изворима тужилаштва, био је прилично велики, готово сваки стоти становник. Далеко већи број је био хапшених и испитиваних. На крају велики број оптужених је ослобођен. „За разлику од вансудских стрељања, стрељања на основу судске одлуке знатно је лакше пратити“ (стр. 287). Постоје подаци за 57 процеса у Србији на којима су била оптужена 184 лица (116 на смрт). Неке пресуде на смрт су касније преиначене у робију (нпр. индустријалци браћа Теокаровић). Новине су доносиле и листе стрељаних по кратком поступку одлуком војних судова различитог степена, углавном месних. На страницама књиге се разматрају познати процеси, као онај из октобра у Београду са 104 лица, али нас ауторка често уз факсимиле плаката обавештава и о оним у другим градовима. Књига је илустрована многим прикупљеним примерима из којих се види карактер оптужница у функцији не само санкционисања стварне сарадње са окупатором, већ посебним тумачењем познатих факата, санкционисањем грађанске класе и њених истакнутих претставника као таквих, као класног непријатеља.

Наташа Милићевић је, у нешто мањем истраживачком обиму, покушала да упоређује строгост осуда на простору Србије са онима у другим југословенским земљама, посебно у Хрватској, па и на примеру глумаца. Поређење показује да је у Србији био далеко строжији критеријум. Управо испод поднасловa „Да ли су постојала двострука мерила?“, наводи забринутост Јаше Продановића на сеници Извршног одбора ЈНОФ-а Србије, који је примећивао „кад су Срби у питању онда се губи глава и за сарадњу у часописима“, а када су Хрвати у питању, онда је нешто другачије „па се и председник једног усташког преког суда осуђује на 10 година принудног рада“ (стр. 402). Читаоцима на овом месту скрећемо пажњу на напомену бр. 453 у којој је шире објашњен документ са погледима једног немачког сведока, бившег аустријског конзула, такође ухапшеног и суђеног, под називом „Проблеми квислинга“ (25. јануара 1946). То је слика и типологија свих актера југословенске драме.

Готово шездесет страна књиге посвећено је одговорима српског грађанства на репресију (стр. 407–467) како у земљи тако и међу онима који су се затекли у емиграцији. Направљен је исцрпан преглед свих форми отпора, од илегалних омладинских група, остатака организације Драже Михаиловића, до оних политичких снага које су деловале у оквиру ЈНОФ-а или као самосталне политичке странке до новембарских избора 1945. године. Постојала је и пасивна резистенција, повлачење у своје предратне кругове, одбијање контакта са „новима“. После 1948. постојала је нада да ће се можда све изгубљено повратити. Бележе се спонтана окупљања око истакнутих старих политичара. Сања се и о „трећој“ Југославији. Они повезани

са емиграцијом очекивали су помоћ са Запада. Хапшења тако окупљених група и нова суђења, подршка Запада Јосипу Брозу, као да су утицали да се коначно почне прихватати модус вивенди. Наташа Милићевић то назива „тиха интеграција у ново друштво“. Новом времену била је потребна стручност и то је била улазница за највећи део ранијег грађанства. Тај процес је постепено почео већ после самог ослобођења да би касније само добио на замаху. Интересантни су подаци за важне државне установе какви су судови или војска (стр. 461–560).

Наташа Милићевић види, на крају своје студије, маргинализацију значаја старе грађанске класе кроз преобликовање некадашње социјалне структуре Србије. Нова урбанизација, коју карактерише масовно досељавање у градове, одузела је некадашњи примат старим структурама. Масовно образовање новопридошних омогућило им је преузимање стручних послова које су раније обављале само генерације грађанске класе.

На крају, пажљивији читалац ће приметити да се ауторка ове драгоцене студије на много места мучи да дефинише друштвену или историјску категорију којом се бави почев од наслова до разраде у првој глави те током коришћења одабраног појма у наставку студије. Ако бисмо се задржали само на четвртој глави, учинило би нам се да се читав сукоб одвијао на релацији село – град, где је овај последњи, у својој старој форми, „изгубио“. Био би то погрешан закључак, али и доследна последица нерашчишћености појма „грађанство“ са почетка студије. Упркос коришћеној литератури, није доследно изведено раздвајање филозофског поимања грађанског друштва – где је грађанин (и села и града) као појединац основа политичког система демократије преко својих општих и посебних права, основа заједнице и свеколике надградње, и оног социолошког – где се грађанство може одредити као издвојена социјална група или разделити на своје слојеве. У подваријанти тек кроз социологију културе стигли бисмо до питања урбано – рурално. Тако ће се читаоцу учинити да је предмет репресије све што је још од Старе Србије, па преко Краљевине Југославије прихватило градски стил живота те уживало у правилима система слободног предузетништва, правне државе и сл. „Ко у структури градског становништва и српског друштва припада грађанству?“, пита се наша колегиница и наставља: „Неграђански карактер сељака и радника, као и градске сиротиње није споран. Сељаци су све време у односу на грађанство не само најмасовнији друштвени слој, него и други пол и типично су неграђанска група по месту живљења, типу привређивања, али и начину живота“ (стр. 28). Ова преузета дефиниција би сугерисала да су у грађанском рату у Србији учествовали само мањи делови градског становништва, те да су они, горње друштвене класе, виши и средњи слој били предмет будуће репресије. Историјска слика, као и сама ова студија показује да то није било тако и да се радило о насилном укидању претходног поретка ствари који није био само либерално-демократски (стр. 38) већ и конзервативно-демократски са значајном државном интервенцијом у привреди, из чега је положај извлачило високо управно чиновништво, горњи и средњи партијски ешалони. Српско село, у коме су све велике српске странке имале своју базу, деценијама је давало и партијске и политичке прваке и нерадо се одвајало од својих традиционалних вредности и поимања државе. Дакле, и оно ће једним својим делом, поделити судбину „грађанства“. Оно већинско, мобилисано за завршне операције и ослобођење земље или оно, скоро 200.000 њих, заточено у немачким

логорима, биће одсутно са политичке сцене Србије у време револуционарних промена.

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ

Zoran Janjetović
Nemci u Vojvodini,
Beograd, 2009, 381 str.

Откривање нових али и враћање у историографији већ познатим и обрађиваним питањима и историјским темама, ново читање извора и изналажење новог угла посматрања прошлости, отворили су простор преиспитивању једном постављених „истина“, јасно указујући да нема затворених тема и дефинитивних одговора. Простор за нови истраживачки подухват је неограничен и тиме чини професију историчара једнако узбудљивом и пуном изазова али и одговорном у свом научном исходу. Књига др Зорана Јањетовића *Немци у Војводини* представља важан покушај расветљавања релевантне историјске теме и подвргавања научном испитивању до данас уврежених слика и представа о овој мањини. Ради се о истраживању које представља, како сам аутор наводи, синтезу произашлу из вишегодишњег научног рада и бављења питањима националних мањина на тлу југословенске државе, о истраживању насталом уз ослонац на релевантну научну литературу, архивску грађу истражену у домаћим и страним архивима. Хронолошки, живот немачке мањине аутор прати од времена њихове колонизације и настанка првих насеобина на простору данашње Војводине до година непосредно након окончања Другог светског рата, уз приказ судбине Немаца у сусрету са новим комунистичким властима Југославије. На тај начин се пред читаоцима наша једна научно утемељена студија која поред увида у свакодневни живот немачке мањине на тлу Војводине нуди и ново виђење постављеног проблема, пружајући нове одговоре на многа питања везана за политичке активности, економску снагу, национални идентитет, положај Немаца током година Другог светског рата, као и судбину великог дела ове мањине после окончања ратних сукоба. И поред чињенице да је рад просторно ограничен на територију данашње Војводине, када је то било потребно З. Јањетовић даје шири, југословенски оквир посматрања пратећи положај немачке заједнице и у другим деловима државе.

Након речи захвалности, уводног осврта и оцене коришћене литературе, З. Јањетовић кроз наредних четрнаест поглавља, тематски одређених, читаоцима нуди јасну слику социјално-економског развоја, јачања националне свести и политичких активности ове мањине, посебно у периоду између два светска рата. Појава Немаца на тлу данашње Војводине, разлози њихове колонизације и стварање насеобина, као и облици интеракције са локалним становништвом (Мађарима, Србима) предмет су садржаја прва два поглавља („Насељавање Немаца у Војводину и њихове миграције одатле“ и „Суживот Немаца са Србима и другим народима Војводине до Првог светског рата“). Колонизација Немаца која је започела у XVII веку а своје прве масовне облике добила у XVIII, увела је немачку заједницу у већ сложу етничку структуру данашње Војводине. Мотиви колонизације, како аутор

наводи, били су пре свега економског и војностратешког карактера, док је етнички принцип био другоразредни. Односи са осталим етничким заједницама, пре свега Србима, били су обојени међусобним неповерењем, сукобима, антагонизмима, али и различитим облицима сарадње, прихватањем утицаја другог, видљивим кроз начин исхране, одевања, становања. Избијање Првог светског рата означило је почетак промена које ће изменити слику Европе а етничке заједнице у Војводини ставити у нов положај. Ратне године, обрађене у поглављу „Војвођански Немци и стварање југословенске државе“, за немачки мањину обележене су јачањем националне свести и интезивним разматрањем сопственог положаја у будућим, послератним решењима. Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца ову мањину, као уосталом и целокупно становништво на овом подручју, ставља у нов државни и политички оквир и у позицију изналажења – стварања и дефинисања сопственог политичког и друштвеног активизма. Управо живот војвођанских Шваба у међуратном периоду аутор посебно исцрпно подвргава анализи разматрајући различите аспекте живота ове мањине који пружају читаоцу могућност стварања једне целовите слике постављеног проблема. Кроз више поглавља („Социјална структура и привредни живот Немаца у Војводини између два светска рата“, „Школство војвођанских Шваба у Краљевини Југославији“, „Удружења“, „Штампа Немаца у Војводини“, „Верске заједнице са већим уделом Војвођанских Шваба“) пред читаоцима се отвара свет свакодневног живота једне заједнице, начин њиховог организовања, настанак и развој различитих облика удружења и организација, карактер односа са другим етничким групама, са званичним властима, матицом, али и карактер односа унутар саме немачке заједнице. На јасан и систематичан начин, уз поткрепљеност изворном грађом и најновијим историографским истраживањима, аутор представља живот немачке мањине која у новим друштвено-политичким околностима ствара културни, политички, економски израз који јој даје засебан и препознатљив идентитет. Наслеђене или новообразоване институције, друштва, организације немачке мањине, током двадесетогодишњег трајања Краљевине Југославије, пратиле су и биле делом одређене укупним процесима у југословенском друштву, кризама националног, економског карактера и политичким турбуленцијама кроз које је оно пролазило. Немачка мањина на простору Војводине јавља се као заједница углавном пољопривредног карактера уз јако развијену занатску производњу, а истовремено и као заједница која је јачала свој економски статус и хомогеност преко задруга, новчаних завода, банака. Свој друштвени ангажман Швабе у Војводини артикулисале су кроз издавање бројних листова насталих у предратном периоду и у међуратном раздобљу. Штампа, једна од „најсветлијих тачака“ немачког организовања, чији су покретачи били појединци, групе грађана, Културбунд и верске заједнице, била је различитог карактера, политичког, економског, културног, сатиричног и пролазила је кроз искушења цензуре и унутрашњих сукоба унутар савеза Културбунд. Посебно важно место у националној артикулацији и очувању националног идентитета заузимало је школство, које је у периоду између два рата пратио хроничан недостатак уџбеника и наставног особља. Два циља била су присутна у међуратном периоду, ослобађање од мађаризације и јачање школа немачког карактера. Ово друго биће предмет сталних преговора и захтева усмерених ка државним властима, са резултатима видљивим тек у годинама пред избијање Другог светског рата. Током међуратног раздобља организовани облици живота међу немачком мањином

били су разноврсни, са савезом Културбунд као својеврсним симболом немачког удруживања. Овај савез прешао је пут од организације ограничене на рад на пољу културе до места најважнијег облика организованог живота Немаца у Краљевини који је обједињавао и усмеравао деловање како других организација тако и појединаца. Насупрот овим тенденцијама повезивања, подељеност се задржала у верском животу са припадношћу Немаца католичкој и протестантској цркви.

Политичка активност немачке мањине у Војводини, њен значај или одсуство њеног утицаја, став према држави, као и однос државе према њима, понашање у измењеним односима у Европи насталим успоном нацистичке Немачке, проблеми су које аутор обрађује у поглављима „Војвођански Немци у унутрашњој политици“ и „Питање немачке мањине у односима Југославије са Немачком“. Политички ангажман, видљив и кроз праћење функционисања већ поменутих облика јавног деловања и организовања, развијао се у оквиру политичког система Краљевине Југославије и био је одређен националном припадношћу ове мањине. Ово деловање у Краљевини пратило је укупну политичку климу у земљи. Покушај јачања положаја пре свега кроз јачање институција које би гарантовале националну аутономност и ангажман произашао из припадности немачкој мањини или одређен укупним југословенско-немачким односима између два рата, бојио је политички живот Немаца у Војводини.

Анализа понашања немачке мањине током Другог светског рата, као и њена судбина у годинама након окончања ратних сукоба, период испуњен контроверзним тумачењима, различитим сагледавањима и сталним преиспитивањима – предмет су завршних поглавља књиге: „Војвођански Немци у Другом светском рату“, „Евакуација и бег Подунавских Шваба из Војводине у јесен 1944“, „Судбина војвођанских Шваба које су остале у завичају 1944–1948“. Како З. Јањетовић истиче, године рата представљале су „најспорнији период у историји војвођанских Шваба“ са последицама које су одредиле њихову судбину у Војводини и на целокупном југословенском простору. Да ли се могло говорити о спремности Немаца у Војводини на рат, какво је било њихово држање током Априлског рата, да ли је унапред постојао план у дослуху са нацистичком Немачком, какве природе је било војно ангажовање фолксдојчера, нека су од питања која аутор разматра узимајући у обзир различита стајалишта и анализе, истовремено, уз ослањање на расположиву изворну грађу и сведочанства, износећи сопствене закључке. Између осталог аутор истиче да су оружане групе постојале, али да се не може говорити о унапред осмишљеним и испланираним акцијама иако оставља простор могућим плановима насталим непосредно пре извршења. У анализи понашања фолксдојчера у ратном периоду, односно оних фактора који су то понашање на извршан начин одредили, аутор наводи важност утицаја успона националне свести Немаца на простору Војводине, незадовољство дотадашњом мањинском политиком државе, као и на снажну индоктринацију насталу продором и ширењем нацистичке идеологије међу њима. И поред закључка да се држање Шваба свакако може оценити као нелојално, аутор ипак негира тезе о унапред смишљеној завери против државе, али и закључке који одбацују сваку одговорност немачке мањине за априлска дешавања, истичући да се може говорити о спонтаном пристајању уз матицу. Током окупације југословенског простора, фолксдојчери су се и сами нашли подељени услед нове територијалне поделе Војводине, што је делимично одређивало њихов положај и

степен независног деловања уз очување укупног повлашћеног статуса произашлог из њихове етничке припадности. Учешће фолксдојчера у војним снагама Немачке, ослонац окупационим властима у свакодневном раду на терену обележили су ратне године на простору Војводине и Југославије. Пораз Немачке, успостављање нове комунистичке власти а затим и оцена понашања фолксдојчера током рата одредили су послератну судбину ове мањине. Понашање фолксдојчера након пораза Немачке ишло је у два правца. Један део одлучио се на евакуацију, уз сву конфузију и хаос који су пратили овај процес, усмерену ка границама Немачке. С друге стране, део фолксдојчера одлучио се на останак у земљи. Депортације у Совјетски Савез, хапшења и присилна затварања а затим и распуштање логора и почетак легалног исељавања обележили су судбину оних који су остали у првим послератним годинама. Аутор покреће и важно питање квалификације овог и оваквог третирања немачке мањине сматрајући да, ако се и може говорити о злочинима и кршењу права, никако се не може говорити о чињењу геноцида од стране југословенских власти. Излагање се завршава „Епилогом“ којим аутор даје један сажет осврт на статус и положај ове мањине у последњој деценији XX и почетком XXI века.

Може се закључити да књига Зорана Јањетовића пружа један заокружени преглед положаја немачке мањине на тлу Војводине, истовремено нудећи занимљиве осврте и нов угао посматрања различитих аспеката њиховог живота од разлога колонизације, односа са другим заједницама па до врло осетљивих питања везаних за догађаје током Другог светског рата и непосредно по његовом окончању. Валидност и научна утемељеност истраживачког напора аутора чини ово дело вредним и незаобилазним у покушају расветљавања а затим и разумевања појединих питања из наше прошлости.

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ

Bogdan Catana,
Relații Diplomatice Româno-Sârbe, 1880–1913,
Editura Universitaria, Craiova, 2009, 363 str.

Румунска и српска историографија ретко су за тему имале међусобне односе Србије и Румуније у 19. и почетком 20. века. Изузетак у том погледу, поред књиге румунског историчара српског порекла Миодрага Милина (*Румунско-српске политичке везе у модерно доба 19. век*, објављена 1992. у Букурешту на румунском језику), чини и рад Богдана Катане који овим приказом имамо намеру да у главним цртама представимо српској стручној и читалачкој јавности.

Богдан Катана припада млађој генерацији румунских историчара (рођен 1977. године), основне студије је завршио на Универзитету у Крајови, где је одбранио и докторску (PhD) тезу. У време докторских студија био је стипендиста српске владе. Говори солидно српски језик. Румунској стручној јавности представио се кроз седам истраживачких чланака објављених у периоду од 2002. до 2008. године. Рукопис који је пред нама део је ауторове докторске дисертације под насловом „Румунско-српски односи 1880–1920“ која је одбрањена 2008. године.

Књига писана на румунском језику обрађује политичке и дипломатске односе између Србије и Румуније у периоду између 1880. и 1913. године. Као граничне године узете су 1880. као, по аутору, година почетка независног живота обе земље (признате на Берлинском конгресу 1878) и 1913, као година завршетка балканских ратова (Букурешки мировни уговор). У раду је коришћена обимна грађа из Архива Министарства иностраних послова Румуније, румунског Националног историјског архива, Архива Србије и Архива Југославије, а од објављене грађе, поред зборника докумената претежно румунске провинцијенције, те зборника на француском и енглеском језику који се односе на политичку и дипломатску историју Европе и Балкана, аутор од објављених извора на српском језику, уз мемоаре, обилно користи и *Документа о спољној политици Краљевине Србије* у издању САНУ.

Рад Богдана Катане можемо сагледати кроз неколико основних целина. У уводном поглављу аутор истиче чињеницу да ни српски/југословенски ни румунски историчари нису посвећивали већу пажњу односима између двеју земаља у истраживаном периоду, те да су њихови радови били углавном фокусирани на односе обеју земаља са великим силама (Аустро-Угарском, Русијом, Француском и Великом Британијом). Разлог томе може се, према том румунском историчару, тражити и у непостојању значајнијих међународних догађаја у које су биле умешане обе земље истовремено. Аутор ту даје и критички осврт на неке до сада објављене секундарне изворе и већ поменути књигу Миодрага Милина, у односу на коју рад Б. Катане представља логичан наставак. Аутор овде истиче да Милинова књига представља једини покушај да се комплетно расветле српско-румунски политички односи пре 1900. године.

Прва целина ове књиге даје анализу ранијег периода односа између двеју земаља, укључујући и анализу односа у време источне кризе 1876–1878. године. Ту су обрађене и династичке везе између двеју земаља, са нагласком на брачне везе неких важнијих представника династије Обреновић са различитим приватним лицима из Румуније или особама румунског порекла уопште. У том делу су представљене и посете српских владара Румунији, а посебно је указано и на велике земљишне поседе српских владалаца на територији Румуније.

Друга целина Катаниног рада посвећена је анализи румунско-српских односа током осамдесетих година 19. века. Ту су, на богатој изворној основи коју нуде румунски и српски архиви, обрађени бројни аспекти српско-румунских дипломатских и економских веза у раним осамдесетим годинама. На овом месту је приказан и кратак историјат Тимочке буне 1883. године, због чињенице да, према аутору, у тој области живи прилично бројна румунска заједница. Ове тврдње о румунској националној припадности српских Влаха представљају и иначе лајт-мотив румунске историографије о том питању, којег се аутор држи већ по инерцији. Богдан Катана истиче да је Румунија поменути догађај посматрала као унутрашње питање Србије које није утицало на румунско-српске односе, иако су неки од првака српске Народне радикалне странке, укључујући и Николу Пашића, пребегли у Румунију пре него што су прешли у Бугарску, где су добили помоћ и подршку од тамошњих власти. Главна пажња у том делу посвећена је Букурешком мировном уговору из 1886. године којим је успостављен *status quo* на Балкану након српско-бугарског рата 1885/86. године. Аутор наглашава, на примеру овог догађаја, да он није био предмет истраживања међу румунским историчарима из простог разлога што није

довео ни до каквих стварних промена на балканској или европској политичкој сцени. Са овом ауторовом тврдњом, наравно, не можемо се сложити, барем када су у питању политичке промене у Србији, будући да је једна од последица рата био и Устав из 1888, као и абдикација краља Милана Обреновића у корист малолетног сина Александра. Све то наравно није имало већег утицаја на румунско-српске односе нити на Румунију као државу, па се ауторов став из те перспективе може разумети. Букурешки мировни уговор са румунског гледишта има, како истиче Катана, и симболички значај, будући да су велике силе одређивањем Букурешта за место мировних преговора указале част Румунији као релативно младој независној држави, која се на тај начин афирмисала на међународној сцени.

Трећа целина односи се на реконструкцију међусобних односа Србије и Румуније у периоду од 1890. до 1910, које, према аутору, карактерише политика „вруже – хладно“. Главне изворе за праћење промена расположења највиших представника власти у обе земље према међусобним односима аутор је нашао у дипломатским извештајима румунских и српских представника из Београда односно Букурешта који су те промене пратили и о њима писали. Као фасцинантан пример међусобног зближавања аутор наводи отворену подршку водећих румунских политичара и интелектуалаца какви су били Јорга, Ксенопол, Карп и Мајореску српским ставовима у вези са Босном и Херцеговином поводом анексионе кризе 1908/09. године. Узроке и последице те подршке Б. Катана на овом месту детаљно анализира. Аутор на основу сачуване дипломатске преписке и телеграма даје слику о томе како су и колико пружену подршку са румунске стране ценили и осећали београдски политичари и објашњава побољшање односа између двеју земаља у поменутом периоду. Као антитезу поменути догађајима Б. Катана нуди реконструкцију сукоба између Румуније и Србије који је избио око 1900. године у вези са мањинским питањем. Тада је, наиме, румунска влада апеловала на Београд ради заштите интереса око 160.000, по њеном мишљењу етничких Румуна, односно српских Влаха у Тимочкој крајини, што је наравно оставило неповољан утисак на српској страни. Последње поглавље ове целине има намеру да покаже како локална питања у међусобним односима могу имати и политички подтекст. Реч је о српско-румунским преговорима око изградње железничког моста преко Дунава који је требало да буде повезан са будућом српском јадранском железницом и да донесе обема земљама значајне економске користи. Ова тема за румунску историографију потпуно је нова и представља до сада неистражену и сасвим непознату област међусобних односа. Аутор овде ипак није искористио рад др Милића Ј. Милићевића (*Пруга ка Јадрану*, Лепосавић, 2007) који се такође односи на поменуту тему. Богдан Катана у овој целини, нажалост, пропустио да помене комитске акције у Македоној, те да укаже на делатност како српских тако и румунских чета. То би, по нама, свакако требало да нађе места у једном оваквом рукопису. Остајемо ускраћени и за реакције румунске јавности на мајски преврат у Србији 1903. године, што би, уз веће коришћење оновремене румунске штампе, свакако дало рукопису на додатном квалитету.

Последња целина прати румунско-српске односе у периоду балканских ратова, и завршава се мировним преговорима у Букурешту 1913. године. Значај поглавља је у томе што оно сагледава тај период са позиције српско-румунских односа, а не, што је раније био случај, са позиција једне или друге земље у току рата и мировних преговора. У оквиру овога поглавља дати су и погледи стране

штампе на то што се догађало у Букурешту у лето 1913. године, само годину дана пре избијања „Великог рата“.

Књига је писана на солидној изворној основи уз коришћење обимне релевантне старије и новије литературе на румунском, српском, француском и енглеском језику. Садржи детаљан списак извора и литературе (на списку литературе налази се више од 550 наслова), критички апарат, индекс појмова, карте и фотографије значајних владара, политичара и дипломата, као и резиме на енглеском језику.

Књига, као и сваки пионирски рад, има како доста врлина тако и доста маана. Она је, будући да је намењена румунској публици, и по природи ствари романоцентрична. Аутор и сам износи да су му неки архивски извори остали недоступни или да до њих није успео да дође. То се пре свега може односити на грађу војне провинијенције која свакако постоји и у српском и у румунском војном архиву, а коју аутор, осим кроз литературу, није користио. Она је нарочито значајна и обимна за период балканских ратова и букурешке мировне конференције. Такође, аутор веома оскудно користи штампу, нарочито српску, која може послужити као вредан извор за период о коме је реч. Ипак, највећи значај овога рада је у томе што је умногоме пионирски, што је дело школованог историчара који поред матерњег румунског говори и српски језик, па се као такав препоручио да тему обради, колико је могуће, кроз визуру обе стране, и што осветљава један део историје двеју суседних земаља које никада нису међусобно ратовале. Радова већег обима у вези са овом тематиком код нас, нажалост, још увек нема, а мало је и оних међу српским историчарима који књигу Богдана Катане могу читати у оригиналу. Наше је скромно мишљење да би, због језичке баријере и непостојања одговарајуће литературе на српском језику која третира румунско-српске политичке и дипломатске односе, те због чињенице да се ради о највећој суседној земљи у којој се увек више знало о нама него што смо ми о њој знали, један превод ове студије на српски језик био од интереса како за српске историчаре, дипломате и политикологе тако и за ширу читалачку публику.

Мр Далибор ДЕНДА

Mladenka Ivanković,
Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak,
INIS, Beograd, 2009, 395 str.

Књигом Младенке Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak*, (Институт за новију историју Србије, 2009), која је, у ствари, њена докторска дисертација, добили смо последњу, бар засад, карику у ланцу дела не само српских већ и хрватских и других историчара која обрађују најновију историју Јевреја на територији бивше Југославије, па тиме и Србије (под најновијом подразумевамо период после I светског рата до распада Југославије). Мислимо на књиге проф. Милана Ристовића, др Милана Кољанина, проф. Иве Голдштајна и других, укључујући и поједине стране ауторе, као и многе књиге у том раздобљу чији се аутори-историчари само у неким деловима баве Јеврејима. Не треба заборавити дела непрофесионалних историчара, признатих за озбиљне истраживаче, као што су Јаша Романо, Жени Лебл, Славко Голдштајн и други, као ни мноштво објављених сећања

и сведочења о том периоду, претежно о холокаусту током II светског рата, која су такође важан извор за историчаре.

Јевреји у Србији, као и бившој Југославији, били су, а поготово су данас, тзв. микро заједница. Док су уочи II светског рата чинили око 0,45–0,5 одсто становништва Краљевине Југославије, после рата су спали на око 0,06 одсто, а после исељења већег дела у Израел на око 0,02 одсто или 0,2 промила. У Србији се на попису 20002. године као Јевреји по националној, одн. етничкој припадности изјаснило 1.156 лица или око 0,0145 одсто, али се може поуздано рећи да их данас у ствари има отприлике двапут више, тј. до 0,03 одсто. То је мање од стотог дела највећих мањинских заједница – ромске, мађарске, бошњачке, албанске – и око постотка припадника немачке, грчке, цинцарске заједнице.

Поставља се питање зашто историчари толико изучавају управо историју јеврејске заједнице код нас (што је случај и у свету, пре свега западном), а веома мало или нимало осталих наших мањинских заједница, о којима нема озбиљних истраживања и књига. Разлог је, можда, у томе што је судбина Јевреја у Европи – холокауст – била јединствен случај у историји (делимично су је делили само Роми), који је дао повод за дефинисање посебног кривичног дела геноцида (термин је 1944. године створио Рафаел Лемкин), који се чини и у наше доба; у обиљу истраженог или још неистраженог материјала у његовој све већој доступности како време одмиче; у неким специфичностима по којима се јеврејска заједница разликује од других, што привлачи посебно интересовање; у све распрострањенијем антисемитизму, који стално држи Јевреје у жижи пажње; у целој јеврејској вишемиленијумској историји.

Младенка Иванковић је уложила изузетан труд у истраживање, што се види из броја коришћених архивских фондова, штампе и литературе (149 дела). Да би неке ствари могла боље разумети, морала је научити много тога из јеврејске историје, културе, религије, традиције, обичаја, значења појединих термина и речи. У томе је у великој мери успела. Наравно, могло се ићи још више у ширину и дубину, али то свакако премашује временске и друге могућности једне особе. Учинио је кратак, доста добар осврт и на претходна раздобља, нарочито на оно II светског рата и холокауста, који је оставио неизбрисив траг код тадашње и свих будућих генерација Јевреја, а у великој мери и данас утиче на њихов живот и животне опције. У њеној књизи има делова који представљају откриће за садашње генерације Јевреја, чак и за оне које интересује њихова локална историја. С друге стране, оно о чему је писала има велик значај за разумевање потоњих збивања у раздобљу после 1952. године, до распада СФРЈ и свега што је до тога довело, као и понашање Јевреја, које неки називају последњим Југословенима.

Мада је у целини оцена књиге веома добра, неизбежно у њој има грешака и пропусти, али нису суштинске природе и не умањују вредност текста. Посебно смета, међутим, недопустиво велик, готово на свакој страни, број штампарских грешака.

Александар ЛЕБЛ

Aleksandar R. Miletić,
*Journey under Surveillance,
The Overseas Emigration Policy of the
Kingdom of Serbs,
Croats and Slovenes 1918–1928,*
INIS, Belgrade, 2008.

Монографија Александра Р. Милетића представља изузетно важну анализу емиграционе политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и знатно употпуњава постојећу (веома скромну) литературу о тој проблематици код нас. Структуром и тематским одређењем, она је истовремено и озбиљна студија историје југословенског друштва у првој деценији његовог конституисања.

Излажући закључке утемељене у богатом истраживачком раду, аутор је феномен емиграције са ових простора у периоду 1918–1928. године поставио у шире глобалне оквире и компаративном методом успео да издвоји општа места, али и специфичности везане искључиво за југословенско исељеништво. Луцидно упоређујући време пре почетка Првог светског рата са првим послератним годинама, аутор је успео да расветли суштину промена које је рат произвео на готово свим нивоима живота у читавом свету. Представљајући специфичности имиграционе политике Сједињених Америчких Држава и земаља британског Комонвелта, као и емиграционе праксе бројних европских земаља, књига Александра Р. Милетића је пружила важне информације о променама у међународној политици и економији разматраног периода.

Фокусирајући своје истраживање на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, аутор је проблем сагледао кроз анализу економске подлоге и правне регулативе емиграционе политике, уочавајући при томе бројне друштвене проблеме који су обележили све време постојања југословенске државе. Сиромаштво, закаснала и непотпуна модернизација и индустријализација друштва, имобилност, корупција, само су нека од питања која су расветљена кроз анализу процеса исељавања у земље Северне и Јужне Америке и Аустралије. Уочавањем различитих стратегија које су примењиване на различите мањинске групе, дискретно је отворено и питање националне политике у југословенској краљевини.

Посебну вредност књиге представљају поглавља у којима је расветљен живот емиграната (од тренутка када решавају да напусте земљу рођења, преко организације путовања, до коначног доласка у „нови свет“ и начина њиховог уклапања, или останака на друштвеној маргини). У том смислу, изузетно студиозно приказан је статус и живот жена-емигранткиња. На тај начин, не само да је препозната деценијама невидљива социјална група већ је указано на њену суштинску деградацију и правну дискриминацију у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Писана на енглеском језику, ова монографија представља веома важну референцу за све истраживаче историје друштва западног Балкана. Утемељена у обимној литератури, књига Александра Милетића *Journey under Surveillance, The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1918–1928* ће допринети бољем упознавању наше научне и шире јавности са релевантним ана-

лизама насталим ван нашег говорног подручја, као што ће истовремено и остварења домаће историографије приближити читаоцима и читатељкама ван граница Србије.

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Jovan Čavoški,
Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959–1962,
Beograd, 2009, 285 str.

Азија је, у годинама хладног рата, била простор израженог глобалног сукоба. Иако просторно далека, Југославија је, са великим интересовањем, пратила дешавања на том континенту. Пажњи њених дипломата тако није промакао ни конфликт „два азијска цина“, Индије и Кине 1962. године. Сукоб је, у великој мери, дугорочно обликовао не само политику тих земаља већ и спољнополитичке ставове држава које су, попут Југославије, настојале да воде „светску политику“. Играјући улогу насразмерну сопственој економској снази, демографској моћи, општем политичком и војном потенцијалу, за Југославију су односи према Индији и Кини били два пола политике коју је водила у Азији. Суштински, југословенска спољна политика је била разапета између несврстаности и комунизма. Конфликт Кине и Индије био је онај тренутак у коме је Југославија била приморана да бира између Индије, земље са којом је делила заједничке спољнополитичке циљеве, и НР Кине, државе са којом је имала заједничку идеологију и циљеве унутар међународног радничког покрета. Истраживање колеге Чавошког, на конкретном примеру кинеско-индијског конфликта, показује генезу југословенске политике према земљама азијског простора и обликовање суштинских принципа политике неангажованости (несврстаности).

Своје анализе и закључке аутор је заснивао на богатој и по типу и по садржају разноврсној архивској грађи, похрањеној у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Србије (Политичка архива и Строго поверљива архива), Музеју историје Југославије – Архиву Јосипа Броза Тита (Кабинет маршала Југославије и Кабинет председника данас су приључени Архиву Југославије), Архиву Југославије (Међународна комисија ЦК СКЈ и Савезно извршно веће). У питању су стенографске и службене белешке, документација о билатералној сарадњи, посетама, сусретима, преписци коју је Јосип Броз Тито свакодневно имао, анализе и елаборати, дипломатски извештаји, директиве, реакције, телеграми, поруке, документација о политичким и економским односима, партијски ставови и закључци о догађајима у свету и југословенској спољној политици. Хеуристичке празнине у архивској грађи југословенског порекла колега Чавошки је успешно премостио истраживањима обављеним у НР Кини и Индији. Посебно важном за разумевање теме каква је „Југославија и кинеско-индијски конфликт 1959–1962“ сматрамо изворну грађу дипломатске провинијенције до које је аутор дошао истраживањима у, до скоро, страним истраживачима недоступним архивским фондовима Архива Министарства иностраних послова НР Кине (архивска грађа за период 1949–1960. и земље – Југославија, Индија, СССР, Бурма, Индонезија, Камбоџа) и Националног архива Индије – Министарство спољних послова (архивска грађа за период 1954–1956. и

земље – Југославија, Бурма, НР Кина). Увид у документацију обе сучељене државе омогућио је аутору дубинско сагледавање и разумевање догађаја какав је кинеско-индијски конфликт и потврдио да значајна улога коју је Југославија играла у Азији у годинама 1959–1962. није политичко-пропагандна фикција коју су креирале југословенске дипломате и политичари, већ реалност коју уочавају и са којом рачунају обе стране у сукобу.

Са архивском грађом прожимају се објављени историјски извори (33 зборника грађе). Сматрамо важним да споменемо вишетошне колекције попут: *Foreign Relations of the United States. Central-South Eastern Europe (Yugoslavia) 1955–1957*, Vol XXVI (Washington D. S., 1992), *Spisi Mao Cedunga od osnivanja Narodne Republike I–X*, (Peking, 1987/1996), *Sabrana dela Mao Cedunga VI–VII*, (Peking, 2001), *Izabrani radovi Džavaharlala Nehrua, Izabrana dokumenta o pitanju Tibeta*, (Peking, 2005), *Izabrani diplomatski spisi Džoua Enlaja*, (Peking, 1990), *White Paper: Notes, Memoranda and Letters Exchanged Between the Governments of India and China I–VIII*, (New Delhi, 1963), *Zbornik dokumenata o američkoj politici prema Kini I–II*, (Peking, 2004), *Zbornik dokumenata o pitanju odnosa Kine i Indije na kineskom Tibetu, kinesko-indijskom graničnom pitanju i ostalim pitanjima međusobnih odnosa 1950–1960*, (Peking, 1960), *Pitanje kinesko-indijske granice I–III* (Peking, 1959–1962), *Kolekcija opštih pograničnih sporazuma NR Kine I–III*, (Peking, 2003) и друга. Упоредо са тим коришћени су мемоари и сећања (13 наслова), посебне студије (2), научна периодика (38), историографска, војна, политиколошка, правна литература (103) објављена на српском, енглеском, руском и кинеском језику. Обимна истраживања и по први пут коришћени извори кинеске и индијске провинијенције резултирали су не само високим степеном истражености испитиване појаве већ и значајним померањем наших сазнања о историји кинеско-индијског конфликта и места Југославије у том важном догађају хладног рата.

О истраживачким интересовањима и проблемима које је аутор свестрано испитивао говори структура књиге. Уз инструктивне уводне делове рада (предговор и увод), у којима су дати интерпретативни оквири теме и критички осврт на коришћене изворе и литературу, синтетички закључак и попис извора и литературе, рукопис монографије *Југославија и кинеско-индијски конфликт 1959–1962*. чини девет поглавља. Свако од њих појединачно указује на неки од важних испитиваних феномена а сви заједно граде целовиту и богату слику једне од великих интернационалних криза хладног рата на којој се, уз остало, профилисао и препознатљив идентитет југословенског дипломатског и политичког присуства у Азији.

Сложена питања кинеско-индијске границе и проблеме Тибета аутор је обрадио у првом поглављу рукописа. Дефинисао је спорне територије на кинеско-индијској граници (простор од око 130.000 км²), назначио у којој је мери историјско наслеђе колонијалног периода постало најнепосреднији узрок сукоба, скенуо пажњу на питање Тибета као политички проблем, економски интерес и стратешко питање које је, почев од 1947. године, компликовало односе НР Кине и Индије. Укрштајући доступне изворе и литературу аутор је веома прецизно приказао „компромисни оквир“ унутар кога су били сучељени интереси две младе државе али старе цивилизације, „политичке амбиције“ кинеског и индијског национализма, револуционарне или легитимистичке позиције Пекинга и Делхија у погледима на спорна питања која су оптерећивала кинеско-индијске односе.

Наредна два поглавља монографије посвећена су почецима југословенске политике у Азији и првом путовању Јосипа Броза у Индију и Бурму. У тим деловима књиге аутор је приказао „три фазе“ југословенске политике према азијским земљама идентификујући периоде у којима је она, уз уважавање свих посебности, следила принципе совјетске политике (револуционарна фаза од 1947. до 1949. године), настојала да самостално иступа и развија узајамне везе са земљама Азије унутар Организације уједињених нација (фаза опсервације од 1950. до 1952. године), активно се укључила у хладни рат у Азији као чинилац који демонстрира своје политичко, економско и војно присуство у светској политици (активна фаза продора југословенске политике и економије на простор Азије 1953/54. године). Аутор је уочио да путовање Јосипа Броза Тита у Индију и Бурму представља онај „преломни моменат“ у југословенским односима са земљама Азије када се из „активне фазе“ прешло на планирану и систематски уобличену политику. Потрага за „политичком алтернативом“, која је из загрљаја великих сила „водила“ Југославију ка ближој сарадњи са земљама азијског простора, посматрана је у овом истраживању на више нивоа: дефинисањем принципа мирољубиве коегзистенције, успостављањем блиских односа са Индијом и Бурмом и „отварањем“ проблематике југословенско-кинеских односа „преко азијских канала“. На основу богате архивске грађе, објављених извора и доступне литературе аутор је закључио да је пут Јосипа Броза Тита у Индију и Бурму представљао почетак стабилних односа Југославије са земљама Азије на „јединственим принципима коегзистенције“. Истовремено то је била и прилика да се упозна свет који егзистира мимо блокова, одмере конкретне политичке и економске користи које одатле произлазе, задобије лидерска позиција у Азији, подстакне процес успостављања дипломатских односа са Кином, настави даља нормализацију односа са Совјетским Савезом, учини први корак на придобијању индијског руководства за „глобалне циљеве неангажованости“ који прекорачују регионалне оквире афроазијанизма.

У трима наредним поглављима књиге аутор је проговорио о концептуалним разликама унутар покрета неангажованих земаља. Његовој пажњи није измакао ни утицај „идеолошко-политичког чиниоца“ на односе које су Југославија и Индија успостављале са НР Кином. У том контексту посматрано је повратно дејство нормализације и каснијег захлађења односа Београда и Москве, редефинисање ставова унутар комунистичког блока изазвано „отварањем“ процеса дестаљинизације, утицај догађаја у Пољској и Мађарској (1956) на кинеско-совјетске и кинеско-југословенске односе, увлачење сумњи и нетрпељивости у односе КПСС-а и КПК, интензивирање појединачног наступа Кине у земљама „трећег света“, последице „идеолошког расцепа“ на односе Кине са земљама Азије. Заокрет у политичком курсу Кине на унутрашњем и спољном плану, како показује ово истраживање, нашао је одраза у идеолошкој критици „југословенског ревизионизма“, оптужбама да Титова политика „активне мирољубиве коегзистенције“ најдиректније сузбија совјетски и кинески утицај у афро-азијским земљама, беспопштедној политичкој конфронтацији са Београдом у Европи и Азији. Истовремено, колега Чавошки је пратио и процес подривања индијско-кинеских односа изазван наглашеним западним утицајима у јужној Азији, активирањем граничног спора и питања Тибета, „формирањем“ јединственог фронта у супротстављању империјализму којим је Пекинг и Индију уврстио у табор својих противника. Тако је, како аутор на основу бројних извора

закључује, Кина посредно одиграла кључну улогу у превазилажењу постојећих неспоразума у југословенско-индијским односима и ближем повезивању две земље на билатералном плану и унутар новоформираног круга неангажованих земаља. Истраживања која је колега Чавошки обавио у архивима НР Кине недвосмислено показују у којој је мери југословенска политика у Африци и Азији била стални предмет пажње Пекинга. Посебно истичемо запажање да је и Београд у Кини, попут Пекинга у Југославији, независно од стварних политичких и економских потенцијала, видео сталног супарника, велики изазов и опасност по своје дугорочне интересе у Азији.

Средишњу тему књиге мр Јована Чавошког представља побуна на Тибету и кинеско-индијски сукоб и разматрање идеолошких несугласица и политичких калкулација које су претходиле оружаном конфликту. Заснивајући анализе на богатој грађи, превасходно кинеског и индијског порекла, аутор је показао у којој су мери некада „ривалске амбиције граничних колонијалних сила“ утицале на нестабилне односе новонасталих држава у Азији. У анализи „конflikта“ аутор је укључио: пораст националне свести народа и племена на кинеско-индијској граници који је битно одређивао природу локалних сепаратизама; наглашена осећања националног престижа, достојанства, самопоштовања карактеристичних за младе државе; политичке, економске, војне и идеолошке изазове пред којима су стајали Пекинг и Делхи; глобалне процесе хладног рата унутар којих су велике силе нескривено исказивале своје стратешке и политичке интересе у Азији; промене у светској политици испуњеној догађајима попут идеолошког сукоба Кине и СССР-а, уочљиво побољшања совјетско-индијских односа, започетог надметања Кине и Индије (а са њом и Југославије) за престиж у Африци и Азији. Такав приступ теми омогућио је аутору да узроке побуне на Тибету, која је подјарила сукобе Кине и Индије, посматра у више равни: сагледавањем неуспеха целокупне друштвено-економске политике НР Кине на Тибету; идентификовањем Нехруових илузија да побуна на Тибету може бити искоришћена као супституција за по Индију повољно решавање граничног питања са Кином; указивањем на делатност специјалних служби САД-а које су помагањем побуњеника и додатним подстицањем сепаратизма на Тибету настојале да дестабилизују Кину и направе кризно жариште које се дугорочно може политички експлоатисати. Разлоге за оружану ескалацију сукоба аутор је видео у унутрашњим тешкоћама обе државе, потреби да „одмере снаге“ на азијском простору и политици СССР-а и САД-а у Азији. У тим деловима књиге посебно су вредне странице на којима је аутор филигрански анализирао спољну политику: Делхија – разапетог између сучељених концепција регионалне и глобалне сарадње, изложеног критици јавности због своје „кинеске политике“, примораног да радикалном активизацијом на дипломатском плану заштити витални интерес Индије у сукобу који је почео на Хималајима и незаинтересованог за ближу сарадњу са неутралним земљама (својеврсни изолационизам), Пекинга – детерминисаног идеолошким догматизмом који је у империјализму и ревизионизму видео истинску опасност, убеђеног да сукоб са Индијом представља део глобалне конфронтације у „трећем свету“ али и спремног да спречи мешање у своје унутрашње ствари, заштити интегритет, суверенитет и међународни престиж, Москве – која је зарад сопствених спољнополитичких приоритета настојала да изгради коректне односе са Индијом и одговори на политичке и идеолошке изазове „заокрета улево“ који је учинила

Кина и Београда – укљештеног између супротстављених тенденција Нехруове спољне политике и оптерећеног настојањима да насталу ситуацију искористи у циљу што чвршћег везивања Индије за сопствене концепције организовања неангажованих земаља и профилисања њихове улоге у светској политици. Аутор је убедљиво приказао догађаје путем којих су Кина и Индија, заједно са Југославијом и СССР-ом, одиграле доминантну улогу у преобликовању односа међу земљама „трећег света“. На тај начин постала је видљива улога коју је Југославија одиграла у интернационализацији индијско-кinesког конфликта. Јасно је дефинисана позиција СССР-а који је у Југославији видео главну сметњу на путу реализација својих циљева у неблоковским земљама. Уочено је до које је мере југословенски ревизионизам био „кохезиони фактор“ у совјетско-кinesким односима. Скренута је пажња на прецизност и разумевање са којим је југословенска дипломатија пратила догађаје у Азији. Истраживање је показало генезу преваљеног пута који је од дипломатских сучељавања, преко вођења „активне политике“ на граници која се исказивала у индијској доктрини „политике напредовања“ и kinesкој стратегији „оружане мирољубиве коегзистенције“, довео до опште оружане конфронтације Пекинга и Делхија.

„Прва конференција неангажованих или Други Бантунг“ наслов је потпоглавља које засвођује истраживање колеге Чавошког. У њему је аутор приказао дипломатско умеће и аргументе путем којих је југословенска политика, мимо воље великих сила и Кине, успела да понуди алтернативу „одрживог развоја“ земљама различитих историјских искустава и друштвено-политичких система и окупи их око идеје којој су основни заједнички именитељи били прихватање принципа мирољубиве коегзистенције и непристајање на укључивање у војне блокове. У бици за трећи свет, коју је означио сукоб једне неангажоване и једне комунистичке силе, југословенска спољна политика је морала да се определи. Њен избор није само везао Индију за југословенске спољнополитичке концепције, већ и трасирао покрет неангажованих земаља, уравнотежио односе са СССР-ом, пресудно утицао да Запад прихвати реалност рађања света који своју будућност види мимо блокова.

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Др Гордана Кривокапић-Јовић
Институт за новију историју Србије

Међународни научни скуп „Ослобођење Београда 1944. године“ или „о радикалној трансформацији смисла и значаја појма слободе“

Једно излагање на научном скупу „Ослобођење Београда 1944. године“ носило је наслов *20. октобар 1944. Од ослобођења до окупације (Радикална трансформација једног политичког симбола)*. Оно може да послужи као парадигма за преовлађујућа догађања у нашој историографији, не само када су у питању овако сложена и важна историјска догађања која сама по себи производе повод.¹ И овде, у овом излагању се каже: конкретно догађање, формирано на основу конвенционалних чињеница (исте могу да граде стару и нову слику о догађајима); радикално супротстављена тумачења тих догађаја, иза којих стоје не само супротстављене идеологије него и различити концепти слободе, које су једну за другом на површину избациле промењене спољне и унутрашње друштвене околности; али и „померено“ и „промењено“ сећање на те догађаје, битно различито од непосредног сећања, или од негованог или култивисаног сећања (које је подлога за настанак тзв. увреженог мишљења). Иза радикалне трансформације једног политичког симбола стоји заправо сложена трансформација спољних и унутрашњих околности живота једне заједнице/друштва, па и самих људи, чију комплексност је често тешко разоткрити и представити, те се то „открива“ на друге начине.

Годишњица ослобођења Београда, која је послужила као повод за одржавање скупа, и поклопила се са другим важним политичким догађајима и манифестацијама, имала је јасно симболичко значење. Ослобођење Београда је, у времену када се одиграло и задуго после тога, на различите начине, симболизовало значај и величину, као и чврстину идејног и политичког савезништва главних актера ослобођења и револуције у окупираној и раскомаданој Југославији и Совјетског Савеза, највеће и најзначајније комунистичке земље епохе. Врхунац тог савезништва је било војно савезништво из јесени 1944, које је трајало до 1948. године. Под-

¹ Излагање колеге Мирослава Јовановића са Филозофског факултета у оквиру петог панела „Сећање на Други светски рат“ (среда, 21. октобар 2009, 12 h).

сећање на то савезништво, као и оно које је следило касније између СССР-а и СФРЈ, његова симболика употребљена је и у контексту нових значајних догађања између Русије и Србије у октобру 2009. године. Битан елемент тог сећања, подсећања, те употребе симбола је антифашистичко обележје и такво значење тих догађаја. Ово је наравно у директној вези са врло видљивим настојањем, у оквиру свеобухватнијих покушаја ревизије историје у источној, југоисточној и обновљеној тзв. средњој Европи, да се изједначи фашизам са комунизмом и да се комунизму одузме фактичка огромна улога у свеукупној антифашистичкој борби.

Положај Србије се распадом комунизма/социјализма у европским размерама и распадом Југославије, драматично компликовао. Неколико слојева историјских постигнућа се рушило у последњој деценији двадесетог столећа. Као и увек велики преломни тренуци у трајању заједница намећу нови поглед, ново виђење, нову интерпретацију прошлости и њене историје. На рушењу комунистичке идеологије и социјалистичког друштва и југословенске државно-националне заједнице дубоко су компромитоване комунистичка и социјалистичка идеја, али и југословенска идеја и југословенски комунистички антифашизам. Да ли је рехабилитован антифашизам који није био ни комунистички ни југословенски на овим просторима? Да ли је он раздвојен од идеја, личности, покрета и режима који су пратили нацизам и фашизам у свим њиховим фазама? Да ли се антифашизму, због рушења Југославије, приступа „селективно“, односно из перспективе ужих југословенских национализама, па су антифашисти само припадници једне нације, док се други елиминишу или заборављају? То су питања која ће још бити постављана и тражити детаљније и свеобухватније одговоре. Научни скуп о ослобођењу Београда 20. октобра 1944. године се кретао у правцу давања одговора и на ова питања.

Остаје нам да се питамо да ли је антифашизам и данас упоришна тачка европске интелигенције (тима и науке, али и шире) и како ће европска и светска историографија у новим виђењима и интерпретацијама гледати на старо и ново српско/југословенско и совјетско савезништво и српско-руско. У сваком случају на нашем научном скупу смо добили занимљив текст колеге Ђоке Трипковића о оновременом западном погледу на југословенско-совјетско зближавање.² У истом правцу треба истаћи и излагање руског колеге Александра Кулагина под насловом *Проблем признања нове Југославије у међусавезничким односима током завршне етапе Другог светског рата у светлу руске историографије*, као и радове колега Милана Терзића и Алексеја Костина.³

Српској историографији, као и осталим бившим југословенским историографијама, нужно се намеће да сагледавају своју социјалистичку прошлост кроз ревизију историје са нове немарксистичке и некомунистичке, и нејугословенске и неантифашистичке позиције. Та нова тумачења историје врло често добијају

² Ђоко Трипковић, „Западни поглед на југословенско-совјетско зближавање“, Четврти панел „Југословенско-совјетско савезништво“, одржан 21. октобра 2009. године, 9.00–11.30 h. Осмо излагање од укупно девет.

³ Колега Кулагин је излагао у оквиру завршног, петог панела „Сећање на други светски рат“, одржаног 21. октобра 2009, 12.00–14.00 h. У оквиру трећег панела „Крај рата“, 20. октобра 2009, од 16.00 h изложен је текст колеге Терзића „Совјетска помоћ међународном признању Народноослободилачког покрета на крају Другог светског рата“, и колега Алексеја Костина „Однос Вашингтона према учешћу Црвене армије у ослобођењу Југославије“.

обележја антимарксизма, антикомунизма, антијугословенства и анти-антифашизма.⁴ Може се сместа изређати много разлога зашто се то тако догађа и ради, али сигурно и много аргумената да се то тако не ради, и да се макар крене пут неке објективизације и тежње ка основним истинама и ка рационалном вредновању историјског. Вредновање у смислу антифашизма је сигурно основно и не би требало да се базира да националне и државне границе. И у том смислу треба тежити ка унутрашњој и спољашњој сагласности, унутар наше заједнице и са другим друштвима. Руски и српски историчари су неспорно постигли консензус у основним полазиштима (антифашизам, комунизам, југословенство) за сагледавање ратног војног и ширег савезништва из Другог светског рата, и посебно конкретног и симболичког значаја чина ослобођења Београда у октобру 1944. године. Излагања колега Никите Бондарева, Мире Радојевић, Андреја Едемског, Леонида Гибјанског и Љубодрага Димића су нам то јасно предочила.⁵

Но да ли је војно савезништво проистекло из идејног и политичког, и како је сложено и значајно историјско наслеђе руског присуства на Балкану утицало на све то? Да ли се може поредити војно савезништво које је тада изграђено са српско-француским савезништвом из предходног светског рата? Поготово што је и Француска била за југословенски држани оквир српског националног егзистирања током војног и ширег савезништва. Да ли је ослобођење Београда у октобру 1944, које је симболизовало и почетак ослобођења целе Југославије, њену обнову и победу одређених идејних и политичких снага, сем што је било и конкретно сламање окупационе војне силе и њено крваво повлачење са некадашње југословенске територије, добар повод да се озбиљно и свеобухватно говори о томе колико геостратегија великих сила на нашем простору утиче на најважније друштвене токове и уопште живот јужнословенских заједница, колико и како их ломи, преобликује, подстиче и подржава, и каква је динамика тих односа када је у питању однос према Русији и Совјетском Савезу у новије доба? Такође би било значајно и разматрање када и како друштвени, идејни и политички токови на некадашњем југословенском простору (тзв. западни Балкан) утичу на понашање и одлуке великих сила (традиционалних и нових). (Може се рећи да је на разне начине и из различитих углова, овоме било посвећено више излагања), као нпр. и излагање Наташе Милићевић које је и насловом (*Српско грађанство између Истока и Запада*) и тематиком и садржајем у неким сегментима кореспондирало са оваквим ширим разумевањем основног садржаја скупа.⁶

Потребно је да се отворе садржаји наше прошлости из свих/више праваца, а не само из тзв. идеолошког, или из правца нових тематских и методолошких садржаја и струја. Зато су добри научни скупови, јер и у својој најконвенционалној

⁴ Последњи термин је први употребио у својим радовима професор Тодор Куљић.

⁵ Цитиране колеге су излагале у првом, дугом и четвртог панелу 20–21. октобра 2009. Текстове под следећим насловима: Н. Бондарев, „Московске године Јосипа Броза Тита (1935–1936): предисторија партизана“; М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима“; Л. Гибјански, „Совјетска политика према ослобођењу Србије и Југославије од окупације и прохитлеровских режима и обнављање југословенске независности под комунистичком влашћу (јесен 1944 – пролеће 1945)“; Љ. Димић, „Совјетски модел изградње југословенске државе (1944–1947)“.

⁶ Наташа Милићевић, „Српско грађанство између Истока и Запада“, Трећи панел „Крај рата“ одржан 20. октобра 2009. године од 16.00 h.

варијанти, они, кроз бројност и разноврсност индивидуалних приступа, богатство тематике и садржаја, откривају моћ историјске науке у њеној сложености и слојевитости, и слабости индивидуалних истраживања. Осим тога, увек је добро за науку супротстављати мишљења о истом садржају и тематици. Зато је и овај међународни научни скуп „Ослобођење Београда 1944. године“, у организацији Института за новију историју Србије, Архива Југославије, Института за славистику Руске академије наука и Руског института за стратешке студије, био један успешан и напредан научни скуп.

У тренду са новим тематским и методолошким садржајима из „културе сећања“ и „места сећања“ добили смо два занимљива текста колега Милета Бјелајца и Олге Манојловић Пинтар, о култури сећања на савезништво у Другом светском рату и спомен-обележјима црвеноармејцима у Београду као видљивим и невидљивим местима сећања. Они су на тај нов необичан начин учинили битно разумљивијом целу идеју савезништва из прошлости пренетог у садашњост. У излагању др Момчила Митровића, једног од главних организатора скупа, под насловом *Београд 20. октобар 1944.* крије се, садржајно и аналитички, лепо изложена и разрађена „слика другог“, овога пута поглед на Београд у тренутку ослобођења кроз одабрана енглеска документа и друге изворе. У истом смислу је било занимљиво и излагање Алексеја Тимофејева о искуству узајамног суочавања Руса и Срба у јесен 1944. године.⁷

Младе колеге, уз неке који су то мање, које полако постају млади лавови, обогатиле су овај скуп низом садржајних, богатих излагања на појединачне теме које су се лепо уклапале у шире слике, проблеме и питања која смо покушали да скицирамо. Тако смо добили текстове о совјетском утицају у култури и педагогији, о неким граничним споровима кроз које се добијала совјетска подршка и сарадња, о улози мањина у важним догађањима с јесени 1944, о великој улози совјетске политике на Балкану кроз југословенско-албанске односе, о совјетској обавештајној служби у Југославији, о њеном утицају на формирање југословенских снага безбедности, совјетским ратним заробљеницима у Београду 1943–1944, такође о окупираној Србији, њеном положају, а можда ћемо у зборнику са овог одличног скупа читати и о сусрету четника и Црвене армије у јесен 1944. године.

⁷ Колега Митровић је излагао у оквиру другог панела под насловом „Јесен 1944“, одржаног 20. октобра 2009, од 12.00 до 14.00. Колеге Бјелајца и Манојловић-Пинтар су излагали у оквиру завршног петог панела „Сећање на Други светски рат“ одржаног 21. октобра 2009, од 12.00 до 14.00. Колега Тимофејев је излагао у оквиру другог панела „Јесен 1944“ одржаног 20. октобра 2009. од 12.00 до 14.00.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inis@bgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Упутство за предају рукописа

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.** Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1.800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu или у неком од програма компатибилних с MS Wordom и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. **Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, кључним речима, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред.** Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланака из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2. Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130–783–1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weba

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Токова историје* се не враћају.

